

ఉప వేదాలు

విచారణ

రాజనీతి

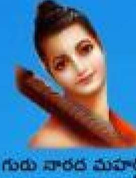

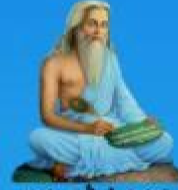
సదాశివ సమారంభాం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు శుక మహర్షి

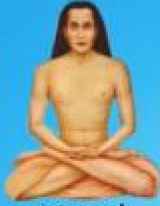

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శ్రీకృష్ణ

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాబాజీ

గురు గౌతమ బుద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

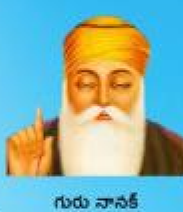

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

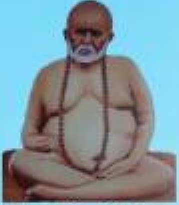

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు వీరబ్రహ్మేంద్ర స్వామి

యోగి వేమన

అస్మదాచార్య పర్యంతాం

గురు త్రైలింగ స్వామి

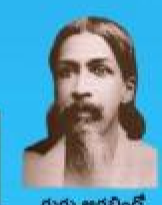

గురు లాహిరి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

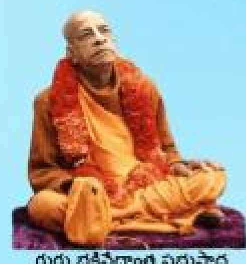

గురు వివేకానంద

గురు సాయి బాబా

గురు అరబిందో

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు భక్తివేదాంత ప్రభుపాద

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమాచార్య

వందే గురుపరంపరాం..

నన్ను "నేను" తెలుసుకోవటానికి

నన్ను "నేను" మార్చుకోవటానికి

నన్ను "నేను" చేరుకోవటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంధాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంధాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలుపైన గ్రంధాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంధాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలుపైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకి దాదాపు **5000** పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా http://www.new.dli.ernet.in), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(https://archive.org), గూగుల్ వెబ్ సైట్(https://www.google.co.in), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(http://www.microsoft.com) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంధాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటే, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంధాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంధాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: http://www.new.dli.ernet.in లేక http://www.dli.ernet.in
2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: http://www.sairealattitudemanagement.org
3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement
4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com
సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement
సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైన పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంధపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2990100028588

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం **ఉచితంగా eBook** రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంధముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

Sai**R**eal**A**ttitude**M**anagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

* సర్వం శ్రీ సాయినాధ పాద సమర్పణమస్తు *

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

http://www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India: Inc

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with CMU, IIIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home | Vision | Mission | Goals | Benefits | Content Selection | Current Status | People | Funding | Copyright Policy | FAQ | RFP

Books Journals Newspapers Palm-Leaves (Manuscripts)

Title: Ramayanam
Author:
Year: to
Subject: Any Subject
Language: Telugu
Scanning Centre: Any Centre
Clear | Search

Presentations and Report
Statistics Report
Status Report
Feedback | Suggestions | Problems | Missing links or Books

Click here for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

DLI

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

Click Here to know More about DLI New!

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
Rashtrapati Bhavan CMU-Books Sanskrit TTD,Tirupathi Kerala Sahitya Akademi	INSA	Times of India Indian Express The Hindu Deccan Herald Eenadu Vaartha	Tamil Heritage Foundation AnnaUniversity NEW!

Title Beginning with.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

Author's Last Name

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

"దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్ఠమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం" అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని ఝళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ, సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజా పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్ఛాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నిటి కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన 'ఇచ్ఛ' (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. "నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది" అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

"Pracheenandra Kavyalu - Rajanithi"
A Doctoral Thesis by
Dr. Pami Reddy Damodara Reddy

ప్రథమ ముద్రణ - 1994

ప్రతులు - 1000

వెల : రూ. 50-00

ప్రతులకు :-

డా॥ పామిరెడ్డి దామోదర రెడ్డి
ఆంధ్రోపన్యాసకులు
సి. వి. ఎల్. ఎన్. ఆర్. డిగ్రీ కాళాశాల
అనంతపురం.

....

శ్రీమతి పామిరెడ్డి రాధ
దుద్దేకుంట (గ్రామము, పోష్టు)
బెలుగుప్ప (మండలం)
అనంతపురం (జిల్లా) 515 741

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి
ఆర్థిక సహాయంచే ప్రచురించబడినది.

ముద్రణ :

శ్రీ సత్యతీర్థ ప్రింటింగ్ ప్రెస్
కమలానగర్, అనంతపురం.

రాజనీతి రహస్యం

కారే రాజులు రాజ్యముల్ గలుగవే గర్వోన్నతిం జెందరే
వారే రీ సిరి మూట గట్టికొని పోవంజాలిరే భూమిపై
పేరైనంగలదే శిబి ప్రముఖులున్ ప్రీతిన్ యశఃకాములై
ఈరే కోర్కెలు వారలన్ మరచిరే యిక్కాలమున్ భార్గవా।

(భాగవతం —పోతన)

అని బలి చక్రవర్తి శుక్రాచార్యునితో అంటాడు తాను సంపాదించిన సిరి వెంట రాదని గుర్తించిన బలి చాలా జ్ఞానవంతుడు. అందుకే అతని కీర్తి ఇప్పటికీ మిగిలింది జీమూత వాహనుడిలాగా ఆయన కథా మిగిలింది. బలి చెప్పిన పైమాటల్లో భారతీయ రాజనీతి పరమార్థమంతా ఇమిడి వుంది.

ఈనాడు రాజులు పోయారు. రాజ్యాలు పోయాయి అయినా రాజనీతి మాత్రం దాదాపు అనాటికీ ఈనాటికీ ఒకలాగే ఉంది. ప్రభుత్వాలను కూల దోయటంలో కింవద తులు వ్యాపింప చేయటంలో, ఎత్తుకు పైఎత్తులు వేయటంలో, ప్రజల అభిప్రాయాన్ని తమకు అనుకూలంగా మలుచుకోవటంలో అనాటి రాజులకు, ఈనాటి రాజకీయవేత్తలకు స్వభావంలో అట్టే తేడా కనిపించటం లేదు. దీనికి కారణం తెలుసుకోవాలంటే ఈ గ్రంథం అవశ్యం చదవదగింది.

ప్రజాస్వామ్యంలో రాజులుండరు ప్రజా ప్రతినిధులుంటారు. కాని వారి వైభవం అనాటి రాజుల కన్నా ఏమాత్రం తీసిపోవటం లేదు. వారిని ఆశ్రయించి కవిత్వాల రాసి అంకిత మిచ్చిన ఇస్తున్న ప్రభుత్వ కవులు ఈనాడు ఉన్నారు. ఎదిరించిన సామాన్యుడికి అనాడు శిక్ష తప్పలేదు. ఈనాడు తప్పడంలేదు. దీనికంతా కారణం ఒకటుంది అదే రాజనీతి రహస్యం

మనిషికి అధికార దాహం చాలా భయంకరమైన గుణం. భర్త పాలకుడు, భార్య పాలితురాలు కావటానికి మగవాడిలోని ఈ అధికార దర్పమే కారణం. అలాగే అధికారి కింద ఉన్న చిన్న ఉద్యోగి విషయమూ అంతే. ఇలా పాలక-పాలిత సంబంధం ఎక్కడెక్కడ ఏ రూపంలో ఉన్నా అధికారి పాలకుడుగానే పాలిస్తాడు. అంటే రాజు తాలూకు లక్షణాలు వస్తాయన్న మాట అంటే వెంటనే వాడి చలనంలో రాజనీతి రహస్యం ప్రకటితమౌతూ ఉంటుంది. అందుకే తన క్రింది వాడిని తనకు అనుకూలంగా మార్చుకుంటారు. సమాన బలవంతుడితో శత్రుత్వం పాటిస్తారు. తనదొక పక్షంగా అభిప్రాయాన్ని కూడ గడతాడు. సామదాన భేద దండోపాయాలు ఎప్పటికేది అవసరమో అది వాడి తన స్థానాన్ని కాపాడు కుంటాడు.

స్థూలంగా ఇదే రాజరికమంటే. ఇది ఎప్పుడూ 'అర్థం'తో ముడిపడి ఉంటుంది అందుకే ప్రభువు తన వారిని డబ్బుతో మేపుతూ, వాళ్ళ గడి మీరకుండా చూస్తుంటాడు అలాగని ఎవరూ తనకన్నా ధనవంతుడు కాకుండా కూడా జాగ్రత్త పడుతుంటాడు అంచేత అర్థశాస్త్రం—రాజనీతికి జన్మించిన మరో శాస్త్రం ఉంది అది దండనీతిఎవరెవర్ని ఎలా అధికార నియంత్రణంలో ఉంచుకోవాలి అన్నది. ఈ మూడు రాజనీతి లో ఉంటే అదే ఒకనాటి రాజరికం. వ్యవస్థ చేతిలో ఉంటే ప్రజాస్వామ్యం. కాని వ్యవస్థను మళ్ళీ మనిషే నియంత్రించాలని ప్రయత్నిస్తూ ఉండటం వల్లనే అధునిక మా రాజులు పారాజులు, బాజులు ఎదో ఒక రూపంలో ఈనాటికీ కనిపిస్తునే ఉన్నారు.

భారతీయులు ప్రపంచ మేధావులు చాలా కాలం భావించినట్టి అమాయకులుకారు అనాగరికులుకారు. వారు ఏ ఇతర దేశీయులు మేల్కొనంత ముందుగానే మేల్కొ ఇతరులకు ప్రబోధ గీతాలు ఆలపించారు. అలాంటి ప్రబోధ గీతాలు మూడున్నాయి ఒకటి వేదం. మరొకటి పురాణం. మూడవది శాస్త్రం. కార్యాకార్య విచక్షణన శాస్త్రాన్ని ఆధారంగా గుర్తించడం మంచిదని భారతీయులు చాలా కాలం ముం గుర్తించారు. అందుకే లిఖిత రాజ్యాంగ నిర్మాణం వంటి రాజనీతి శాస్త్రాన్ని సృష్టి చారు. రాజు చేతిలో అధికారం ఇచ్చినట్లే ఇచ్చి 'ధర్మం' రాజు కన్నా గొప్పదని దాని "రాజధర్మం" అంటారని నిర్వచించారు. ఒకనాడు రాజన్న వాడి అవసరం లేదని మనిషిలో అన్యాయ ప్రవృత్తి ఏర్పడగా, పరమాత్మ అంశ ధర్మ పరిరక్షణ కోసం 'రాజు' రూపంలో అవతరించిందని. రాజు ధర్మానికి-ప్రజలకు నడుమ అన్వయ కర్త తప్ప వాడు అధికార కాముకుడూ ధర్మహీనుడు, లోభి. అపకారి కారాదని అలా అయితే పక్షంలో వాడిని ప్రజలు నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపి లేదా తిరుగుబాటు చేసి, వాడి స్థానంలో మరొకణ్ని స్థాపించుకుంటారని రాజనీతిని నిర్వచించిన మహర్షులకు తెలుసు. అందుకే "ధర్మమతమే" ప్రాచీన రాజకీయ వ్యవస్థ అని, జ్ఞానసంపన్నుడైన ప్రభువు రాజ్యమనే క్షేత్రంలో ప్రజారక్షణమనే యజ్ఞం చేసి రాజయోగ సాధకుడు కావాలని శాసించారు జనక మహర్షి వంటి రాజ యోగులు ఈ విధంగా ముక్తిని సాధించారు. రాజు నిమిత్త మాత్రంగా సింహాసనం మీద కూర్చోవాలి తప్పు చేసిన వాడు తన కుమారుడైనా శిక్షిం చాల్సిందే (మాధవ వర్మ కథ) తన భార్యయినా దండించాల్సిందే (సీతను అడవిలో వదలి వెయ్యటం)! అలాంటి రాజులను రాజర్షులు అన్నారు. వారి జీవితాల్ని కాళిదాసు ప్రభృతులు కావ్యాలుగా రాశారు. ఆ నమూనాలోనే నన్నయాదులు తమ గ్రంథాలలో రాజనీతిని జత చేశారు. ప్రబంధాలలో కూడా సందర్భం వచ్చిన చోట్ల 'రాజనీతి'ని వివరిస్తూ వెళ్ళారు. 18వ శతాబ్దం వరకు వచ్చిన కావ్యాలలో చాలా కావ్యాలలో రాజనీతి ఏదో ఒక రూపంలో తప్పనిసరిగా ప్రస్తావించబడింది.

కాని చిత్రమేమిటంటే కావ్యాలలో కనిపించేది చాలా వరకు సమకాలీనమైన రాజనీతి స్వరూపం కాదు రాజులు ఇన్ని శతాబ్దులలోనూ ఒకే విధంగా లేరు. సప్తాంగ స్వభావమూ మారిపోయింది. అర్థార్జన రీతులు, దండన పద్ధతులూ చాలా మార్పులు పొందాయి. సమకాలీన శాసనాలతో పోల్చి చూస్తే కావ్యాలలోని రాజనీతి యథా మూలకంగా ఆ సంస్కృత గ్రంథాలలో ఉన్నట్టుగానే చాలా వరకు చెప్పినట్టు తెలు స్తుంది. ఎవరో ఆముక్త మాల్యదకర్త వంటివారు కొత్తగా కొన్ని అంశాలు చెప్పారు అవి ప్రాచీన స్మృతి గ్రంథాలలో ప్రసిద్ధమైనవిగా కనిపించటం లేదు. (గిరిజనులను గురించి రాయలు రాసిన "పిల్లుందానును ... ..." ఇత్యాది పద్యం ఇలాంటిది) ఇన్ని కావ్యాలలోని రాజనీతి స్వరూపం మహాభారతంలో సూక్ష్మ రూపంలో కనిపిస్తుంది.

మహాభారతంలోని 'రాజనీతి' మీద చాలా గ్రంథాలు ముద్రణ పొందాం
అందువల్ల ఆ గ్రంథాన్ని వదలి ఇతర కావ్యాలలో కనిపించే రాజనీతి స్వరూపాన్ని
శాఖలోని పరిశోధక మిత్రుడు డా॥ పి. దామోదరరెడ్డి ఈ గ్రంథం ద్వారా ఆవిష్కరి
న్నాడు. సౌమ్యుడు సమర్థుడు మా విశ్వవిద్యాలయ రిజిస్ట్రార్ అయిన ఆచా
పి. యల్. శ్రీనివాసరెడ్డి గారి పర్యవేక్షణలో తయారయిన ఈ గ్రంథంలో రాజనీ
స్వరూపం చక్కగా వివరింపబడింది. దామోదరరెడ్డి బహు గ్రంథ పఠనవల్ల పండి
సేవ వల్ల, చాలా ఓర్పుతో నేర్పుతో ఈ గ్రంథాన్ని నిర్మించాడు. సాధారణం
ఇలాంటి అంశాల మీద పరిశోధన చేయటానికి విద్యార్థులు ఇష్టపడరు. అలాం
పరిస్థితిలో రాజనీతికి సంబంధించిన సప్తాంగ స్వరూపాన్ని, దండనీతిని, దౌత్య వి
నాన్ని సమగ్రంగా విశ్లేషించిన డా॥ రెడ్డి అభినందనీయుడు.

ప్రతి అధ్యాయంలోనూ ఎంతో శ్రమకు ఓర్చి ఆయా గ్రంథాలలోని శాస్త్ర ప్రవ
చనాన్ని ఉదాహరించి కావ్యాలలోని ప్రయోగాలను చూపడం ఈ గ్రంథంలోని పద్ధతి
ఈ పద్ధతి వల్ల ప్రాచీన కావ్యాలలో కేవలం ఉక్తి ప్రాధాన్యతే కాకుండా సాంస్కృతి
ప్రాధాన్యం ఎంత ఉందో బాగా తెలుస్తుంది.

ఈ గ్రంథంలోని మెరుగులను ప్రశంసించాలంటే ప్రతి పుటనూ ఉదాహరించాలి
వస్తుంది. 1–17 పుటల నడుమ ఉన్న రాజనీతి నిర్వచనం పరిశోధకునికి విషయంపట
ఎంత సమగ్రమైన అవగాహన ఉందో తెలుపుతుంది. ఉపయుక్త గ్రంథ సూచికన
గమనిస్తే ఈ పరిశోధనాంశమెంత గగనమో గుర్తించవచ్చు. ఇలాగే తక్కిన అధ్యాయ
ంలో కూడా నిశితమైన చూపుతో విషయాన్ని విశ్లేషించటం ముఖ్యంగా మనల్ని ఆకర్షిం
అంశం.

చివరగా ఒక మాట. పు 31[illegible]న భోగమను భవించు నెడను
బహిరంతరులపై దృష్టివలయు (ఆము 4–241) అన్న రాయల పద్యానికి అర్థం కేవల
జాగ్రత్త పాలన చేయాలనికాదు. రాజ్యం కేవలం సుఖానుభవానికి సంబంధి
చింది గాదని, ప్రవృత్తి–నివృత్తి మార్గాలను రాజు సమన్వయించుకొని బ్రతకాలని అర్థ
ఇదీ ముందు చెప్పిన రాజయోగం–రాజనీతికి మూలం ఇదే. భారతీయులు ఈ రెంటి
ప్రధానంగానే గుర్తించారు. డా॥ రెడ్డి భవిష్యత్తులో ఇలాంటి గ్రంథాలు రాసి, ప్రాచీ
రాజనీతి నిఘంటువును నిర్మించి ఉత్తమ ఉపాధ్యాయుడుగా, పరిశోధకుడుగా
రాణించాలని అధ్యాపకునిగా నా ఆశంస.

పాఠకులకు స్వాగతం

అనంతపురం
18–9–94

ఆచార్య హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద

కృతజ్ఞతలు

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలు-రాజనీతి. అనే పరిశోధన అంశాన్ని సూచించి, పర్యవేక్షకుడిగా బాధ్యతలు స్వీకరించి నా పరిశోధన ఫలితాన్ని విశ్లేషణ చేయడమే కాకుండా నా మానసిక సంఘర్షణల్ని ఎప్పటికప్పుడు గుర్తించి, వాటిని తొలగిస్తూ, నాలో పరిశోధన పట్ల పట్టుదలను కలిగిస్తు పరిశోధన పూర్తి కావడానికి అన్నివిధాల సహకరించిన పూజ్యులు గురువర్యులు ఆచార్య పి. ఎల్. శ్రీనివాసరెడ్డి, రిజిస్ట్రార్, శ్రీకృష్ణదేవరాయ విశ్వవిద్యాలయం, అనంతపురం గారికి,

విరాళ నిస్పృహల మధ్య ఊగిసలాడుతున్న నన్ను వెన్నుతట్టి ప్రోత్సహించి, పరిశోధన చేయడానికి స్ఫూర్తినిచ్చిన పూజ్యురాలు, మాతృశ్రీ డా॥ ఎం. కె. దేవకి గారికి,

నా సిద్ధాంత గ్రంధాన్ని సమగ్రంగా విశ్లేషించడమేకాకుండ చైర్మన్‌గా వ్యవహరించి, రాజనీతిపై నీ కృషి ఇంకా కొనసాగాలి, నీకు అండగా నేనుంటాను అని ప్రోత్సహించి, అనతికాలం లోనే ఈలోకానికి దూరమైన కీ॥శే॥ ఆచార్య మద్దూరి సుబ్బారెడ్డి॥ శ్రీ వెంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయం, తిరుపతి గారికి,

నామీద ఆదరంతో విష [illegible] సమీక్షించిన ఆచార్య కొలకలూరి ఇనాక్ గారికి, ఈ గ్రంధాన్ని ఓపికతో పరిశీలించి "రాజనీతి రహస్యం" విప్పి చెప్పిన ఆచార్య హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద గారికి,

పరిశోధనకు సంబంధించిన సలహాల్ని, సహకారాల్ని అందించిన "ఆంధ్ర భారతి" ఆచార్య అధ్యాపక బృందానికి,

నాకు పిహెచ్.డి పట్టాను ప్రధానం చేసి గ్రంథ ముద్రణకు అనుమతి ఇచ్చిన శ్రీ కృష్ణదేవరాయ విశ్వవిద్యాలయం అధికార అనధికార వర్గానికి,

గ్రంథ ముద్రణకు ఆర్థిక సహాయం చేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, తిరుపతివారికి

ఈ సిద్ధాంత గ్రంథం ముద్రణకావాలని ఆకాంక్షించిన మిత్రవర్గానికి ప్రత్యక్షంగా, పరోక్షంగా సహాయపడిన ఎందరికో మరెందరికో...

నా హృదయపూర్వక ధన్యవాదాలు,

విషయసూచిక

1. రాజనీతి - నిర్వచనం - ఆవశ్యకం

సామాజికాభివృద్ధి పరిణామదశలో వివిధశాస్త్రాలు వెలిశాయి. ఇవి మహాపురుషుల స్వానుభవంతో రచించబడ్డాయి. ఇలాంటి శాస్త్రాలలో రాజనీతిశాస్త్రం ఒకటి. "ప్రొఫెసర్ వింటర్ నిట్జ్, డా॥ పి.వి. కానే దండనీతి (రాజనీతి) ధర్మశాస్త్రాల నుంచి అవిర్భవించిందని పేర్కొన్నారు[1]. రాజనీతిశాస్త్రం రాజ్యసంబంధమైన అతి ప్రాచీనశాస్త్రం. "చర్చనీయమైన విషయాన్ని గురించి రుజువు చేయదగిన సూత్రాల సముదాయానికి శాస్త్రమని పేరు[2]. దీన్ని రెండు విధాలుగా వర్గీకరించవచ్చు. ఒకటి సామాజికశాస్త్రం, రెండు ప్రకృతిశాస్త్రం. రాజనీతి శాస్త్రాన్ని సామాజిక శాస్త్రంగా చెప్పవచ్చు. రాజనీతి తత్త్వాన్ని గురించిన విచారణ మొట్టమొదట గ్రీకుదేశంలో నగర రాజ్యాలు వర్ధిల్లేకాలంలో ప్రారంభమైందని కొందరు రచయితలు సిద్ధాంతీకరించారు[3]. క్రీ.పూ. నాల్గోశతాబ్దానికే ప్లేటో, అరిస్టాటిల్ మొదలైన పాశ్చాత్యులు రాజనీతి తత్త్వాలను కూలంకషంగా పరిశీలించి, చర్చించి, రాజనీతి శాస్త్రానికి మూలస్తంభాలై నిలిచారు. మన పూర్వులకు రాజనీతి తెలియదని కొందరు పాశ్చాత్యులు అభిప్రాయపడ్డారు[4]. భారతీయ సాహిత్యాన్ని క్షుణ్ణంగా పరిశోధిస్తే వాళ్ళ అభిప్రాయం నిరాధారమనీ, కేవలం సంకుచిత దృష్టితో చేయబడిందనీ తేలుతుంది.

సంస్కృత సాహిత్యం - రాజనీతి :-

భారతీయ సాహిత్యంలో రాజులకూ, తదితర పరిపాలకులకూ ఉపాదేయమైన రాజనీతిని తెలిపే ప్రయత్నం బృహత్తరంగా సాగింది. అతి ప్రాచీనమైన వేదాల్లో రాజనీతిని గురించి చెప్పబడింది. ఋగ్వేదం (10వ మండలం 173,174సూక్తాల్లో)ని రాజధర్మం, రాజనీతి గురించి పేర్కొనబడింది. రాజసూయ, అశ్వమేధయాగాల గురించి యజుర్వేదం చెబుతోంది. అథర్వవేదం అధిభూత ప్రకరణాలలో రాజులు, రా శాసనాలు, యుద్ధాలు, శత్రు పరాజయ ఉపాయాదులు చెప్పబడ్డాయి. గౌతమ, బౌద్ధాయన ఆపస్తంబ ధర్మసూత్రాల్లో రాజనీతి గురించి వుంది. అష్టాదశపురాణాల్లో రాజనీ గురించి వర్ణనలు మాత్రమే వున్నప్పటికీ, అగ్నిపురాణంలో రాజనీతి విస్తారం లభిస్తుంది. స్మృతులలో మనుస్మృతి, యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి రాజులకు పాలనావిధానాన్ని న్యాయ నిర్ణయాన్ని బోధించే రాజనీతి గ్రంథాలు. రామాయణ మహాభారతాలు జగత్ప్ర సిద్ధిగాంచిన భారతీయ ఇతిహాసాలు. ఆదర్శరాజ్యపాలన గురించి రామాయణం పేర్కొం రాజ్యావిర్భావాన్ని, రాజరిక వ్యవస్థ స్వరూప స్వభావాల్ని, యుద్ధాల్ని, యుద్ధఫలితా గురించి భారతం వివరించింది. ఈ కావ్యాలు రాజనీతిని గురించి విశేషం పేర్కొన్నాయి. రఘువంశం, కిరాతార్జునీయం, 'శిశుపాలవధ' మొదలైన కావ్యాల

స్తారమైన రాజనీతి కనబడుతుంది. ప్రతిజ్ఞాయౌగంధ రాయణం, మృచ్ఛకటికం, ముద్రారాక్షసం రాజనీతి ఇతివృత్తంతో కూడివున్న రూపకాలు. కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం, కామందక నీతిసారం, శుక్రనీతిసారం ప్రసిద్ధి గాంచిన నీతి బోధక గ్రంథాలు. వీటిలో రాజనీతి గురించి విపులంగా చర్చించబడింది. దశకుమార చరిత్రం, కాదంబరి రాజనీతి సంబంధిత గద్యకావ్యాలు. హర్షచరిత్ర, విక్రమాంక దేవచరిత్ర, రాజ తరంగిణి రాజనీతి ప్రశస్తమైన చారిత్రక కావ్యాలు. నీతి కథలకు సంబంధించిన పంచతంత్రం రాజనీతిని గురించి పేర్కొంది. రాజనీతిపట్ల ఆనాటి పాలకులకు అవగాహన కలిగించడానికి ఈ రచనలు తోడ్పడ్డాయి.

తెలుగు సాహిత్యం రాజనీతి :-

రాజనీతిని బోధించడంలో తెలుగు కవులుకూడ తమవంతు కృషి చేశారు. తెలుగు సాహిత్యాన్ని అనువాద, స్వతంత్ర రచనలని రెండు విధాలుగా విభజించవచ్చు. వీటిలో ప్రత్యేకంగా రాజనీతిని తెలిపే రచనలున్నాయి. కథా సందర్భాన్ని బట్టి అక్కడక్కడ రాజనీతిని జోడించిన రచనలున్నాయి. ఇవేకాక సంకలన గ్రంథాలని మరొక విభాగం ఉంది. పై రెండు విభాగాలలోని రాజనీతిని ఏర్చి, వివిధ శీర్షికల క్రింద కూర్చి ఒకే చోటిగా ఏర్పరిచిన గ్రంథాలివి. కవిత్రయ భారతం, కుమార సంభవం, మార్కండేయ పురాణం, హరివంశం, ఉత్తర హరివంశం, రంగనాథ, భాస్కర రామాయణాలు, కుమార బాహుచరిత్ర, నీతిశాస్త్ర ముక్తావళి, చారుచర్య, పలనాటి వీరచరిత్రం, భాగవతం, పంచతంత్రాలు, శృంగార శాకుంతలం, విక్రమార్క చరిత్రం, సింహాసన ద్వాత్రింశిక, రుక్మాంగద చరిత్ర, ఆంధ్ర విష్ణుపురాణం, ఆముక్తమాల్యద, కళాపూర్ణోదయం, కువలయాశ్వచరిత్రం, సకలనీతి సమ్మతం మొదలైన కావ్యాలలో రాజనీతి విషయాలున్నాయి.

రాజనీతి నిర్వచనం :- (పాశ్చాత్యులు)

ఏథెన్స్ నగర రాజ్యంలో సిరక్యూస్‌దుర్మార్గానికి జన జీవనంలో నైతిక విలువలు కాగా 'సౌశీల్యమే జ్ఞానం, జ్ఞానమే సౌశీల్యం' అనే నినాదంతో సోక్రటిస్ నైతిక విలువల్ని ఉద్ధరించడానికి ప్రయత్నించాడు5. రాజనీతికి, నీతిశాస్త్రానికి దగ్గర సంబంధం వుందని, అవినీతిగా ప్రవర్తించే పాలకులు ఉత్తమ రాజకీయ వ్యవస్థను స్థాపించలేరని, అదేవిధంగా నీతి బాహ్యంగా వ్యవరించే ప్రజలు ఉత్తమ రాజ్యాన్ని పొందించలేరని ఆయన పేర్కొన్నాడు6. సోక్రటిస్ శిష్యుడైన ప్లేటో "రాజ

ీతి శాస్త్రం, నీతిశాస్త్రంలో ఒక భాగం మాత్రమే. ప్రజలకు న్యాయం, ధర్మం, ప్రయోజనం చేకూర్చడమే రాజ్య లక్షణం. అందుచేత తత్వవేత్తలయిన రాజులు Philospher Kings]పరిపాలించడం ఉత్తమ పద్ధతి" అని ధర్మ శాస్త్రాధ్యకాన్ని, వితృశనూ ప్రశంసింపాడు.7 మ్యధయుగంలో రాజనీతి మతాన్ని ఆశ్రయించిది. రాజులకు పీఠాధిపతులకు మధ్య వాదోపవాదాలు జరిగాయి. ఇటలీ దేశంలో రాజక పరిస్థితి నెలకొనివుంది. ఇలాంటి దశలో మెకియవెల్లి 'దిప్రిన్స్' 513) అనే గ్రంథాన్ని రచించి అసాధారణ రాజనీతిజ్ఞతను కనబరచాడు. మెకియవెల్లి" రాజనీతి శాస్త్రానికి స్వతంత్ర ప్రతిపత్తి కల్పించి వాస్తవిక,ఆచరణాత్మక రాజకీయాలకు రాజనీతి సిద్ధాంతాన్ని సన్నిహిత పరచినాడు. రాజనీతి శాస్త్ర స్వతంత్ర ప్రతిపత్తికి అడ్డుగా నిలిచే మతాన్ని, నైతిక శాస్త్రాన్ని రాజనీతి శాస్త్రం నుంచి స్పష్టంగా వేరు చేసినాడు. కార్యసాధనలో మాత్రమే మతసంస్థ ను ఉపయోగించుకొనవలెను కాని, వాటి ప్రభావానికి మాత్రం గురి కాకూడదు. చి ద్వారా సుస్థిరత, శాసన విధేయత రాజ్యంలో ఏర్పరచవచ్చు. మత నైతిక ర్మాలు రాజనీతికి లోబడి యుండవలెనని మెకియవెల్లి వక్కాణించాడు. "8 టిల్యుని అర్థశాస్త్రం, మెకియవెల్లి 'దిప్రిన్స్' అనే గ్రంథాలు సిద్ధాంతవివరణలో లకల్ని కలిగి వున్నాయి. జయాభిలాషి అయిన రాజుకు వుండాల్సిన గుణాల్ని ప్పడంలో ఇద్దరు పరస్పర సంబంధాన్ని కలిగి వున్నారు. వీరిద్దరు ప్రయోగాత్మక పాలనా పద్ధతుల గురించి చెప్పడం వల్ల వాస్తవిక రాజకీయలతో సన్నిహిత బంధాన్ని ఏర్పరచుకొన్నారు. ప్రయోగాత్మక రాజనీతికి ఇరువురూ నూతన క్పధాన్ని కలగ చేయడంలో సఫలీకృతులైనారు.

జనీతి – భారతీయుల నిర్వచనం :-

భారతీయ రాజనీతికి ధర్మం మూలం. ధర్మాన్ని రక్షించడమే రాజు కర్తం. ఇలాంటి రాజు అధర్మపరుడు కాకుండా వుండడానికే రాజనీతి శాస్త్రం ంచబడింది. ధర్మానికి ఏర్పడిన విపత్తు తొలగించడానికే బ్రహ్మ రాజనీతి స్త్రాన్ని తయారుచేశాడు (భార. శాం 2–198 నుంచి 203). కాబట్టి రాజుఅనే డు ధర్మరక్షణకై ఆవిర్భవించాడని స్పష్టమవుతోంది. ఇలాంటి గురుతర వ్యత స్వీకరించిన రాజు అవినీతిపరుడుగా మారకుండా, అతనికర్తవ్యాన్ని గుర్తు యడానికే రాజనీతిశాస్త్రం అవసరమవుతుంది. "ఆన్వీక్షకీ త్రయీ వార్తల యోగ ముములకు దండము సాధనము, దాని ప్రయోగమే దండనీతి. అది ఇది వరకు ంచని దానిని లభింపజేయును. లభించిన దానిని పరిరక్షించును, రక్షింపబడిన

దానిని వృద్ధి చేయును వృద్ధిగావించిన దానిని సత్పాత్రుల కందజేయును. లోక యాత్ర అంతయు దానిపైఆధారపడి యున్నది.[9]–" అని కౌటిల్యుడు దండనీతిని నిర్వచించాడు: "సంపద కోసం ప్రయత్నించడం, సంపదను అభివృద్ధి చేయడం గడించిన దానిని రక్షించడం, రక్షించిన దానిని చక్కగా వ్యయం చేయడం రాజ విధులుగా" తిరుక్కురళ్ చెబుతోంది.[10] ప్రాచీన సాహిత్యంలో చెప్పబడ్డ రాజనీతి విషయాలు పరిశీలిస్తే, రాజ్యం అవలంబించే నీతినే రాజనీతి అనవచ్చు. అంటే రాజ్యపాలనకు అవసరమైన వనరులను సమకూర్చుకొని వాటిని సమన్వయించి తెలివిగా అధికారాన్ని ప్రయోగించి పరిపాలన చేయడమన్నమాట. రాజ్యం సప్తాంగ సంయుతం. రాజు సప్తాంగాల్లో ఒక అంగమే అయినప్పటికి రాజ్యాన్ని సక్రమంగా పాలించే బాధ్యత రాజుదే. అందువల్ల రాజు రాజ్యాన్ని పాలించేపద్ధతులను తెలిపేది రాజనీతి అని నిర్వచించవచ్చు.

రాజనీతి పర్యాయ పదాలు ;–

మన సాహిత్యంలో రాజనీతికి పర్యాయ పదాలుగా దండనీతి, అర్థశాస్త్రం, నీతిశాస్త్రం, రాజనీతిశాస్త్రం, రాజశాస్త్రం, రాజధర్మం, క్షత్రియధర్మం అనేవి కనిపిస్తాయి.

దండనీతి :- దండం నిర్వచనాన్ని గౌతముడు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

" దండము అనే పదం, 'డం' అనే మూల పదం నుంచి వచ్చింది; 'డం' అనగా నియంత్రణ చేయు అని అర్థం. రాజు వర్ణాశ్రమ ధర్మాల్ని అతిక్రమించిన వారిని దండన ద్వారా నియంత్రణ చేస్తాడు"[11]

"The etymology of danda is derived from the root dad, 'to hold'. He also refers to the views of others citing their names. Thus, according to Aupamanyava, dand is to be derived insted from the root dam' to tame; to bring under control"[12]

దండం అనే పదం విపులార్థాలతో కూడుకొని వుంది.

"పగ వారి కొద్దిగా భావింపరాదు
కొంచెపు ఫణినైన కొట్టెడి కొరకు
ఘనమైన దండమే కావలె గాని
కూడదు చులకని కోలల గొట్ట
తప్పెనా తమకాన తరిమి కరిచెడిని. (ప.వీ.చ. పుట-330)

దండం అనే పదం కేవలం 'కర్ర' అనే అర్థంలో వాడబడింది.

"దండార్హుల దండింపమి
దండానర్హులగు వారి దండించుట యీ
రెండు నకీర్తిదముల భూ
మండల నాయకుల నిరయమగ్నులజేయున్" (కళా.7-269)

ఇక్కడ దండించడమనేది శిక్షించడమనే అర్థంలో వాడబడింది.

"దండము లేకున్నను ప్రజ
లొండొరువుల నాక్రమింతురుచిత స్థితి యై
నుండవు వర్ణాశ్రమములు
దండింపని భూమి పతికి ధర యేర్పడునే." (స.నీ.స–1–88)

"దండంబు రాజునకుం బరాయణంబు..." (భార. శాం-3-111) అని రాజనీతికి బదులుగా 'దండం' అనే పదాన్ని ప్రయోగించారు.

దండనీతిని గురించి కౌటిల్యుడిలా చెప్పాడు. "చతుర్వర్ణ చతురాశ్రమములతో కూడిన ఈ లోకం రాజదండముచే పాలింపబడి, స్వధర్మ కర్మలయందభిరుచి కలిగి ప్రజలను తమతమ మార్గములందు నడుచునట్లు చేయుచున్నది"13 భీష్ముడు దండనీతి జన్మవృత్తాంతం చెబుతూ దండనీతికి మరో పేరు సరస్వతి అని అంటాడు.14

అర్థశాస్త్రం :– రాజనీతి శాస్త్రాన్ని అర్థశాస్త్రం అన్నారు. "భూ సంపాదన పరిపాలనములనుద్దేశించి పూర్వాచార్యులచే ఎన్నెన్ని అర్థశాస్త్రములు రచింపబడినవో వానినన్నిటిని సమకూర్చి ఈ అర్థశాస్త్రము వ్రాయబడింది."15 అని కౌటిల్యుడు చెప్పడంవల్ల అంతకు పూర్వమే రాజనీతిశాస్త్రం అర్థశాస్త్రం అనే పేరుతో చెలామణీలో వుండేదని తెలుస్తుంది.

నీతి శాస్త్రం :– "నీతి అన్న పదానికి తీసుకొని పోయేది, 'చేర్చేది' అని అర్థం. అంటే మానవుని సన్మార్గంలోకి తీసుకొని పోయేది, సదాచరణవైపు చేర్చేది నీతి అని చెప్పవచ్చును."16 పాలకులను, పాలితులను సన్మార్గంలోనికి, సదాచరణవైపుకు తీసుకుపోవడానికి నీతిశాస్త్రగ్రంథాలు రాయబడ్డాయి. రాజ్యాన్ని పాలించడానికి రాజులకు తగిన సూచనలు ఇందులో వున్నాయి.

" వ్యసనములు మాని రాజు విద్వత్ప్రసంగ
సంగియై పురాణేతిహాసములు వినుచు
నీతి వినునేని నృపతికి నేర్పు మిగులు
వసుధ బాముననెలుకలు వచ్చినట్లు " [స.నీ.స. 1-34]

" నీతి యెఱుగువాడు నిఖిలంబు లందును,
ఖ్యాతి లాభ పూజలందు నొప్పు —" [స.నీ.స. 1–33]

" Of the prince who does not follow Niti the Kingdom is weakened, the army is inefficient, and the civil service is disorganised

other elements of the state get topsy - turvy, in short, - evils prevail everywhere -"[17] అని అంటాడు శుక్రనీతికారుడు.

నీతి శాస్త్రానికే న్యాయశాస్త్రం అని మరో పేరుంది. "...సకల శాస్త్రంబులంద నయ శాస్త్రంబు ముఖ్యంబని తలంచి చెప్పం బూనితి..." [స.నీ.స 1-7 అని అంటాడు మడికి సింగన. "నయ మార్గంబున లక్ష్మి...." [స.నీ.స. 1-33 అని నీతిశాస్త్రాన్ని ప్రశంసించడం వల్ల నయశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం ఒక్కటే అని తెలుస్తుంది. నీతిశాస్త్రాలు కర్తల పేర్లతో చెలామణిలో వున్నాయి. కామందకనీతి శాస్త్రం, శుక్రనీతి సారం ఇలాంటివే.

<u>రాజశాస్త్రం :-</u> దండనీతిని రాజశాస్త్రం అనికూడ అంటారు. ఇది రాజులకు సంహిత [code for the rulers] వంటిదని అంటాడు జయశ్వాల్.[18]

<u>రాజధర్మం ;-</u> ఇది రాజులకు చట్టం వంటిది. [Law for the rulers] అని అంటాడు జయశ్వాల్.[19]

" పట్టిన కార్యమీశ్వరుడు పట్టి పెనంగిన జేరనిక చే
పట్టుట రాజధర్మమని పల్కెడు నీతి...." [జె.భార. 4-50]

<u>రాజనీతి శాస్త్రం :-</u> ఇది రాజులకు సంబంధించిన నీతిశాస్త్రం. హిరణ్యకశిపుడు ప్రహ్లాదుని చదువు గురించి అడిగే సందర్భంలో రాజనీతి ప్రసక్తి వుంది. ఇతర విద్యలతోపాటు రాజనీతిని గురువులు బోధించే వాళ్లని తెలుస్తుంది. [అం.వి.పు 2-281]

<u>క్షత్రధర్మం ;-</u> రాజునే క్షత్రియుడంటారు. 'క్షత్' 'త్రయ్' అనే ధాతువు నుంచి నిష్పన్నమైంది. అంటే గాయం నుంచి, ఉపద్రవం నుంచి స్వస్థత చేకూర్చే వాడు. క్షత్రియ ధర్మం, రాజధర్మం ఒకే అర్థంలో వాడబడుతున్నాయి. ఋగ్వేద కాలానికే క్షత్రియ శబ్దమున్నట్లు తెలుస్తోంది. "యథా రాష్ట్రం గుపిత క్షత్రియస్య-"[20] క్షత్రియశబ్దం ఇప్పటికీ, ప్రాచీనార్థంలోనే వాడుకలో వుంది "క్షత్రియునకు శస్త్రధారణం బార్తత్రాణ రక్షణార్థంబుగాదే ...." [మా. ష 8-165] అని అంటాడు మారన.

" దుష్ట శిక్షణము సంతుష్టిగా జేసి
శిష్ట రక్షణమును జేయంగ లేని
క్షత్రియులకు నేల సత్కీర్తి కలుగు" [ద్వి.భార.శల్య. 3-64

ది క్షత్రియ లక్షణం. కాశీ రాజుతో యుద్ధం చేసి ఎందరినో బలిపెట్టడం ఇష్టం ేక అలర్కుడు తన రాజ్యాన్ని కాశీరాజుకు ఇవ్వబోయాడు. అందుకు కాశీరాజు,

" క్షత్రియుడెందునాజి వెలిగా నిజ రాజ్యము వైరికిచ్చునే
క్షత్రియ ధర్మవేది విటుగాదన కెట్టులు పల్కితావాన
క్షేత్రమునందు శాత్రువుని గెల్చి ధరిత్రి పరిగ్రహించి స
త్క్షత్త్రియుడెల్ల భోగములు గైకొనుగాకిటు లేలగైకొనున్" [మా.పు -368] అనిక్షత్రియ ధర్మాన్ని చెబుతాడు.

రాజనీతి శాస్త్రం – ఇతర శాస్త్రాలతో సంబంధం :- రాజనీతి శాస్త్రానికి చరిత్ర, ర్థశాస్త్రం, నీతిశాస్త్రాలతో చాల దగ్గర సంబంధం వుంది.

రాజనీతి శాస్త్రం - చరిత్ర :- రాజ్యానికి సంబంధించిన గత కాలపు రాజకీయ, ర్థిక, సామాజిక, మత పరమైన విషయాలన్ని చరిత్ర చెబుతుంది. చరిత్రలో జరిగిన కొన్ని సంఘటనలు రాజనీతికి ఆధారమవుతాయి.

" The Science of politics is the one science that is deposited by the stream of history like the grains of gold in the sounds of a iver"21 అని అక్టన్ ప్రభువు రాజనీతి శాస్త్రానికి చరిత్రకు వున్న సంబంధాన్ని వరించాడు.

"Political Science is the fruit of history and history is the oot of Political Science"22 అని షెల్లి పేర్కొన్నాడు. "గత రాజకీయాలే నేటి చరిత్ర"23 అని అంటాడు ఎడ్వర్డ్ఫ్రీమన్. రాజాంతఃపుర నియమావళిని పేర్కొంటూ తమ రక్షణ పట్ల నిర్లక్ష్యంగా వ్యవహరించి ప్రాణాలు కోల్పోయిన రాజుల పేర్లను ఉదహరణంగా ఇచ్చాడు కౌటిల్యుడు.24 ఇదే విషయాన్ని మడికి సింగన పేర్కొన్నాడు. [స.నీ.స. 1–288] ఇంద్రియ లోలురై పతనమైన రాజుల్నికూడ కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.25 ఇలా చరిత్రలో జరిగిన సంఘటల్ని పేర్కొంటూ హెచ్చరించడం రాజనీతి గ్రంథాలలో కనబడుతుంది. రాజనీతి శాస్త్రానికి చరిత్ర పరిశోధనాలయమని [Laboratory] చెప్పవచ్చును.

రాజనీతి - అర్థశాస్త్రము :- కౌటిల్యుడు తన రాజనీతి శాస్త్రానికి అర్థశాస్త్రమని పేరు పెట్టాడు. "మనుష్యుల జీవితమునకు మూలము అర్థము. అట్టి భూమిని సంపాదించు ఉపాయములు పాలించు ఉపాయములు – దీనిని గురించిన శాస్త్రము అర్థశాస్త్రము"26 అని ఆయన పేర్కొన్నాడు. ఆధునికకాలం అర్థశాస్త్రానికి

కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రానికి ఎలాంటి సంబంధం లేదు. ఆధునిక అర్థశాస్త్రంలో వుండే ఉత్పత్తి, పంపకం, వినిమయం, వినియోగం అనే విషయాల్లో ప్రభుత్వ ప్రభావం వుంది. ఆర్థిక సమస్యలెన్నో రాజకీయ జోక్యం వలనే పరిష్కరింపబడుతున్నాయి. ఈనాడు కొన్ని రాజకీయ పక్షాలు తమ రాజనీతిలో భాగంగా ఆర్థిక సమస్యలపై దృష్టిని సారించి పోరాడుతున్నాయి.

రాజనీతి శాస్త్రం–నీతిశాస్త్రం :- సామాజిక, ధార్మిక, ఆర్థిక సంబంధ వ్యవహారాల రీతులను నీతిశాస్త్రాలలో చూడవచ్చు. "అర్థశాస్త్రం ధర్మశాస్త్రాలలో అంతర్భాగమే, ఎందుకంటే యిది రాజు విధులనుగురించి చర్చిస్తుంది. కాబట్టి వీటికి సంబంధించిన చట్టాలుసూత్రాలు ధర్మశాస్త్రాలలో కనిపిస్తున్నాయని"27 డా॥ పి.వి .కానేఅభిప్రాయ పడ్డాడు. "రాజు నడిపించకెట్లు ధర్మంబు నడచు–" (కాశీ.7–31) అని అంటాడు శ్రీనాథుడు. అందుచేత రాజ్యమే ధర్మానికి మూలమని తెలుస్తోంది. రాజ్యానికి నైతిక ఆశయాలకు ప్రత్యక్ష సంబంధాలు లేవు. రాజ్యం ప్రవర్తన ప్రజల బాహ్య జీవితానికి సంబంధించింది. అధికారం, బలం దాని ముఖ్యసాధనాలు. నైతిక జీవితం అంతరంగికమైంది. కాబట్టి వ్యక్తి యొక్క ప్రత్యేక కృషి వల్లనే సాధ్యమవుతుంది. రాజ్యాధికారం వల్ల సాధించడానికి వీలుకాదు. ప్రత్యక్షంగా నైతిక జీవనాన్ని ఉద్ధరించడానికి రాజ్యాధికారాన్ని ఉపయోగిస్తే నైతిక జీవనమే నిరర్థకమవుతుంది. రాజ్యాధికారానికి భయపడి ప్రజలు తమలో నైతిక విలువలు వున్నట్లు నటిస్తారేకాని, నిజంగా సదాచార సంపన్నులు కాలేరు

రాజనీతి పుట్టుక :- సప్తాంగ సహితమైనది రాజనీతి. స్వామి, అమాత్యులు, రాష్ట్రం, దుర్గం, కోశం, సైన్యం, మిత్రులు అనేవి సప్తాంగాలు. మొట్టమొదట బ్రహ్మదేవుడే రాజనీతి శాస్త్రాన్ని తయారు చేసినట్లు భీష్ముని మాటల వల్ల తెలుస్తుంది. "కృతయుగం మొదట్లో మానవులను పాలించడానికి రాజులేడు. ప్రజలు ఒకరికొకరు రక్షకులు. కాలక్రమేణ వాళ్ళలో లోభం, దురాశ వంటి సంకుచిత భావాలు పెరిగి, ధర్మగ్లాని ఏర్పడింది. మునులందరూ కలసి బ్రహ్మ దగ్గరికి వెళ్ళి భయంతో మొరపెట్టుకొన్నారు. బ్రహ్మ వాళ్ళకు అభయమిచ్చి సప్తాంగాలతోకూడుకొన్న నూరువేల అధ్యాయాలు గల ఒక శాస్త్రాన్ని తయారు చేశాడు. దాని పేరే రాజనీతి లేదా దండనీతి. ఇది ప్రజాహితం కోసం ఏర్పడింది. ప్రజలందరికీ సులభంగా అర్థమయ్యేందుకు విశాలాక్షుడనే మహాత్ముడు దీన్ని సంక్షిప్తం చేశాడు. ఆ తరువాత దేవేంద్రుడు కాస్త, బృహస్పతి మరికాస్త ఆ శాస్త్రాన్ని కుదించారు. చివరికి శుక్రుడుదాన్ని వేయి అధ్యాయాలకు తగ్గిస్తే అప్పటి నుంచి చాలామంది మునులు కాలానుసారంగా ఇంకా తగ్గిస్తూ చెబుతూ వచ్చారు." భార.శాం. -2-199నుంచి 205).

ఇదే విషయాన్ని శుక్రనీతి ఇలా పేర్కొంది.

"For the good of men Bramha, the self-created Lord, had spoken that treatise on morals which contained 100 Lakhs, i.e. 10 million slokas By a process of selection, the essence of that Nitisastra, which was an extensive argumentative thesis, has been compiled in an abridged form by vasistha and others like myselffor the increase of prosperity of rulers of the earth and of others whose life is of short span"28 దేవతలపై మానవులకున్న ప్రగాఢ విశ్వాసాన్ని, భయాన్ని, భక్తిని దృష్టిలో పెట్టుకొని, సామాజిక నియమాల్ని, మార్పుల్ని లేదా ఇతర అంశాల్ని ప్రజలు గౌరవించడానికి వాటికి దైవికాంశాన్ని మేళవించేవారు. ఈ పరంపరలోనే రాజనీతి శాస్త్రం ఆవిర్భవించడానికి దేవతలే కారకులు అని ప్రకటించారు. బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరుల చేత రాజనీతి శాస్త్రం మానవులకు సంక్రమించింది (భార.శాం. 3-155 నుంచి 121) అని చెప్పారు. రాజనీతి దైవసంబంధమైనా, మానవసంబంధమైనా అది అవిర్భవించింది మాత్రం ఖచ్చితంగా ప్రజాహితం కోసమే. రాక్షసుల గురువైన శుక్రుడు, దేవతల గురువైన బృహస్పతి రాజనీతి రచించినవారిలో ప్రథములని ప్రతీతి. అందుచేత కౌటిల్యుడు తన గ్రంథాదిలోనే వాళ్లను స్తుతించాడు.29 (ఓం నమః శుక్ర బృహస్పతి భ్యామ్) భారద్వాజుడు, విశాలాక్షుడు, పిశునుడు, కౌణపదంతుడు, వాతవ్యాధి, బాహుదంతపుత్రుడు, బార్హస్పత్యులు, ఔశనసులు, మానవులు, పారాశరులు, అంభీయులు" మొదలైన వాళ్లు కౌటిల్యుని కంటే ముందున్న రాజనీతి శాస్త్రకారులని అర్థశాస్త్రం వల్ల తెలుస్తోంది.

రాజనీతి ఆవశ్యకం :- రాజ్యపాలకులు నీతి సూత్రాలను తప్పని సరిగా పాటించాలి. నైతిక చర్యలవల్ల సామాజిక విధానం పటిష్ఠమవుతుంది. సామాజిక అరాచకత్వం రాజరిక వ్యవస్థతకు పునాది వేసింది. బ్రహ్మచేత రాజనీతిశాస్త్రాన్ని రచింపచేసింది. సంఘంలో అరాచకత్వం తలెత్తకుండా ఉండడానికి రాజుకు దండనాధికారం ఇవ్వబడింది. దండనీతిని తగిన రీతిలో ప్రయోగించడం రాజు గొప్పతనాన్ని చెబుతుంది. తిరుగులేని దండనాధికారం రాజులను నిరంకుశులుగా మార్చడానికి దారితీసింది. "అధికారం మనుషులను అవినీతిపరులుగా మారుస్తుంది. అంతులేని సంపూర్ణ అధికారమయితే అది హద్దూ పద్దూలేని అధమాధమాలుగా మనుషులను మారుస్తుంది" 30 అన్న అక్టన్ ప్రభువు అభిప్రాయం చాలా సమంజసమైంది. "........సార్వభౌముడైన భూపతి యాజ్ఞ కెల్లవారు దల్లడిల్ల వలదె?".... (ఆము 4-206) అని రాయలు చెప్పడం రాజుల అప్రతిహతమైన అధికారాన్ని తెలుపుతోంది. దుర్మార్గుడైన రాజు చేతిలో అధికారం ఉన్మత్తుడి చేతిలో ఆయుధంలాంది.

"అల్పబుద్ధి వాని కధికార మిచ్చిన
దొడ్డ వారి నెల్ల దొలగ గొట్టు"– అని వేమన చెప్పిన మాట తిరుగు లేని వాస్తవం. విస్తృతాధికారాలు రాజులను నిరంకుశత్వపు బాటల గుండా పయ నింప చేశాయి. రాజుల స్వార్థం ప్రజల జీవితాలను మరు భూముల్లోకి నెట్టింది. రాజుల రాజ్యకాంక్షకు రాజనగరాలు, జనపదాలు తగలపడి పోయి శిధిలాలుగా మిగిలాయి. "పుడమితల్లిని రక్తంలో పూసిన మందారంలా"31 చేసింది. ఇది చారిత్రక సత్యం. ఇలాంటి దుస్థితి రాకుండా వుండడానికి, రాజులను నైతిక వ్యక్తులుగా తీర్చిదిద్దడానికి రాజనీతిశాస్త్రాలు అవసరమైనాయి. అసమానత్వం సంఘర్షణలకు మూలం. బలవంతుడు, బలహీనున్నిదోచుకునే 'మత్స్యన్యాయం' అమలు కాకుండా పాలకులు రాజ్యాన్ని కాపాడాలి. ఒకరినొకరు చంపు కోకుండా వుండే పరిస్థి తులు కల్పించాలి. ఇంతటి గురుతర బాధ్యత స్వీకరించిన రాజు స్వార్థపరుడు, అవినీతి పరుడైతే, నియంతగామారి సమాజాన్ని అధోగతిపాలు చేస్తాడు. ఇలాంటి రాజుల మనస్తత్వాన్ని, కార్యకలాపాలను మార్చడానికి, వారికి కర్తవ్య బోధచేయ డానికి సచ్ఛీలురైన మంత్రులు, పురోహితులు, మునులు మొదలైన వారు రాజ నీతిని మౌఖికంగా చెప్పడమో లేదా లిఖితంగా భద్రపరచడమో చేశారు. నైతిక వ్యక్తులు లేకుండా నైతిక సమాజం వుండదు. సమాజానికి ఆదర్శ వంతుడైన రాజు నుంచే నీతికూడా ప్రారంభం కావాలి. నీతితో రాజ్యపాలన చేయాలి. "....నీతికి బాహ్యులైన ధరణీవర మెత్తురే వారి నుత్తముల్" (భార. ఉద్యో. 2-71) అని అంటాడు తిక్కన. అవినీతి పరులైన చక్రవర్తులు ఎలా పతనమైపోయారో మన సాహిత్యం ఘోషిస్తోంది. వేనరాజు వృత్తాంతమే (హరి.పూ.భా. 1-108) దీనికి నిదర్శనం. అన్ని శాస్త్రాలు, శాస్త్రధర్మాలూ కలిసి పోయే మహాసముద్రం రాజ ధర్మం. దాని రహస్యాలను సంపూర్ణంగా ఆకళించుకోవడం సామాన్య విషయం కాదు. అందుకే రాజకుమారులకు విద్యాభ్యాస సమయంలో అన్ని విద్యలతో పాటు రాజనీతిని బోధించే వాళ్ళు. భరత, వాత్సాయన మొదలైన శాస్త్రాలలో నైపుణ్యా న్ని, రథ, గజ, తురగాలను అధిరోహించడంలో నేర్పును, కోదండం, కరవాలం, కుంతం మొదలైన ప్రసిద్ధ ఆయుధాల్ని ప్రయోగించడంతో పాటు వివిధ కళలలో ప్రశస్తిని పొందడానికి రాముడు కుశలవులకు ప్రత్యేక శిక్షకుల నియమించి వాళ్ళకి జీతాలిచ్చేవాడు. (ని.రా. 10-156) రాముడు కుశలవులకు రాజవిద్యలు నేర్పి నట్లు విదితమవుతోంది.

"నయ మార్గంబున లక్ష్మి, లక్ష్మి గలచో నారాయణుండుండు ని
శ్చయ మచ్చోవర ధర్మ వృత్తికి నిజస్థానంబు తన్మూలమై
జయమెల్లప్పుడు నుల్లసిల్లు ద్విజగత్సం సేవ్యమై కావునన్
నయ శాస్త్రంబె వివేక ధన్యునకు జింతారత్న మెల్లప్పుడున్."

(స.నీ.స 1-33) అని అనడం వల్ల నీతిశాస్త్ర ప్రాముఖ్యం తెలుస్తోంది.

"పెక్కేల నీతిశాస్త్రము
దక్కక నెవ్వండు సదువ ధరనెవ్వడు పెం
పెక్కగ వినునాతడు దా
జిక్కడు సురపతికినైన సిద్ధంబెందున్." (స.నీ.స. 1–43)

నీతిశాస్త్రాధ్యయనం చేసినవాడు సురపతికి కూడావిక్కడట! వాడికి లాఘవం ఎక్కువవుతుందని అర్థం. ఇదినీతిశాస్త్ర ఆవశ్యకానికి పతాకస్థాయి. దుష్యంతుడు తన కుమారునికి (భరతునికి) పట్టం కట్టేటప్పుడు, (శృ.శా. 4–157 నుంచి 179) రుక్మాంగదుడు వేటకు వెళుతూ తన కుమారునికి (ధర్మాంగదునికి) (రుక్మా.చ. 3–14 నుంచి 67), యాముగ ప్రభువు రాజ్యాన్ని కుమారునికి అప్పగించి వానప్రస్థానికి పోయేటప్పుడు (ఆము. 4–204 నుంచి 285) రాజనీతిఉపదేశించబడింది.

"ఏమి సుభాషితంబు పఠియించితి పుత్రక రాజనీతులే
మేమి యెఱుంగ జెప్పె గురుడిప్పుడు నీదగు పుస్తకంబునం
దేమి లిఖించి యున్నయదియిప్పుడు పాఠక శక్తి జూపెదన్
మామది కింపుగా జదువు మా యొక పద్యము వీరిముందఱన్"
(ఆ.వి.పు 2–281)

హిరణ్యకశిపుడు ప్రహ్లాదుని విద్యార్జనా శక్తిని పరిరక్షించే సందర్భంలో గురువు నేర్పిన రాజనీతి ఏమిటని ప్రశ్నిస్తాడు. ఇదే విషయం భాగవతంలో కూడవుంది. (7-136)ఉత్సాహ, ప్రభు, మంత్రశక్తికి సంబంధించిన పాలనాశాస్త్రాలు రాజకుమారులకు నేర్పేవారు. (భాగ. 7-139) రాయలు తిమ్మరుసునడిగి రాజనీతిని ఆకళింపు చేసుకొన్నట్లు తెలుస్తోంది(కృ.వి 2-47) సంజయ నీతి, విదుర నీతి, చాణుక్య నీతి, భర్తృహరి నీతి శతకం మొదలైన నీతి శాస్త్రాలను కర్నాటక రాజులు తెల్లవారుజామునే వినేవారని, వాటిని రాజుకు వినిపించడానికి ప్రత్యేక నీతి శాస్త్రపు చదువరి వుండే వాడని తెలుస్తోంది.[32] ఆ నీతిని విని రాజులు తదనుగుణంగా ప్రవర్తించడానికి ప్రయత్నించే వాళ్ళు. అప్పాజి, అయ్యమరసు, కొండమరసు మొదలైన మంత్రులు రాయలకు రాజనీతిని ఉపదేశించడంతోబాటు "........సాధువులైన వార్లకున్ను, సాధు జంతులకున్ను బాధజేసేవారిని శిక్షించక పరాకు జేస్తేను రాజధర్మత్వమున్ను, ఐశ్వర్యమున్ను, జేసిన పుణ్యమున్ను క్షీణమైపోవునని...."[33] హెచ్చరించడమూ కనిపిస్తోంది.

"రాజలక్షణమెయ్యది రాజ్యలక్ష్మి
శాశ్వతంబుగ నుండుటే సరణి రాజ

నీతులెన్ని విధంబులు నిఖిలమెలమి
దెలుపు మెంతయు నామది తేటపడగ" (కృ.వి.2-48)

అని రాయలు మంత్రి అప్పాజిని అడగడం, ఆయన రాయల వారికి రాజనీతి బోధ చేయడం గమనించదగిన విషయాలు.

"గురుడింద్రునకుం దెల్పిన
పరణిన్ బహునీతి ధర్మ శాస్త్ర స్ఫురణం
బెఱిగించితి వెంతయు సు
స్థిరమతి నింతయు గ్రహించితిన్ మంత్రిమణీ!" (కృ.వి 2-60)

అని రాయలు సంతోషం వ్యక్తం చేయడం వుంది. నీతి కళాకోవిదుడైన రాజు సంపద, విజయ కీర్తి మొదలైన వాటితో ప్రకాశిస్తూ, శత్రువులచేత ఎప్పటికి నాశనంకాడు (స.నీ.స.-1-229). కాబట్టి రాజులు నీతి శాస్త్రాన్ని అపోశన పట్టడమేకాక ఆచరణలో పెట్టాలి.

"ఏ జాడవాడు రాజగు
నా జాడ ప్రజయు దిరుగుననుదినము' యథా
రాజా తథా ప్రజా' యను
నీ జనవాదంబు వింతయేయిపుడనుడున్" (బై.వేం.పం.తం.1-401) ప్రజల్లో నైతిక విలువలు పెరగాలి. అంటే రాజు వారికి ఆదర్శవంతుడుగా నిలవాలి. నైతిక విలువలు లేని వ్యక్తి రాజైతే ప్రజల్లో అవినీతి పెరుగుతుంది. రాజ్యం అరాజకమవుతుంది. రాజు నీతిమహిమతో భూమిని పాలిస్తే దేవేంద్రుని వలె ప్రకాశిస్తాడు. నీతిహీన్యుడైతే సంపదలు కోల్పోయి దీనుడవుతాడు. (రుక్మాం.చ.3-15) నీతి శాస్త్రం యొక్క అవసరం, ప్రాధాన్యం ఇలా పేర్కొనబడ్డాయి. "నీతి శాస్త్రం అనేది సద్గుణాలు, సంతోషం, సంపద, పవిత్రతతో కూడు కొన్నదిగా భావించబడుతోంది. కాబట్టి పాలకుడు ఎల్లప్పుడూ జాగ్రత్తగా దాన్ని అధ్యయనం చేయాలి. నీతి శాస్త్రం తెలుసుకోవడం వల్ల పాలకులు శత్రువులను జయించడంలో, ప్రజల ప్రేమానురాగాన్ని పొందడంలో ప్రజల మధ్య సఖ్యత చేకూర్చడంలో, రాజ్యపాలనలో విజేతలుగా వుంటారు. ఆహారం లేకుండా మానవ శరీరాన్ని ఎలా కాపాడలేమో, అలాగే నీతి శాస్త్రం లేకుండా మానవ కార్యకలాపాలలో స్థిరత్వాన్ని సాధించడం కష్టం. నీతి శాస్త్రం అందరికీ ఉపయోగపడుతుంది. కాబట్టి అందరిచేత గౌరవించబడుతోంది. ప్రభువు ప్రజాపాలకుడు కావడం వల్ల ఈ శాస్త్రాన్ని తప్పనిసరిగా అధ్యయనం చేయాలి. రోగగ్రస్తుడైన వ్యక్తి నిర్దేశించబడని ఆహారాన్ని గ్రహిస్తే రోగాలు వెంటనే

ఎలావృద్ధి చెంది, తమంతటు తామే వేగంగా బహిర్గతమవుతాయో అట్లే రాజులు నీతి శాస్త్రాన్ని అధ్యయనం చేయకపోతే శత్రువులు హఠాత్తుగా రాజ్యాన్ని వశపరుచు కుంటారు. నీతిలేకుండా ప్రజారక్షణ, దుష్టశిక్షణ అనే రెండు ముఖ్య రాజవిధులు సాధ్యంకావు నీతిని పాటించే రాజు ప్రజలచేత గౌరవించబడతాడు. నీతినిపాటించని రాజుకు ఆదరణ వుండదు. ఎక్కడైతే నీతి-శౌర్యం కలిసి వుంటాయో అక్కడ సర్వతోముఖాభివృద్ధి వుంటుంది. రాజ్యం మంచిని పెంచేవిధంగా, ప్రజానుకూలం గా అలవోకగా కొనసాగాలంటే నీతి ఆదరించబడాలి. రాజు తప్పనిసరిగా తన ఉనికి కోసం నీతిని అనుసరించాలి. నీతిలేకపోతే రాజు పరిస్థితి చిల్లులు పడిన పాత్రవలె వుంటుంది. ఇది రాజు శక్తి సామర్థ్యాలు తగ్గడానికి వీలునూ తద్వార శత్రువులకు సంతృప్తినీ కల్గిస్తుంది." ఆదర్శ రాజ్య పాలన రాజనీతిని పాటించ డం ద్వారానే సాధ్యమవుతుంది.

"నీతి పథమున గార్యంబు నిశ్చయించి
తగవుదప్పక సేయునతండు మీద
నిడుమ పొందడు, ధర్మంబు విడిచి చొప్పు
దప్పికావించు నతడు సంతాపమొందు."(భాస్క, యుద్ధ. 99)

"ఘనబాణ నిహతి యొక్కని గూల్చుగాని
విను నీతిదెగటార్చు విమతి కోటులను
నీతి లావున గాదె నృపుల భూవలయ
మాతంకములు లేక యరయుచున్నారు." (ద్వి.భార.ఉద్యో. 1-18)

నీతి యొక్క శక్తి సామర్థ్యాలూ, గొప్పదనం ఇలా కీర్తించబడ్డాయి.

ధర్మతత్త్వం :- "ధరతి విశ్వం లోకాన్వా, యద్వాధ్రియతే ధర్మాత్మభి:" అనేది ధర్మశబ్దానికి వ్యుత్పత్త్యర్థం. అంటే విశ్వాన్ని లేక లోకాన్ని ధరించేది -మహాత్ము లచే ధరింపబడేది అని అర్థం. ధర్మశబ్దానికి 'శ్రుతిస్మృత్యాది విహిత కృత్యము సుకర్మములు చేయుటచే కలుగు అదృష్టం, పుణ్యం, న్యాయం, ఆచారం, స్వభావం గుణం, అహింస, యజ్ఞం, ఉపనిషత్తు, వేదాంతం మొదలైన అర్థాల్ని చెబు తున్నాయి నిఘంటువులు.35 "ప్రొఫెసర్ ఎఫ్ కిల్హార్న్ ధర్మపద ప్రయోగానికి గల అస్పష్టతను, అయోమయ అన్వయాన్ని తొలగించడానికి ప్రయత్నిస్తూ 'ధర్మము' అనే సంస్కృత శబ్దానికి వివిధార్థాలను స్ఫురింజేసే ఆంగ్లపదం లేదని స్పష్టీకరించినాడు. డాక్టర్ పి.వి. కానే యీ అభిప్రాయంతో ఏకీభవిస్తూ ఖచ్చితమైన అర్థాన్ని వివరించడం కష్టసాధ్యమని అభిప్రాయ పడినాడు."36

ఈనాడు ధర్మం అంటే ఆర్థికసమత అని చాలామంది అనుకోవడం ఉంది. ప్రాచీన భారతీయులు ధర్మాన్ని విశాల దృష్టితో చూశారు. "ధారయతి ఇతి ధర్మః" అని ధర్మాన్ని మన మతగ్రంథాలు అభివర్ణిస్తున్నాయి. "ధర్మో రక్షతి రక్షితః" అనేవాక్యం కూడా ఇదేవిషయాన్ని చెబుతోంది. తనను రక్షించినవాళ్ళని ధర్మం రక్షిస్తుందని అర్థం. వ్యక్తి జీవితంలో వివిధ విషయాలను సక్రమంగా నిర్వహింపచేసి, లోకవ్యవస్థకు సామరస్యాన్ని కలిగించేది ధర్మం. అధర్మపరుడైన మానవుడు తాను ఇబ్బందులపాలు కావడమే కాక సమాజాన్ని ఆపదలపాలు చేస్తాడు ఇలాంటి స్థితి రాకుండా మానవుని కట్టుబాట్లలో ఉంచడానికై పౌరాణిక, నైతిక శాసనాలు ఏర్పడ్డాయి. వీటిని అనుసరించి మానవుడు తన జీవితంలో నాలుగు పురుషార్థాలను సాధించాలి. ఇవే ధర్మార్థకామ మోక్షాలు. మొదటి మూడు ఐహిక జీవితానికి సంబంధించినవి. వీటినే త్రివర్గం అంటారు. వీటిలో ధర్మం జీవితానికి పునాది వంటిది. ధర్మం మానవునికి మానవత్వాన్ని కలిగిస్తుంది. ప్రజల మధ్య సంబంధ బాంధవ్యాలను సక్రమంగా నడిపించేది ధర్మం. తనహక్కులను రక్షించుకొంటూ, పరుల హక్కులను గౌరవిస్తూ, స్వార్థాన్ని పరిమితం చేసుకొంటూ, త్యాగాన్ని పెంపొందించుకొంటూ మానవజాతి అభ్యున్నతికి కావలసిన గుణ సంపద అలవరచుకోవడం మనిషి బాధ్యత. కాబట్టి మానవ సమాజాన్ని పాలించే రాజు ధర్మస్థాపన చేయాలి. ధర్మాన్ని రక్షించాలి. అధర్మంతో పోరాడాలి.

యతో ధైర్యస్తతో లక్ష్మీః
యతో లక్ష్మీస్తతో హరిః
యతో హరిస్తతో ధర్మః
యతో ధర్మస్తతో జయః [37]

ఇదే భారతీయ సాహిత్యం ఘోషిస్తున్న ధర్మ నినాదం.

"సాటివారు నిన్ను సాధింపగా లేరు
ధర్మమెపుడు నీవు తప్పకున్న"

"ధర్మమే నృపులకు దారయోగంబు......." అని వేమన రాజులకు తారకమంత్రం ఉపదేశించాడు. ధర్మంతోనే రాజ్యాన్ని పొందాలి. ధర్మంతోనే దానిని పాలించాలి. ధర్మం ద్వారా ప్రాప్తించిన సంపదను రాజు పోగొట్టుకోలేడు. ఆసంపద ఆ రాజును విడవలేదు.[38] ప్రాచీన భారతీయ రాజనీతి తత్త్వవేత్తలందరూ, రాజనీతికి నైతిక ప్రాతిపదికను చేకూర్చారు. రాజుల స్వార్థాన్ని నిరశించారు. సమాజ శ్రేయస్సే రాజధర్మమని నిర్ధారణ చేశారు. ఎక్కడైతే ధర్మ

స్త్రానికి, అర్థశాస్త్రానికి విభేదం ఏర్పడుతుందో అక్కడ అర్థశాస్త్రంలో చెప్పిన న్ని ఆచరించాలి39 అని నారదస్మృతి తెలుపుతోంది. ప్రాచీన భారత రాజరిక లనలో రాజు అర్థశాస్త్రాన్ని ప్రజలు ధర్మశాస్త్రాన్ని ఆచరించేవాళ్లు. ఈ రెండింటికి భేదం ఏర్పడితే రాజు ప్రజల ధర్మశాస్త్రాన్నే అనుసరించాలి. ఎందుకంటే ధర్మ స్త్రం, అర్థశాస్త్రం కంటే బలవత్తరమైందని యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి స్పష్టం చేసింది. ర్థశాస్త్రాతు బలవద్ధర్మ శాస్త్రమ్ ఇతిస్థితిః" [యా.స్మృ. 2-21] ధర్మం, ధర్మ రూపం గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

" రాజు ధర్మము తోడ రాజ్యంబు సేయ
భూజనులకు ధర్మ బుద్ధి నుండుగురు
ధర్మంబు దప్పక ధరణి పాలించు
నిర్మలాత్ములు గందు్ర నిత్య సౌఖ్యములు.

....

ధర్మంబు రాజుల ధరణి యేలించు
ధర్మంబు శరణాగత త్రాణ కీర్తి
గలిగించి రక్షించుగాన ధర్మమున
గలుగని యర్థంబు గలదె లోకముల
ధర్మంబు నా నొండు తలపోయలేదు
ధర్మ స్వరూపంబు ధరణీశ వినుము
దానంబు సేయుట దయగల్గి యుంట
మానుగా పెద్దలు మన్నింపమనుట
వంచన సేయక వలయు బేహార
మంచితగతి నాడుబడియె ధర్మంబు "40

మనుస్మృతి ధర్మానికి పది లక్షణాల్ని నిర్దేశించింది. ప్రయత్న స్వభావాని ట్టి రాజులకు ధర్మం పది లక్షణాలతో కూడుకొన్నది. ధృతి, క్షమా, దయ, స్తేయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, ధీః, విద్యా, సత్యం అక్రోధం41 అనేవి.

"ధర్మంబు తన్ను చెనుచును
ధర్మంబభివృద్ధి పొంది తనుబ్రదికించున్
ధర్మము కర్మకరంబని
ధర్మం బేమఱరు సంతతముతత్త్వజ్ఞుల్ (బై.వే.పం.తం. 3-126)

ని ధర్మం ఆచరించడం వల్ల పొందే ప్రయోజనాలు పేర్కొనబడినాయి. ధర్మానికి ని కలిగినపుడు, సాధుజనాన్ని రక్షించడానికి, దుర్మార్గుల్ని నిర్మూలించడానికి ర్మాన్ని స్థిరంగా ప్రతిష్ఠించడానికి ప్రతి యుగంలో అవసరమైనపుడంతా అవత స్తానని కృష్ణుడు ధర్మరక్షణ గురించి అర్జునునితో చెప్పాడు.

ఆధారసూచికలు

			పుట	
1.	రాజనీతి తత్త్వశాస్త్రము	–	పుట	82
2.	శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం–రాజనీతి	–	,,	1
3.	విజ్ఞాన సర్వస్వం (సంపుటి-3)		,,	244
4.	రాజనీతి	–	,,	1
5.	గ్రీకు పొలిటికల్ థియరి	–	,,	101
6.	ది సబ్‌స్టాన్స్ ఆఫ్ పాలిటిక్స్	–	,,	10
7.	ఏ హిస్టరి ఆఫ్ పొలిటికల్ థియరి	–	,,	77
8.	రాజనీతి తత్త్వశాస్త్రం	–	,,	147
9.	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	–	,,	6
10.	తిరక్కురళ్,	–	,,	385
11.	రాజనీతి తత్త్వ శాస్త్రము	–	,,	28
12.	ఇంటర్ నేషనల్ ఆఫ్ ద్రవిడియన్ లింగ్విస్టిక్స్ (జూన్–1987)		,,	214
13.	కౌటిల్యుని అర్థ శాస్త్రము	–	,,	10
14.	భారతి, (జనవరి–91)	–	,,	5
15.	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం	–	,,	1
16.	సంస్కృత సాహిత్య చరిత్ర	–	,,	582
17.	శుక్రనీతి	–	,,	5
18.	హిందూ పాలిటి	–	,,	5
19.	"ప్రైడే"	–	,,	5
20.	ఋగ్వేద ఆర్యులు	–	,,	133
21.	ది సబ్‌స్టాన్స్ ఆఫ్ పాలిటిక్స్	–	,,	7
22.	,,	–	,,	7
23.	చరిత్ర రచన శాస్త్రం	–	,,	59
24.	కౌటిల్యుని అర్థ శాస్త్రము	–	,,	59
25.	,,	–	,,	14
26.	,,	–	,,	600
27.	రాజనీతితత్త్వ శాస్త్రము	–	,,	33
28.	శుక్రనీతి	–	,,	1
29.	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	–	,,	1

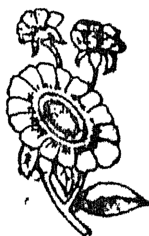
30. ఆంధ్రుల ప్రాచీన చరిత్ర - ,, 111
31. భీష్ముడుచెప్పిన రాజనీతి కథలు - ,, 1
32. రాయవాచకము - ,, 73
33. ,, - ,, 13, 19
34. శుక్రనీతి - ,, 1నుంచి4
35. సూర్య రాయాంధ్ర నిఘంటువు(4వ భాగం) - ,, 401
36. రాజనీతితత్త్వ శాస్త్రము - ,, 47
37. రాయవాచకము - ,, 37
38. విదురనీతి - ,, 60

"ధర్మేణ రాజ్యం విన్దేత ధర్మేణ పరిపాలయేత్
ధర్మమూలాం శ్రియం ప్రాప్య న జహాతి న హీయతే (2-31)

39. భారతి జనవరి 1974 పుట 45నుంచి

"యత్ర విప్రతిపత్తిః స్యా
ద్ధర్మ శాస్త్రార్థ శాస్త్రయోః ।
అర్థ శాస్త్రోక్త ముత్సృజ్య
ధర్మ శాస్త్రోక్త మాచరేత్ ॥ [నారదస్మృతి-1-39]

40. ఆంధ్ర ద్విపద సాహిత్య చరిత్ర పుట 202
41. మనుస్మృతి 7-91
42. శ్రీ మద్భగవద్గీతా 4-7, 8.

2. రాజ్యం - సప్తాంగాలు

రాజ్యం – నిర్వచనం – ఆవిర్భావం :-

రాజు ఆధారంగానే రాజ్యవిధులూ, రాజ్యపాలనా జరుగుతాయి. ఒక రాజ్య సుభిక్షపు ఘనత ఆ రాజ్యపాలకునికి దక్కుతుంది. రామరాజ్యం ఆదర్శ రాజ్యం అంటే రాముడు అనే రాజు పాలించిన రాజ్యం ఆదర్శరాజ్యం అనిఅర్థం. అందుచేత రాజ్యం–రాజు అనేపదాలు ఒకేఅంశానికి సంబంధించిన రెండువిషయాలు రాజ్యం ఎప్పుడు ఏర్పడిందో అప్పుడే రాజు ఆవిర్భవించాడు. రాజు-రాజ్యం ఈ రెండు అంశాల్ని దృష్టిలోపెట్టుకొని రాజ్యోత్పత్తి గురించి వివరించాలి. అందువల్ల రాజ్యం ఏర్పడడానికి దారితీసిన పరిస్థితుల్ని గురించి తెలుసుకోవడం అవసరం. మానవ సృష్టిక్రమం గురించి విభిన్న ఆలోచనలు వున్నాయి. మన పురాణాలు 'మానవ సృష్టి ప్రజాపతి చేత' జరిగిందని పేర్కొంటున్నాయి. "....ప్రజాపతి వలనం దొలుత మానుష సృష్టియయ్యెనంత దదన్వయ జాతులైన స్త్రీ పురుషులచేత జగంబును వృద్ధిబొందె...." (మా. పు–4-36) ఈ ఆది మమానవుడ కొండ కోనల్లో, అడవుల్లో జీవించాడు. ఆకలి తీర్చుకోవడానికి ఎన్నోపద్ధతుల్ని అవలంబించాడు. జంతువులను వేటాడి వాటి పచ్చి మాంసాన్ని తినడం నుంచి నేటివరకు మరెన్నో పద్ధతులు, ఆలోచనలు చేస్తూనే వున్నాడు.

"దున్నక వెదవెట్టక యు
త్పన్నములై వట్టి విపుల బహుసస్యముల
న్నున్నగ గైకొని జనుల
తున్నతి తో నెలమి బ్రతుకు చుండగనంతన్" (మా.పు 4–41

ఇలాంటి దశలో రాజ్యం లేదు. రాజు లేడు. ఆహారసేకరణలో పోటీ, మానవ స్వభావంలో మార్పు సంభవించాయి. ఈ మార్పుల ఫలితంగా జీవితంలో సంఘర్షణలు ప్రారంభమై, దోపిడీ వ్యవస్థ జులుం చూపింది. ఈ స్థితిలోనే సహకార జీవితావసరాన్ని గురించి మానవుడు ఆలోచించసాగాడు. అతని ఆలోచనశక్తి పెరిగేకొద్దీ దాని అవసరాన్ని ఎక్కువగా గ్రహించాడు. ప్రకృతి వైపరీత్యాలను ఎదిరించడానికి, అహారసేకరణలో సంఘర్షణల్ని అంత మొందించడానికి ఇతర ఆపదల నుంచి రక్షణ పొందడానికి సహకారపు విలువల్ని గుర్తించాడు ఈ ఆలోచన యొక్క తీవ్రతే సమాజ సృష్టికి దారి తీసింది. ఈ మానవ స

లో ఎన్నో మార్పులు - చేర్పులు జరిగాయి, రక్త సంబంధికులతో కూడిన గణ సమాజం ఏర్పడింది. ప్రకృతి వైపరీత్యాల నుంచి, ఇతర ఆపదల నుంచి రక్షణ పొందడానికి ఈ గణ సమాజ సభ్యులు సమిష్టిగా పనిచేశారు. "ఈ సభ్యులు (స్త్రీ పురుషులు) విపత్కరమైన ప్రకృతిలో ఒకరి నొకరు పరస్పరం అంటిపెట్టుకుని సమిష్టిగా పనిచేసి సమంగా అనుభవిస్తూ, పకృతి పరిస్థితుల ఒత్తిడికి లొంగనవ్వకుండా గణ సమాజ సభ్యుల యొక్క అభిప్రాయాల ప్రకారం ఏర్పర్చిన మార్గంలో ప్రతివారూ తాము నిర్వహించవలసిన సామాజిక విధికి కట్టుబడి సమిష్టిగా ఉన్నట్లు అథర్వవేదంవల్ల తెలుస్తుంది"[1] "ఈ గణ సమాజం సమిష్టి ఆస్తి పైన సమిష్టి శ్రమ పైన ఆధారపడి వున్న సామాజిక ఆత్మ ప్రవర్తకమైన సాయుధ సమాజ వ్యవస్థ."[2] "సమాజం వ్యక్తి సృష్టి అనేది మౌలిక సత్యం. మానవుడిముందు సమాజంలేదు భూమి పై వ్యక్తులు వ్యక్తులుగా ప్రథమ దశలో ఉన్నారు. మనుగడ పోరాటంలో సమిష్టికృషి ఫలితంగా సమాజ నిర్మాణం జరిగింది"[3] అని యం.యన్. రాయ్ అన్న మాటలు వాస్తవాలు. భీష్ముడు ధర్మరాజుతోదండనీతి గురించి చెబుతూ,

" విను తొల్లి కృతయుగంబున
మను జుల యెడ దండనీతి మంతుండై రా
జన నొకడు గలగి యరయుట
మనుజేశ్వర లేదు ధర్మమత మంద్రుడు తగన్" (భార.శాం.2-199)

"ఒండొరులకు రక్షకులై
యుండుదురట్లుండ దైన్యమొదవిన లోభం
బొండొండ పెరిగి ధర్మము
ఖండితమైన మొదలు కొని రకార్యంబులకున్"(భార.శాం.2-200)

అని రాజ్యం ఏర్పడక ముందు వుండే సమాజ స్థితిని వర్ణించాడు. ప్రజా పరిపాలనావశ్యకత రాజ్య నిర్మాణానికి మూలమైంది. సమాజంలో వుండే రాజకీయ వ్యవస్థ రాజ్యం.

<u>రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలు</u> :- రాజ్యాన్ని కలిగిన వాడే రాజు. రాజును కలిగిన దేశమే రాజ్యం. ఇలాంటి రాజరిక అవిర్భవాన్ని గురించి వివరించిన సిద్ధాంతాలు రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలు.

రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాల గురించి భారతీయ సాహిత్యంలో వివిధ విధాలుగా ఉన్నప్పటికి కొన్ని సిద్ధాంతాలు మాత్రమే వ్యాప్తిలోకి వచ్చాయి. ఆంధ్ర మహాభారతం (శాంతి పర్వం), హరివంశం, మార్కండేయ పురాణం, ఆంధ్రవిష్ణుపురాణం మొదలైన వాటిలో ఈ రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలగురించి పేర్కొనబడింది.

దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం :– రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలలో దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం అతి ప్రాచీనమైంది. రాజ్యం ఎంత ప్రాచీనమైందో ఈ సిద్ధాంతం కూడా అంతే ప్రాచీనమైంది. ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం దేవునికి ప్రతినిధిగా రాజు రాజ్యాన్ని పాలిస్తాడు. ప్రజలు రాజ్యాధికారాన్ని ధిక్కరిస్తే అది భగవంతుని ధిక్కరించడమే. ధర్మరాజుకు రాజధర్మాలను చెబుతూ భీష్ముడు రాజ్యావిర్భావాన్ని గురించి ఇలా వివరించాడు. "కృతయుగం మొదట్లో రాజు కానీ, రాజ్యం కాని లేదు. ప్రజలే ఒకరికొకరు రక్షకులుగా, సుఖ సంతోషాలతో జీవించేవారు. క్రమంగా వారిలో స్వార్థం పెరగడం వల్ల నీతి న్యాయం అడుగంటి వేద కర్మలు నశించాయి. మునులు భయపడి బ్రహ్మ దగ్గరకు వెళ్ళి ధర్మానికి ఏర్పడ్డ విపత్తు గురించి చెబితే బ్రహ్మ ప్రజలను రక్షించడానికి ఒక రాజనీతి శాస్త్రాన్ని తయారు చేశాడు, దాన్ని అమలు చేయడానికి విష్ణువు విరజుడనే వాణ్ణి సృష్టించాడు. కానీ అతనికి రాజ్యాధి పత్యం రుచించలేదు. అతని కొడుకు కర్ధముడు కూడ రాజ్యాధిపత్యంపై ఆసక్తి చూపలేదు. కర్ధముని కొడుకు అనంగుడు దండనీతిని స్వీకరించి ప్రజాపాలన చేశాడు. ఆ తరువాత 'నీతి' రాజపదవి స్వీకరించాడు. మృత్యుదేవత కుమార్తె సునీత అతని భార్య. వారిద్దరికి వేనుడనే వాడు పుట్టాడు. తండ్రి తరువాత వేనుడు రాజై, నిరంకుశ చర్యలతో ప్రజా వ్యతిరేకిగా మారాడు. మునులందరు వచ్చి మంత్రాలతో వేనుణ్ణి శాంతపరచి అతని కుడి తొడను మధించారు. అందులో నుంచి కాలిన కొరివి లాంటి నల్లటి రంగుతో ఎర్రటి కన్నులతో ఒక మరుగుజ్జు రూపం బయటికి వచ్చింది. అతన్ని చూసి 'నిషీద' అంటూ మునులు పలికారు. అందుచేత అతని సంతానం నిషాదులనే పేరుతో వింధ్యకు దక్షిణభాగంలో జీవించారు. ఆ తరువాత మునులు వేనుడి కుడి చేతిని మథించారు. అందులో నుంచి మంచి తేజస్వి ఒకడు పుట్టాడు. అతనికి వైన్యుడనే పేరు పెట్టి, రాజ్యాన్ని అతనికి అప్పగించి ఆదర్శపాలన చేయమని హితవు చెప్పి మునులు బయల్దేరగా 'మీ సహా

యము లేకుండా పాలించడం ఎలా? అని వైన్యుడు వాళ్ళని ప్రార్థించాడు. శుక్రుని పురోహితుని గాను, వాలఖిల్యులలో సారస్వత గణాన్ని అమాత్య బృందంగాను, గర్గుని సాంవత్సరికుని గానూ నిర్ణయించి మునులు వెళ్ళిపోయారు. వాళ్ళసహాయంతో ప్రజారంజకంగా పాలనచేశాడు. కాబట్టి ఆయనకు రాజు అనే పేరు వచ్చింది. ఆయన తరువాత ఆయన సంతతి రాజరికాన్ని వహించి రాజధర్మాన్ని పాటించారు (భార.శాం.2-999 నుంచి 216). ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం రాజ్యం మానవుడు తయారు చేసుకోన్నది కాదు. సహజంగా దానంతటదే ఏర్పడింది కాదు. రాజ్యం అనేది ప్రజల సౌభాగ్యానికి దేవుడు సృష్టించింది. ఆంధ్ర విష్ణుపురాణంలో రాజు లేని రాజ్యమెలా వుంటుందో చెప్పబడింది. బ్రహ్మ సృష్టించిన రాజులు అందరూ. ఒకరిపై ఒకరు పోరాడుతూ అంతమయ్యారు. 'మన్ని'లు కుట్రలు పన్ని ఎక్కడికక్కడ ఉపద్రవం కలిగించారు. జారచోరులు పెరిగారు. పంటలుపండలేదు. తాపసులు భంగపడ్డారు.

" ఈధరణీ తలంబునకు నేలిక యెవ్వడు లేడు గావునన్
సాధుమతంబు లెవ్వియును సాగవు మ్లేచ్ఛకిరాతులొక్కటన్
బాధ యొనర్పగా బ్రజలు ప్రాణ భయంబుననున్న వారు నా
నాధన ధాన్య సంపదలు నాశము నొందె ననేక భంగులన్"

[ఆం.వి.పు. 2-130]

ఇలాంటి అరాచక స్థితిలో రాజు ఆవసరాన్ని గుర్తించి బ్రాహ్మణులు వేద మంత్రాలతో వేనుని శాంత పరచి, అతని కుడి తొడను మధించగా నిషాదుడు పుట్టాడు. వానికి రాజార్హత లేదని మ్లేచ్ఛ కిరాతాధిపత్యానికి అర్హుడన్నారు. ఆ తరువాత పుట్టిన పృధువు రాజైనాడు. మనువు కూడా దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని ప్రతిపాదించాడు. "ఎప్పుడైతే మానవులు రాజులు లేకుండా జీవిస్తారో అప్పుడు అన్నివైపుల నుంచి భయం ఏర్పడుతుంది. అంటే ప్రజలకు రక్షణ కరువు అవుతుంది. అందుచేత మొత్తం ప్రాణులన్నింటినీ రక్షించడానికి దేవుడు రాజును సృష్టించాడు" అని పేర్కొన్నాడు.[4] హరివంశంలో వైశంపాయన ముని 'జనమేజయుని' తో భూతాలు మొదలైన వాటికి బ్రహ్మ ప్రత్యేక అధికారులను నియమించి అభిషేకించిన విషయాన్ని చెబుతూ, నరులకు నృపతిని నియమించినట్లు తెలిపాడు.

భూమినంతటిని నాలుగు భాగాలు చేసి పూర్వదిక్కుకు విరాటుని పుత్రుడైన వైరాజుడు, దక్షిణ దిక్కుకు అంగర్థమ పుత్రుడైన శంఖపదుని, పశ్చిమ దిక్కుకు రజః పుత్రుడైన కేతుమంతుని, ఉత్తర దిక్కుకు పర్జన్య పుత్రుడైన హిరణ్యరోముని పరిపాలకులుగా ప్రతిష్ఠించాడు. ఆ నలుగురు రాజులకు మధ్య భూమీశ్వరుడైన పృథుడిని శాసనకుడిగా నియమించాడు. ఈ విధంగా ప్రకాశిస్తున్న ఈ సామ్రాజ్యాన్ని తరువాత కాలంలో (చాక్షుష మన్వంతరం తరువాత) వైవస్వత మనువుకు ఇచ్చాడు (హరి. పూ.భా -1-96,97.) అని పేర్కొనడం దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని బలపరచడమవుతుంది. ఇలాంటి దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని పదహారో శతాబ్దం వరకు పాశ్చాత్యులు కూడా విశ్వసించారు. ఇంగ్లాండులో స్టూవర్ట్ వంశపు రాజైన మొదటి జేమ్సు "భూమి మీద భగవంతుని సజీవ ప్రతిబింబాలే రాజులని తన నిరంకుశ పాలనను సమర్థించుకున్నాడు.[5]

"A true king was divine because he brought harmony to his kingdom as God brings harmony into the world. In a phrase widely current, he was an Animatelaw, a personalized form of the principles of law and right that govern the whole universe. For this reason he possessed a divinity which the common man did not share and which brought to disaster the unworthy usurper who claimed the high office without the blessing of Heaven."[6] అని రాజుకు దైవత్వాన్ని ఆపాదించడానికి కారణాలను సబైన్ పేర్కొన్నాడు.

కోలాహల పర్వతం శుక్తిమతి నదిని అడ్డగించడంవల్ల తమకుకలిగిన ఆపదల్ని ప్రజలు వసు రాజుకు చెప్పారు. ఆ మాటలు విన్న వసురాజు ప్రజల బాధల్ని నివారించడానికి గజేంద్రుని రక్షించడానికి విష్ణువు ఎలా వేగంగా బయలుదేరాడో, తాను అలావెళ్ళాడు. దుందుభికాయాన్ని రాముడు తన బొటన వ్రేలితో దూరంగా విసిరినట్లు, నదీ జలాన్ని నిరోధిస్తున్న కోలాహల పర్వతాన్ని వసురాజు తన కాలి బొటన వ్రేలి గోటితో ఆకాశానికి విసరివేశాడు (వసు-2-152, 153). ఇలా వసురాజును విష్ణువుతోను, రామునితోను పోల్చడం, అధిక శక్తివంతుడని చెప్పడం అతనికి దైవత్వాన్ని ఆపాదించమే అవుతుంది.

రాజు భగవంతుని చేత సృష్టించబడినప్పటికి దురాత్ముడుగా మారినట్లు చెప్పడం హాస్యాస్పదంగా కనిపిస్తోంది. భగవంతుడైన విష్ణువు అంశం నుంచే వేనుడు జన్మించాడు. అయితే అతడు

దుర్మార్గుడుగా నియంతగా మారి మునుల చేత చంపబడ్డాడు. వేనుడు ఇలా మారడానికి మాతృదోషం అని సమర్థించడం ఉంది. అతని తల్లి సునీత మృత్యు దేవత కుమార్తె. ఆ దోషం చేతనే వేనుడు దుర్మార్గుడిగా మారాడట! రాజు రాజ్యం అనేవి దైవ నిర్మితాలని భావించడాన్ని భారత ప్రజలువ్యతిరేకించలేదు ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం రాజు ప్రజలకు దేవుడిచ్చిన వరం. తనకు లభించిన అధికారాలను దుర్వినియోగ పరిస్తే అలాంటి రాజులను తొలగించడానికి మేధావర్గం సిద్ధంగానే ఉంటుంది. నిరంకుశుడైన "వేన" రాజును మునులు తొలగించడం గమనార్హం. ధర్మ విరుద్ధంగా ప్రవర్తించేరాజు దైవత్వాన్ని కోల్పోతాడు ఏరాజు పాలన ప్రజల సుఖశాంతులకు నిలయమవుతుందో అలాంటి రాజుమాత్రమే పరమేశ్వరునిచేత సృష్టించబడినట్లుగా గుర్తించబడతాడు. కాబట్టి రాజు ధర్మస్వరూపుడు. శాంతియుతమైన సాంఘిక జీవనానికి పునాదిరాయి.

దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం - విశ్లేషణ :-

(1) దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం రాజులకు విశేష అధికారాలు ఇచ్చినప్పటి వాటిని దుర్వినియోగపరచడానికి హక్కును ఇవ్వలేదు.

2) దైవస్వరూపుడు ధర్మవర్తనుడైన రాజు సంఘం యొక్క అస్తిత్వానికి, అ వృద్ధికి, సంక్షేమానికి అధిక ప్రాధాన్యం ఇవ్వడం కనిపిస్తోంది.

3) రాజరికపు వ్యవస్థకు ఈ సిద్ధాంతం గట్టి పునాదుల్ని వేసింది.

4) రాజు దైవ స్వరూపుడనే (నా విష్ణుః పృథివీపతిః) అభిప్రాయాన్ని బా ప్రచారం చేసి ప్రజలతో రాజు అధికారాల పట్ల వినయ విధేయతలు భయాన్ని కలిగించడం జరిగింది.

5) ఈ సిద్ధాంతం రాజులు నియంతలుగా మారడానికి దోహదపడింది.

సాంఘికమైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం :-

రాజ్యోత్పత్తిని తెలియ చేసే ఊహా వాదాలలో (Speculative theories సాంఘికమైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం అత్యంత ప్రధానమైంది. సమాజంలో నైతిక విలువల్ని కాపాడడానికి ప్రజలను ధర్మమార్గాన నడిపించడా మత్స్య న్యాయం (చిన్న చేపను పెద్దచేప మింగే పద్ధ

అమలుకాకుండా ఉండడానికి, దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణకు ఒక నాయకుడు అవస
నాయకత్వం లేని సమాజం నావికుడు లేని నావలాగా ఉంటుంది. నీతి,వేద ధర్మ
నశిస్తాయి.

" అవని యరాజకంబయిన యప్పుడు భూప్రజ యందు సర్వధ
ర్మములు దొలంగు–"(అది. 4-250) అని భారతం చెబుతోంది.
"రాజులేకున్నచే మఱి రాష్ట్రమందు
గార్య మెట్లౌను–" (అయోధ్య – 39) అని మొల్ల రామాయ

నొక్కివక్కాణిస్తోంది. రాజులేని రాజ్యంలో జరిగే దుర్మార్గాన్ని, దీనస్థితిని సాహిత్యం వర్ణించింది. ఇలాంటి దుర్భర పరిస్థితులు తొలగాలంటే రాజా సరైన నాయకత్వం అవసరం. మహాభారతం (శాంతి పర్వం)లో భీష్ముడు " యుగారంభంలో రాజ్యం లేదని, రాజులేడని చెప్పడం బట్టి గణ సమాజ వ ఉండేదని తెలుస్తుంది. ఈ గణ సమాజాలు కాలక్రమేణ రాజ్యావిర్భా దాటితీశాయి. "కృత వీర్యుని మరణానంతరం అతని కుమారుడైన అర్జునుని ద మంత్రులు, పురోహితులు, పుర ప్రజలు వచ్చి రాజ్యాభిషిక్తుని కమ్మని పా చగా 'నరకోత్తరంబైన యీ రాజ్యంబు చేయలేను' అని అతడు ప్రజలకు సమయంలో సాంఘిక మైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం ఉంది.

"పరనృప తస్కర బాధలు లేకుండ
తమ్ముగాచుటకునై ధరణిపతికి
ద్వాదశాంశ ధనంబు వాణిజ్యపరులు గో
పాల కర్షకులు షడ్భాగ గవ్య
ధాన్యంబు లిత్తురు తప్పక యజ్ఞనా
వలుల రక్షింపగ వలను లేక
యవనితలేశ్వరుండప్పాట లూరక
హరియించి దస్యుని యట్ల ఘోర
నరకమున బడు భూవహనమున కిప్పు
డేనశక్తుండ గావున నే వనమున
కరిగి తప మాచరించి యధ్యాత్మయోగ
సిద్ధి బొందెదనని యర్థి జెప్పటయును" (మా.పు 2-213)

శత్రురాజుల, దొంగలవల్ల ఎలాంటిబాధలు లేకుండ, తమను కాపాడడానికి ర
వ్యాపారస్థులు పన్నెండు వంతుల ధనాన్ని, గోపాలురు, కర్షకులు, ఆరుభ
గోవుల్ని ధాన్యాన్ని పన్నుగా ఇస్తారు. వాళ్ళను రక్షించడం చేతకాక పోతే
వాళ్ళ దగ్గర్నుంచి తీసుకొన్న గో, ధన, ధాన్యాల్ని దొంగిలించినట్లవుత
అందువల్ల అతడు నరకకూపంలో పడతాడు. ప్రజల్నివాళ్ళ ఆస్తిపా
రక్షించలేని రాజు అడవుల్లో ముక్కు మూసుకొని తపస్సు చేసుకోవ
ఇలా చెప్పడం చేత ప్రజలు తమను తమ సంపదల్ని రక్షించడానికి త
సంపాదించిన దాంట్లో కొంతభాగంఇచ్చి రాజును నియమించుకున్నట్లు తెలుస్త
ఇలాంటి ఒప్పందాన్ని భారతంకూడ తెలియచేస్తోంది. ప్రాచీన సాహిత్యంలో
"ప్రజా ఒప్పందంగా" భావించవచ్చును.

" జనులొక్క తఱి, దొల్లి సమయంబు దమలోన
జేసి క్రూరతయు మెచ్చిమియు అంకు
సైపక యట్టిదుర్జను నందఱును గూడ
శాసించు వారుగా జాలి తమకు
నధిపతియుగ నొరునాస పడక యుండి న
డవడి బహుకారణముల జిక్కు
వడిన విషణ్ణులై బ్రహ్మగానగ బోయి
మాకు రక్షకుడుగ మహిమ డొకడు
నలయు రూపింపు మాతని గొలిచి బ్రదుకు
వారమనుటయు నజుడును వారి వలన
కరుణ మనువు నిరూపించె నరుల సత్య
చరితులని పాలనమునకు జొరడ యతడు" (భార.శాం. 2-2

అప్పుడు బ్రహ్మ ప్రజలకు – మనువుకు మధ్యవర్తిత్వాన్ని నడిపి ఒక ఒ
బడిక కుదుర్చడానికి ప్రయత్నించాడు. మనువు ఒప్పుకోలేదు. ప్రజలు మనుష
'పశువుల్లో, బంగారంలో యాభైయవ అంశాన్ని, ధాన్యంలో పదవ అంశా
భాండాగారానికిస్తాం. దుష్టశిక్షణ, శిష్టనిగ్రహపాలనం చెయ్యి. ధర్మపర
చేసిన ధర్మాలలో ఆరవపాలు నిన్ను చేరుతుంది. అని ఒప్పందం కుదుర్చుక
తర్వాత మనువు రాజ్యపాలన చేయడానికి అంగీకరించాడు.

రాజ్యనిర్వచనం :- "మానవునిపై అధికారంతో కూడిన ప్రాబల్యాన్ని రాజ్యమని మెకియవెలి "ది ప్రిన్స్" అనే గ్రంథంలో నిర్వచించాడు. అప్పటి నుంచి చా మంది రచయితలు వివిధ విధాలుగా రాజ్యాన్ని నిర్వచించారు. "రాజ్యాని ఉడ్రోవిల్సన్ ఇచ్చిన నిర్వచనము సంక్షిప్తంగా ఉంది, 'ఒక నిర్ణీత ప్రదేశంలో శాసనబద్ధులై నివసించే ప్రజలు రాజ్యము' అన్నాడు. హాలండ్ నిర్వచనాను సార రాజ్యమంటే ప్రజానీకం నివసించే నిర్ణీత ప్రదేశము. దీనిలో అధిక సంఖ్యా వర్గం అభిప్రాయాన్నీ ఇతరులంగీకరించి విధేయతతో అనుసరించవలసి ఉంటుంది ప్రజానీకము తమ సార్వభౌమత్వానికి లోనై ఒక దేశంలో స్థిరపడితే రాజ్యమంట మనీ న్యాయ శాస్త్రజ్ఞుడు ఒపెన్‌హీమ్ చెప్పినాడు. భౌతిక భూభాగంలోని ఒక ప! మితి, తదితర స్థలం మీద అధికారమున్న ఒక ప్రభుత్వము ఒక ప్రదేశంలో నివసించే సంఘాన్ని రాజ్యమని హెరాల్డ్ లాస్కీ నిర్వచించినాడు. జాన్ డబ్లు బర్జస్ రాజ్యమొక ప్రత్యేక సంఘటిత భూభాగమన్నాడు. బ్లంట్‌షిలీ ఒక నిర్ణీత మైన భూభాగంలో ఉన్న సంఘటిత ప్రజానీకము రాజ్యమని వివరించాడు"7 పై నిర్వచనాన్ని పరిశీలిస్తే రాజ్యానికి నాలుగు ముఖ్యలక్షణాలున్నాయని తెలు స్తోంది.

1) ప్రజలు :- రాజ్యం అనేది మానవ రాజకీయ సంస్థ. కాబట్టి ప్రజలు లేనిదే రాజ్యం లేదు. నిర్జన ప్రాంతాలను రాజ్యంగా గుర్తించలేం.

2) ప్రదేశం;- ఒక నిర్ణీత ప్రదేశంలోప్రజలు స్థిరనివాసం ఏర్పరచుకుంటే ఆ ప్రదే శాన్ని రాజ్యంగా గుర్తించ వచ్చు. రాజ్యం సరిహద్దులలో వుండే భూభాగం, నదీ జలాలు, గగన స్థలం, ప్రదేశమనే రాజ్య లక్షణాలలో ఉంటాయి. రాజ్యం యొక్క గొప్పతనం భౌగోళిక వైఖరి, వాతావరణం, సహజ వనరుల లభ్యత మొదలై అంశాలపై ఆధారపడి వుంటుంది.

3) ప్రభుత్వం :- రాజ్యానికి మూడవ లక్షణం ప్రభుత్వం. రాజ్య శాసనాలను ప్రభుత్వం అమలు పరుస్తుంది. ప్రభుత్వం ద్వారా రాజ్యం తన మనుగడ సాగిస్తుంది.

4) సార్వభౌమాధికారం :- రాజ్యానికి ఉన్న అత్యున్నత శాసనాధికారాన్ని సార్వభౌమాధికారమనవచ్చును. దీన్నే మన ప్రాచీనులు రాజదండం అన్నారు.

సప్తాంగాలు (రాజ్య స్వభావం)

రాజ్యానికి ఒక నిర్దిష్టమైన నిర్వచనాన్ని మన సాహిత్యం పేర్కొనక పోయినప్పు రాజ్యానికి అవసరమైన సప్తాంగాల గురించి క్షుణ్ణంగా వర్ణించడం వల్ల రా స్వభావం తెలుస్తొంది. రాజ్యం సప్తాంగాలతో వర్ధిల్లాలని మన సాహిత చెబుతుంది.

" స్వామ్యమాత్య జనపద దుర్గకోశ దండ మిత్రాది ప్రకృతయః

అని కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం.[8]

" స్వామ్యమాత్యా జనం దుర్గం కోశోదండస్త థైవచ ।
మిత్రాణ్యేతాః పకృతయో రాజ్యం సప్తాంగముచ్చతే ॥

అని యాజ్ఞ వల్క్య స్మృతి (1-343)

"స్వామ్యమాత్యౌపురం రాష్ట్ర కోశం దండః సుహృత్తథా ।
సప్త ప్రకృతయోహేతాః సప్తంగం రాజ్యముచ్యతే"॥ (9-294

అని మనుస్మృతి రాజ్యాంగాలను గురించి చెబుతుంది.

1) స్వామి – రాజు
2) అమ్యాత్యులు – మంత్రులు
3) రాష్ట్రం – ప్రదేశం
4) దుర్గం – రాజ్య రక్షణార్థం నిర్మింపపడ్డ కోట
5) కోశం – ధనాగారం
6) సైన్యం – రాజు యొక్క బలగం
7) మిత్రుడు - మిత్రరాజులు, మిత్రదేశాలు

ఈ అంగాలన్ని ఉంటే అది రాజ్యమని పిలువబడుతుంది.

"స్వామియు మంత్రియు దుర్గ
స్తోమము రాష్ట్రంబు వనము సుహృదులు బలముం
గా మహి సప్తాంగములని
తామదిలోనెటిగి వీని దగ రక్షించెన్." (కే.బా.చ -4-205)

అని సప్తాంగాలను గురించి ఉంది.

"మహిమ చెడదు స్వామ్య మాత్య సుహృత్కోశ
రాష్ట్ర దుర్గ బల పరాయణులకు
నీవు నిదియు నెఱిగి కావింపు సప్తాంగ
సంగ్రహంబు నీతిశాస్త్ర నిపుణ" – అని తిక్కన "విజయ సేనం

లోని పద్యంగా "ప్రబంధరత్నావళి" తెలుపుతోంది.9

"స్వామ్య మాత్య సుహృత్కోశ సకల రాష్ట్ర
దుర్గ బలముల సంగనెందును నృపాలు
నకును సప్తాంగ బలములు నరవరేణ్య
వీని దెలియంగ వలయును వేఱువేఱ" (కృ.వి. 2-51)

అని సప్తాంగాల గురించి రాజు తెలుసుకోవడం అవసరమని చెబుతుంది.

"శ్రీపతి బోలు భూపతియు జెల్వగు మంత్రియు రాష్ట్ర దుర్గమ
ద్దీపత కోశ సైన్యములు దీర్ఘ సుహృజ్జనులుంబర స్పర
వ్యాపి మహోపకారులగునట్లుగ రాజ్య జాంగబుద్ధి మై
నోపి పరీక్ష సేయవలయున్నిజ శిక్షణ లక్షణంబులన్" (స.గీ

1-44) అని సప్తాంగాల గురించి పేర్కొనబడింది.

"అంగములు పతికి వినుస
ప్తాంగములును వానిదగు సమంచితగతి సా
రంగాంక వంశతిలక హి
సంగును రక్షింపుకొనగ జననాథునకున్." (శృ.శా. 4-

అని సప్తాంగాలను రాజు రక్షించుకోవడం ప్రధాన కర్తవ్యమని పేర్కొంది

"పతియు నమాత్యుడు దుర్గము
క్షితియును మిత్రుండు ధనము సేనయు ననగా
నుతి కెక్కును సప్తాంగము
లతులితగతి రక్ష సేయనగు నరపతికిన్" (రుక్మా.చ. 3-

అనికూడా తెలపబడింది. రాజ్యానికున్న విశిష్టమైన ఈ సప్తాంగాలను స
అవయవాలతో పోల్చడం "శుక్రనీతి సారం"లో ఉంది.10

రాజు	-	తల,
మంత్రి	-	కన్ను
మిత్రులు	-	చెవులు
కోశం	-	నోరు
సైన్యం.	-	మనస్సు
దుర్గం	-	చేతులు
రాష్ట్రం	-	పాదాలు

ఈ సప్తాంగాలలో ఏ అంగం లోపించినా రాజ్యం యొక్క మనుగడ సాదని "మనుస్మృతి" ఇలా చెబుతోంది.

సప్తాంగ స్యేహ రాజ్యస్య విష్టబ్దస్య త్రిదండవత్
అన్యోన్య గుణవైశేష్యాన్న కించిదతి రిచ్యతే" [9-296]

రాజు

సప్తాంగాలలో రాజు ప్రథమాంగం మాత్రమే కాదు ప్రధానాంగం కూడ రాజు లేకుంటే రాజ్యం అల్లకల్లోలంగా ఉంటుంది. సూర్యుడు లేకుంటే అని ప్రాణులు చీకటితో కప్పబడతాయి. అలాగే రాజులేకుంటే మానవ కార్యకలాపాలకు అంతరాయం ఏర్పడుతుంది.

"......................................

రాజు నశించిన రాజ్యమందు
బలవంతుడగు వాడు బలహీను పశుదార
హయ సువర్ణాదుల నపహరించు
జారచోరాదులు సంచరింతురు ప్రజ
కన్యోన్య కలహంబులతిశ యిల్లు
వైదికంబై యున్న వర్ణాశ్రమాచార
ధర్మమించుక లేక తప్పిపోవు
నంత మీద లోకులర్థ కామంబుల
దగిలి సంచరింప ధరణి నెల్ల
వర్ణ సంకరములు వచ్చును మర్కట
సారమేయకులము మేర బుత్ర," (భాగ. 1-483) ఇది రాజు

రాజ్యస్థితి. అరాజక రాజ్యస్థితి ఇంకా ఇలా వర్ణించబడింది.

"ఈ ధరణి తలంబునకు నేలిక యెవ్వడు లేడు గావునన్
సాధుమతంబు లేవ్వియును సాగవు మ్లేచ్ఛకిరాతులొక్కటన్
బాధ మొనర్పగా బ్రజల ప్రాణ భయంబుననున్నవారు నా
నాధన ధాన్య సంపదలు నాశము నొందె ననేక భంగులన్."
[అం.వి.వు. 2-130]

"కాపరి లేని గొర్రియలకై వడి గంటక చోరకోటి చేసే పటి... [భాగ. 1-482] ఉంటుంది రాజులేని రాజ్యం. 'మత్స్య న్యాయం' అమ కాకుండా ఉండడానికి 'రాజు' అవసరమవుతాడు. ప్రజాపాలనే అతడి కర్తవ్య ప్రజలను కన్నబిడ్డలలాగా కాపాడడం అతని విధ్యుక్త ధర్మం.

"క్షత్రియస్య పరోధర్మః ప్రజానామేవ పాలనమ్
నిర్దిష్ట ఫల భోక్తాహి రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే" (మనుస్మృ 7-144) ప్రజా పాలనే రాజుకు ఉత్తమ ధర్మమని పైశ్లోకార్థం. రాజు గు గణాల్ని అర్హతల్ని గురించి, ఇతిహాసాలు ఇలా చెబుతున్నాయి.

"శమమును దానము ధర్మము
క్షమయును బటు విక్రమంబు సత్యంబున శీ
లము దుర్జన శిక్షయు భూ
రమణునకుం గలుగవలయు రాజిత గుణముల్"
(భాస్క.కిష్కి-309)

"కులము గలవాడు శౌర్యము
గలవాడును నధిక సేనగలవాడును భూ
తలమున రాజను నామము
విలసిల్లగ దాల్చుమూడు విధముల పేర్మిన్." (భార.ఆది.6-87
'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' అని దేవుడే రాజుగా పేర్కొనడంజరిగింది

"రాజు లరసిన నెమ్మది బ్రదుకుగాన
రాజు సర్వోత్తముడు ధర్మరాజి యందు
రాజధర్మంబ యెక్కుడు రాజనంగ
ధర్మ దేవతయన వేఱె ? ధర్మతనయ." (భార.శాం. 2-23
అని రాజుకు దైవత్వం ఆపాదించబడింది.

రాజు సమాజానికంతటికి ఆదర్శవంతుడు కావాలి. రాజు ఎలా ప్రవర్తిస్తే ప్రజలు అలాగే ప్రవర్తిస్తారు. అందుకే 'యథారాజా తథా ప్రజా' అనే నానుడి వచ్చింది.

"కన్నొకటి నిద్రవో బెఱకంట జాగ
రంబు గావించు భూరుహాగ్రంబు మీద
యచ్ఛభల్లంబుగతి భోగమనుభవించు
నెడను బహిరంతరరులపై దృష్టివలయు" [ఆము. 4-241]

అంత జాగ్రత్తగా రాజ్య పాలన చేయాలి. సప్తాంగాలను కాపాడుకోవాలి. [రాజును గురించి వివరాలు తర్వాతి అధ్యాయంలో ఇవ్వబడ్డాయి].

2. మంత్రి

సప్తాంగాలలో రాజు తర్వాత అమాత్యుడు ప్రాముఖ్యం వహిస్తాడు. తెలుగు కావ్యాలలో అమాత్యుడు లేదా అమాత్యపదవి సరిగా నిర్వచించబడలేదు.

పర్యాయపదాలు ;- అమాత్యుడు,[11] సచివుడు,[12] ప్రెగ్గడ,[13] మంత్రి,[14] మూలభృత్యుడు,[15] సహాయుడు,[16] ప్రధాని[17] అనేవి మంత్రికి పర్యాయపదాలు. ఈ పదాల మధ్య తారతమ్యంఉన్నట్లు కౌటిల్యుని "అర్థ శాస్త్రం" వల్లతెలుస్తుంది. "వారి వారి సామర్థ్యాన్ని, అంతస్థును, వారు పనిచేయాల్సిన ప్రదేశాన్ని, కాలాన్ని, పనిని నిర్ణయించి వారిని అమాత్యులుగా నియమించాలే గాని మంత్రులుగా నియమించరాదు"[18] అని కౌటిల్యుడు చెప్పడం మంత్రి అమాత్యుల పదవుల తేడాను సూచిస్తోంది. తెలుగు సాహిత్యంలో మంత్రి గురించి వర్ణించేటప్పుడు ఈ తేడాను గమనించలేదు.

మంత్రి అవసరం :- రాజు, మంత్రులు ఇతర అధికారుల సహాయంతో రాజ్యాన్ని పాలిస్తాడు. "ఇతరుల సహాయం చేతనే రాజత్వం సాధ్యమవుతుంది. చక్ర మొక్క స్థానం ఉంటే బండి నడవదు" అనికౌటిల్యుడు మంత్రి అవసరాన్ని నొక్కిచెప్పాడు.

"అపియత్సు కరం కర్మతదప్యేకేన దుష్కరమ్ ।
విశేషాసహాయేన కింతు రాజ్యం మహోదయమ్ ॥
(మనుస్మృతి. 7-55)

పని ఎంత చిన్నదైనా, ఒంటరిగా చేయడం కష్టంగా ఉంటుంది. రా
రాజ్యాన్ని ఇతరుల సహాయం తీసుకోకుండా పాలించలేడని మనుస్మృతి చెబుతోం
కాబట్టి రాజు మంత్రుల్ని నియమించుకొని వాళ్ళ సలహాలు తీసుకొని రాజ్యపా
చేయ్యాలి. మంత్రి అవసరాన్ని గురించి సుమతీ శతకకారుడు ఇలా చెప్పాడు.

"మండలపతి సముఖంబున
మెండైన ప్రధాని లేక మెలగుట యెల్లన్
గొండంత మదపుటేనుగు
తొండము లేకుండినట్లు దోచర సుమతీ. (సు.శ. 51)

అంతేగాదు,

"మంత్రి గలవాని రాజ్యము
తంత్రము చెడకుండ నిలుచుదఱుచుగ ధరలో
మంత్రి విహీనుని రాజ్యము
జంత్రపుగీలూడినట్లు జరుగదు సుమతీ!" [సు.శ. 52]

"నాకు మానీతి పదను సుశ్రీకి నెలవు
మంత్రిలేకున్న రాజ్యంబు మనుజపతికి
చెక్కువది యెంత గలిగిన బీలికాడు
లేని పేరోడ చక్రంబులేని రథము." [శృ.శా. 4-149]

మంత్రి అవసరం పేర్కొనబడింది.

రాజనే పామును పట్టి ఆడించే గారడీడు మంత్రి. మదగజంలాగా సం
రించే రాజుకు అంకుశం మంత్రి. దారి తెలిసి మాట్లాడే మంత్రి మాటలు ఆదరిం
వాడే రాజని వేదవిదులంటారు. అన్యాయంగా ప్రవర్తించే రాజును సన్మార్గానికి
తిప్పడానికి అతని మంత్రి ప్రయత్నించాలి. రాజు అపరాధిని వధించమని ఆజ్ఞ
హితులు, దొరలు వినకుంటే అతని మంత్రి ఆ కీడు తప్పించాలి. [సిం.ద్వా.
1-194 నుంచి 198]

మంత్రి అర్హతలు - ఎన్నిక [నియామకం]

ప్రజాసంక్షేమాన్ని దృష్టిలో వుంచుకొని రాజుకు సలహాలు ఇస్తూ, రాజ
యంత్రాంగాన్ని నడిపించడం, మొదలైన గురుతరబాధ్యతలు మంత్రికి వుంటాయి
అందుచేత సమర్థులు, బుద్ధికుశలురు మంత్రులుగా ఉండాలి. వాళ్ళ శక్తి సామర్థ్యాలి

పరీక్షించి తెలుసుకోకుండా రాజు మంత్రులను నియమించరాదు. ప్రాచీన కాలంలో మంత్రి ఎన్నికపై ప్రత్యేక శ్రద్ధ చూపబడేది. ఈ ఎన్నికలో వ్యక్తి యొక్క గుణ గణాలు, శక్తి సామర్థ్యాలే కాక వంశచరిత్రను కూడ పరిగణలోకి తీసుకోబడేది. స్వీయ రాష్ట్రంలో పుట్టినవాడు, మంచి వంశంలో జన్మించినవాడు, అదుపులో ఉంచతగినవాడు, కళాకుశలుడు, చక్షుష్మంతుడు, ప్రాజ్ఞుడు, పట్టుదలగలవాడు, దక్షుడు, చక్కగా మాట్లాడగలవాడు, ప్రగల్భుడు, సద్యఃస్ఫూర్తి గలవాడు, ఉత్సాహవంతుడు, శుచి, మిత్రుడు, దృఢమైన భక్తి, శీలం, బలం, ఆరోగ్యం, సత్వం మొదలైన గుణాలు ఉన్నవాడు, మొండితనం చాపల్యం లేనివాడు, సంప్రియుడు, కలహించనివాడు - మంత్రి పదవికర్హుడు.[20]

" ఆరోగ్య వద్దేహుడాకారశాలి వం
శక్రమాగత సువిస్తార బుద్ధి
ధీరుడాఢ్యుండు గంభీరుడవ్యసని ప్ర
జా నందకరుడు దయాన్వితుండు
నిజ మర్మగోపన నిపుణుండు పరమర్మ
భేదన నిపుణుడు సాదరోక్తి
శీలుఁడాచార విశిష్టుండు సర్వ వి
ద్యావిధి ఘనుడుత్తమాన్వయుండు
లీలవాడు శూరుడాలస్య రహితుడౌ
చిత్యపరుడు నిఖిల చిత్తవిదుడు
భర్తవలను గలడు భక్తుండు చెలికాడ
నంగ మంత్రి ముఖ్యుడతడు వెలిసె "   [కే.బా.చ. 1-65]

ఇలా మంత్రి లక్షణాలు, అర్హతలు వివరించబడ్డాయి.

" పతిహితుండతి ధర్మపరుడు నేతిధురీణు
డింగితజ్ఞుండు జితేంద్రియుండు
మంత్రరక్షకుడన్య మర్మ భేది ప్రజాను
రాగి శుశ్రోత నీరాగి భోగి
యుచిత యత్న తరస్వియుతోక్చ విముఖుండు
శాంతుడతి ప్రౌఢ సత్యవాది
పరధన పరదార పరివాద వ
ర్జితుడు ప్రఖ్యాతుండు శ్రీకరుండు

బ్రాహ్మణుడు మంత్రిగా దగు బరిగణింప
గుణము లిట్టివిగా సమకూరెనేని
క్షత్రియుని శూద్రునిం దప్ప సచివ పదవి
వైశ్యునిలుపంగ దగవు భూవల్లభునకు" (శృ.శా.4-173)

ఇవీ మంత్రి పదవికి అర్హులైన వారి గుణగణాలు. మంత్రిగా నియమించ దగిన వ్యక్తి లక్షణాలు ఇంకా ఇలా వుండాలి.

"శుద్ధియు బుద్ధియు శాంతియు
వృద్ధాచారమును నయవివేకము గర్మ
శ్రద్ధయు ధైర్యము గలుగు ప్ర
బుద్ధుని బతి మంత్రి పదవి బూన్పగవలయున్" (గుక్రా.చ.3-22)

అని ఉద్ఘాటిస్తోంది.

అన్ని రకాల సద్గుణాలున్నప్పటికీ తనపట్ల విశ్వాసం లేని వాళ్లను రాజు మంత్రులుగా నియమించరాదు.

"చదివి యధర్మ భీతినృప శాస్త్రవిధిజ్ఞతల న్వయస్సుడె
బ్బదిటికి లోను నేబదికి బాహ్యమునై యరుజస్స్వకార్యులై
మదమఱి రాజుప్రార్థన నమాత్యత గైకొని తీర్పపాలునా
రొదవిన నంగము ల్మిగుల నూర్జిత మౌటకు బూట పాలదే"
(ఆము. 4-211)

శాస్త్రాల్ని పఠించి, అన్యాయం పట్ల భీతి, రాజనీతి పరిజ్ఞానం, డెబ్భై సంవత్సరాల లోపు - యాభై సంవత్సరాల పైన వయస్సు కలవాడై, రోగం, లేమి పట్ల తమ పెద్దల నాటి నుంచి కనిపెట్టి వున్నవారై, మత్సర్యాదులు లేకుండా, రాజు పట్ల గౌరవం చేత మంత్రిత్వాన్ని అంగీకరించి, కార్యనిర్వహణ చేసే బ్రాహ్మణులు ఉన్నట్లైతే రాజ్యాంగాలు బాగా అభివృద్ధి చెందడానికి ఒకపూటవాళ్లు. ఇలాంటి మంత్రి లభించక పోతే రాజే రాజనీతి శాస్త్రాల్ని అనుసరించి రాజకార్యాలు నెరవేర్చుకోవాలి. అంతేగాని గుణహీనుడైన మంత్రిని నియమించుకొని ఆపదల పాల కాకూడదు. మంత్రి లేకున్నా పరవాలేదు. గుణహీనుడైన మంత్రిని మాత్రం నియమించుకోకూడదు. [ఆము. 4-212, 214].

మంత్రుల సంఖ్య :- దశరథ మహారాజు దగ్గర విజయుడు, ధృష్టి మంత్రపాలుడు, సిద్ధార్థుడు, రాష్ట్రసాధకుడు, అశోకుడు, సుమంత్రుడు అనే ఎనిమిదిమంది మంత్రులుండే వాళ్లు [భాస్క.బాల 51] వారి స్వామి భక్తి, శక్తిసామర్థ్యాలిలా కీర్తించబడ్డాయి.

" ఆ మంత్రులందఱు నన్యోన్యహితులు
స్వామి కార్య విచార చతుర మానసులు
పరమర్మ భేదనోపాయ ధౌరేయు
లరసి ప్రజారక్ష యాచరింపుదురు " [రం.రా.బాల. పుట. 8]

తారకాసురుని దగ్గర కూడా చాలమంది ప్రధానులుండే వారట! కాసరాక్ష, తామ్రాక్ష, ధూమ్రాక్ష, చతురోదగ్ర, ఖడ్గరోమ, బాలబిడాల, కాలనేమి [హర. 3-9] మంత్రి, పురోహిత, సేనాపతి, యువరాజ, దౌవారికులను శాసనాలలో పంచ ప్రధానులుగా పేర్కొన్నారు. [శాసన సాజ్ఞప్తిః పంచ ప్రధానాః] రాజు ఏర్పాటు చేసే మంత్రి పరిషత్తులో పన్నెండు మంది మంత్రులుండాలని మనువు అనుయాయులు, పదహారు మంది మంత్రులుండాలని బృహస్పతి అనుయాయులు ఇరవై మంది మంత్రులుండాలని ఔశనులు, 'యథా సామర్థ్యం' వుండవచ్చునని కౌటిల్యుడు అభిప్రాయ పడ్డారు.

రాయబారిగా మంత్రి ;— రెండు దేశాల మధ్య సత్సంబంధాలు నెలకొనడానికి రాయబారి అవసరం. అయితే రాయబారిగా ఫలానా వారే వెళ్లాలి అనే నియమం ఏది లేదు.

" కృత మంత్రుడగుచు భూపతి
చతురుని నిజమంత్రి మంత్ర సమ్మతునెపుడున్
వ్రతసాభిమను గమ్య
క్షితిపతికడ కనుపవలయు జెప్పెబుదూతన్ " [న.నీ.స. 2-338

అని మంత్రిని రాయబారిగా పంపాలని చెబుతునే,

" దూరపు బనులకు మంత్రికి,
బోరాదటు గాన నతవి బోలెడి విప్రుం
భూరి గణాఢ్యుని దూతగ
గోరి నృపాలుండు పనులుగొనగావలయున్" [న.నీ.స, 2-336]

దూరదేశాలకు మంత్రి రాయబారిగా పోరాదు. కాబట్టి మంత్రికి వుండే అర్హతల్ని కలిగినగొప్ప గుణాఢ్యుడైన బ్రాహ్మణుని దూతగా పంపాలట! పాండ్య భూపతి మంత్రులు విక్రమార్క మహారాజు దగ్గరకు రాయబారులుగా వెళ్లడం "సింహాసన ద్వాత్రింశిక"లో ఉంది. [11-170 నుంచి 174]

మంత్రి విధులు

రాజు రాజనీతిని తప్పకుండా పాలన చేయడానికి మంత్రి తన సలహాలతో తోడ్పడాలి. పెడతోవ పట్టే రాజును సక్రమ మార్గం వైపు మళ్ళించాలి.

" నృపతి మదోద్ధతుండయిన నేర్పున మంత్రివరుండు రాచకా
ర్యపు సరవుల్ ప్రజావితతి నంటవి యాపద యంచి వేళ దె
ల్పిపడగ జెప్పివాని యవివేకము మాన్పి హితంబొనర్చినన్
విపుల యశమ్ము నొందు గుణవిశ్రుత ! విట్టయలక్ష్మధీమణి।
[భాన.పం.తం. 1-277]

కొన్ని సందర్భాలలో మంత్రులు రాజులను సింహాసనాధిష్ఠితులను చేయడం జరిగింది. అర్థశాస్త్రాన్ని రచించిన కౌటిల్యుడు చంద్రగుప్త మౌర్యుని రాజుగా చేయడం, తిమ్మరుసు కృష్ణదేవరాయలను రాజుగా చేయడం మొదలైన వాటిని పరిశీలిస్తే మంత్రులకు రాజులకు రాజ్యాన్ని కట్టబెట్టే శక్తియుక్తులు ఉంటాయని స్పష్టమవుతుంది. మదమెక్కిన రాజుకు మంత్రి నేర్పుతో ప్రజలు బాధపడకుండా రాజకార్యాలకు ఆపద కలిగించి సమయానుకూలంగా అవి ఆ రాజుకు తెలియచేసి అతనియొక్క అవివేకాన్ని తొలగించి మేలు చేయాలి. ఇలా రాజును సంస్కరించడం వల్ల ఆ మంత్రి కీర్తిప్రతిష్ఠలు పెరుగుతాయి. రాజు ఏ కారణంతోనైనా రాజ్యంలో కనపడక పోతే మంత్రి ఆ విషయాన్ని అతి రహస్యంగా ఉంచి, రాజు వేటకు వెళ్ళినట్లో లేదా మరేదో కారణం చెప్పి సామంతులను, అధికారులను, ప్రజలను నమ్మించాలి. చారుల ద్వారా రాజు ఆచూకి తెలిసికొని అతనిని రాజధానికి తీసుకురావాలి. తిమ్మరుసుపై కోపంతో రాయలు ఒకనాటి రాత్రి నగరశోధన నెపంతో వెళ్ళి తిరిగి రాలేదు. దీన్ని గ్రహించిన తిమ్మరుసు అక్కడ సైనికులతో రాజు గురించి ఎవరైనా అడిగితే, తలనొప్పి రావడంతో ఇంకా నిద్రపోతున్నాడు అని చెప్పమన్నాడు. గూఢచారులను అన్ని దిక్కులకు పంపించి రాయల గురించి తెలుసుకున్నాడు. నగరంలో ఉండే దొరమన్నీలనూ, అమరనాయకులందరినీ రాజు వేటకు వెళ్ళాడనీ, వాళ్ళనూ వేటకు రమ్మని చెప్పాడు. వాళ్ళను వెంటబెట్టుకొని రాయల్ని కలిసి,

"అధిప యివ్వార్త పరులెవ్వరైన వినిన
వైపరీత్యంబు గాదె సర్వంబు నెఱుగు
నట్టి ధర్మ్యాలు మీర లిట్లన్య జనుల
సరణి రాజెల్లనే సాధుజన శరణ్య." (కృ.ది. 2-86) అని

ఆయనను మందలిస్తాడు.

పై సంఘటనను బట్టి మంత్రి ఎంత దక్షుడో, ఎంతశక్తిమంతుడో అవగతమవుతున్నది. రాజు ఇబ్బందులన్నిటినీ మంత్రి తొలగించాలి. తిమ్మరుసు వారించినా వినకుండా బలవంతుడైన గజపతిపైకి రాయలు దండెత్తి వచ్చాడు.

"ఇలబదార్గురు రాజుల చెలువు గలిగి
యుల చతుర్దశ భువనముల్ గెలువ బూను
నట్టి ఘను లౌనెకావారి నణచవశమె
పదరి వచ్చితి మప్పాజి పలుకు వినక" (కృ.వి. 3-97)

అని రాయలు ఆలోచనలో పడి, ఆ ప్రమాదం నుంచి రక్షించమని మంత్రి తిమ్మరుసును ప్రార్థించాడు. తిమ్మరుసు తన మేధాశక్తితో భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి గజపతికి ఓటమిని చవి చూపించాడు. ఈ సంఘటనకు రాయవాచకం, కృష్ణరాయ విజయం రెండూ అద్దం పట్టాయి. రాముడు సేతువు దాటి సేనతో వస్తున్నాడనే వార్త విని రావణుడు మంత్రుల్ని

" - - - - - మీరు నాకు
బనులకు గల వారలని చూతు బ్రెగ్గడ
లగుచున్న మీనేర్పు దగవు లెప్ప
జలనిధి బంధించి కడచి వచ్చిరి మార్తు
రీ వార్తలరయంగ వేవు లేద
రాజులేమఱియున్న రాజనీతి స్థితి
సచివు లేమఱి యుండుట చితమగునె-" (భాస్క.యుద్ధ-291)

అని ఆక్షేపించాడు. రాజులు ప్రమత్తులైనా రాజనీతి పట్ల మంత్రులు మాత్రం అప్రమత్తంగా వుండాలన్నది సారాంశం.

మంత్రి విధులు - ఆచరణ:-

శివుని శాపం వల్ల చిత్రరథుడు అనే గంధర్వుడు వజ్రదంష్ట్రుడు అనే పేరుతో పిశాచపతిగా రాజ్యాన్ని పాలించాడు. అతని మంత్రి వజ్రముఖుడు. అతడు తన దొరకు భయపడని వారిని భయపెట్టి లోబరుచుకున్నాడు. రాజును సేవించిన వారిపై ప్రేమచూపాడు. శివచిహ్నాలు లేని వారి గుండెలు అవియవేశాడు. కయ్యానికి దిగిన వారి రాజ్యాలను హరించాడు, తన స్వామి ఆజ్ఞ దిగంతాల వరకు చెల్లేటట్లు చేశాడు. రాజ్య విస్తరణలో నేర్పుచూపాడు. సామ, దాన, భేద,

దండోపాయాలను సమయోచితంగా ప్రయోగించాడు. పిశాచ లోకమంతా త
రాజుకు అణగి వుండేటట్లు చేశాడు. (ఉ.చ. 1-145.)
దీన్ని బట్టి మంత్రి విధులూ, పట్టుదలా, శక్తి సామర్థ్యాలు వెల్లడవుతున్నాయి.

ప్రసిద్ధి పొందిన మంత్రులు చాణక్యుడు, యుగంధరుడు మొదలై
వారితో తరువాత మంత్రులు కొందరు పోల్చబడ్డారు.

"చతుర ప్రజ్ఞుడు చంద్రగుప్తున కిలం జాణక్య భంగిన్ దివ
స్పతికిం దైవత మంత్రి యోజ సుమన శ్లాఘ్యుండు వత్సావనీ
పతికిం దొంటి యుగంధరాఖ్యు గతి శుంభ త్పుణ్యుడమ్మేదినీ
పతికిం బ్రెగ్గడ భాగురాయణుడనం బ్రఖ్యాత దిద్ధస్థితిన్"
(కే.బా.చ.1-64) అని పేర్కొంది

"నీతి యుగంధర సుకవి
వ్రాత ప్రస్తుత యశోధురంధుర–" (ప్రభోధ.2-80)

అని ప్రసిద్ధ మంత్రులతో తమ మంత్రులను పోల్చి వర్ణించడం ఉంది. పై పోలి
గంగయ మంత్రికి ఉపయోగించాడు.

"దిగ్గజ వరాహ మారుత
భుగ్గిరి కమఠముల బోలు భుజసత్త్వములన్
దుగ్గన మంత్రికి సరియగు
ప్రెగ్గడ లెవ్వారు గలరు పృథివి భరింపన్" (నాసి. 1–63)

అని దుగ్గన మంత్రిని పేర్కొంది. రాజశేఖర చరిత్రం సాళువ తిమ్మ
మంత్రిని (1-3) భీమేశ్వర పురాణంలో బెండపూడి అన్నమాత్యుని (1-1
"త్రిభువన రాయ వేశ్యా భుజంగ, కదన గాండీవి, జగనొబ్బ గండ" బిరుద
కితుడైన సింగన మంత్రిని గురించి శృంగార నైషధం [1-37] వర్ణించి
వైజయంతీ విలాసం నరసింహ మంత్రిని [అవతారిక–26]సవివరంగా కీర్తించా
బంగారానికి తావి అబ్బినట్లు కొందరు ప్రసిద్ధులైన రాజులకు తగిన మంత్రు
లభించారు. దేవేంద్రునికి బృహస్పతి. వృషపర్వునికి శుక్రుడు, దశరథునికి
ష్ఠుడు, రామునికి విశ్వామిత్రుడు, ధర్మరాజుకి ధౌమ్యుడు నలునికి దమనుడు ఎలా
శబర రాజుకు 'అఖిలశాస్త్ర విద్యా కళాపావన గంభీరబుద్ధి' యజ్ఞదత్తుడు
బ్రాహ్మణుడు అలాగా ప్రధానిగా ఉన్నాడు [శివ.మహా 2-15] దశరథు
వశిష్ఠుడు, పురోహితుడు మాత్రమే కాని ప్రధాని కాదనే విషయం కొన్ని చ
చెప్పబడింది.

"మన పురోహితులగు చున్న మహిత మతుల
ఘను వసిష్ఠుని వామదేవుని సుయజ్ఞు
ననఘు జాబాలి గశ్యపు మునుల మఱియు
దగిన వారిని గొని సమ్మదమున దెమ్ము (భాస్క.బాల 52)

రాజు-మంత్రుల మధ్య సరైన అవగాహన ఉండాలి. మంచి మంత్రి రాజు అభివృద్ధిని కాంక్షించి సన్మార్గంలో నడిపిస్తాడు.

"పతికి నభివృద్ధి దనకు శోభనము నైన
బుద్ధి బోధించు నాతడు వోసుమంత్రిగా .. .."
(బై.వేం పం.తం. 1-669) అని చెబుతోంది.

కంసుడు తన జన్మ రహస్యాన్ని కూడ మంత్రితో చెప్పాడు. (హరి.పూర్వ భాగము 4-70 నుంచి 86 వరకు) రాముడు లంకపై యుద్ధానికి వచ్చినపుడు రావణుడు తన మంత్రులను పిలిపించి మీ తెలివి తేటలు ప్రకాశించేటట్లు ఎలా చేస్తే బాగుంటుందో సలహా ఇస్తే అందరం అలా చేస్తాం, అని చెబుతాడు.
(రం.రా.యుద్ధ.పుట. 249-250)

" ‒ ‒ ‒ ‒ ‒ ‒ ‒ నీ వనిన మాట
లెక్క సేయ వినిచ్చోట జిక్క వలసె
దలప నిను వంటి మంత్రియిద్ధాత్రి గలడె
చూడు మిందుల కొక యుక్తి సూక్ష్మమతిని " (కృ.వి. 3-100)

అని రాయలు గజపతిని ఓడించే ఉపాయాన్ని ఆలోచించవలసిందని తిమ్మరుసును ప్రార్థించాడు. (కృ వి,3-100). దీన్ని బట్టి మంత్రి బుద్ధి నైశిత్యం విదితమౌతున్నది. మంచి మంత్రుల మాట వినని మహారాజు ఇబ్బందుల్ని ఇబ్బడిముబ్బడిగా కొని తెచ్చుకుంటాడు. ఆ విషయం స్వయంగా రాయల వారే చెప్పారు. 'నీ వనిన మాట లెక్కసేయమి నిచ్చోట జిక్కవలసె' (కృ.వి. 3-100)

"మంత్రుల బుద్ధుల వినక, కు
మంత్రుల వాక్యముల దిరుగు మనుజేంద్రుడు దా
తంత్రమున బాసి పగతుర
యంత్రమ్ముల జిక్కువడు మహాత్ముండైనన్"
(భాన. పం.తం. 1-185)

మంత్రులంటే సన్మంత్రులన్న మాట. రాజులకు రాజనీతిని బోధించే బాధ్యత కూడ మంత్రుల పైనే వుంటుంది.

"రాజ లక్షణమెయ్యది రాజ్యలక్ష్మి
శాశ్వతంబుగ నుండుటే సరణి రాజ
నీతులెన్ని విధంబులు నిఖిల మొలమి
దెలుపు మెంతయు నామది తేట పడగ" (కృ. వి. (2-48)

అని అడగడం, మంత్రి తిమ్మరుసు రాజనీతి పారంగత్వానికి ముగ్ధుడై

"గురుడింద్రునకుం దెచ్చిన
సరణిన్ బహునీతి ధర్మ శాస్త్ర స్ఫురణం
బెలిగించితి వెంతయు సు
స్థిరమతి నింతయు గ్రహించితిన్ మంత్రి మణీ" (కృ.వి. 2-60)

శ్లాఘించడం ఇందుకు తార్కాణం.

3. రాష్ట్రం

రాష్ట్రం గురించి ఋగ్వేదంలో ఉంది. 'వరుణుని రాష్ట్రాలకు రాజు' అని వసిష్ఠుడు చెప్పాడు.

"యథా రాష్ట్రం గుపితం క్షత్రియస్య" (ఋగ్వేదం.-10-109-3)

రాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించేటప్పుడు చదివే మంత్రాలలో

"ఇంద్ర ఇవేహ ధ్రువస్తి ష్ఠేహ రాష్ట్రము ధారయ"

(ఋగ్వేదం 10-173)

[ఇంద్రుని వలె ధ్రువంగా ఉండుము. ఇక్కడి రాష్ట్రాన్ని వహించుము] అనిఅర్థం.

" జాంగలం సస్య సంపన్న మార్య ప్రాయమనావిలమ్।
రమ్య మానత సామంతం స్వాజీవ్యం దేశమావ సేత్॥"

[మనుస్మృతి -7- 60]

పారవంతమైంది, నీటివసతికలది, పుష్కలంగా గడ్డికలది, మంచిగాలి, ఎండగలది ధనదాన్య సంపన్నమైంది. ఉపద్రవాలు లేంది, పుష్ప ఫల తరుల తాదులచే మనోహరమైంది, కృషివాణిజ్యాది జీవనోపాయం గల దేశాన్ని రాజు ఆశ్రయించాలని మనువు పేర్కొన్నాడు.

" ఎంతెంత గలుగు రాష్ట్రం
బంతంతియ రాజు పెద్దయగు గావునదే
శాంతరము లాత్తి కొనుట ని
లాంతము ధర్మంబు గాదె ధరణీశులకున్ "

[స.నీ.స. -1-162]

రాష్ట్రాన్ని విశాలపరిస్తే రాజుకు గౌరవం ఎక్కువగా ఉంటుందనీ, అలాచేయడం రాజ ధర్మమని చెప్పింది. ఈ ధర్మాన్ని ఆచరించడానికి రాజులు యుద్ధాలకు దిగేవారు. రాయలు కూడా 'దేశవైశాల్య మర్థసిద్ధికిని మూల' మన్నాడు. [ఆ.ము 4-236]. విశాలమైన భూభాగమంటే ఆ రాజ్యానికి ఆర్థిక వనరులు సమృద్ధిగా వుంటాయని ఆయన విశ్వసించాడు కావోలు. రాష్ట్రం రాజిల్లడానికి రాజు అత్యంత అవసరం. "రాజులేకున్న బురంబు రాష్ట్రంబు రాజిల్లదు" [రం.రా.అయోధ్య పుట-9] అనడం వల్ల రాజు-రాష్ట్రం వీటి ఆధారాధేయత్వం, అవినాభావ, సంబంధం సువిదం చేయబడింది. రాష్ట్రం, జనపదం, భూమి, విషయం, దేశం అనే పదాల మధ్య కొద్దిపాటి అర్థభేదమున్నా అన్నీ ఒకే అర్థంతో ఉపయోగించబడ్డాయి. తన రాష్ట్రం అభివృద్ధి చెందడానికి రాజు శ్రద్ధ చూపాలి. వ్యవసాయం వాణిజ్యం వృద్ధి చెందేటట్లూ చూడాలి. రాష్ట్రాన్ని శత్రువుల, క్రూరమృగాల, దోపిడి దొంగల బారినుంచి కాపాడాలి.

" రాష్ట్రవర్ధన మెద గోరు రాజుమేలు
రాష్ట్రమును గోరు; దానగార్యమె యనంగ
రాదు; బ్రాహ్మోత్తరములైన ప్రజల యేక
ముఖపు గోర్కి దదంతరాత్ముండొసగడె?" (ఆము- 4-205)

రాజు ప్రజల మేలు కోరితే, ప్రజలూ రాజు మేలు కోరుతారు. అందుచేత రాజున కేమి ప్రయోజనం అని అడగడం సరికాదు. ఎందుకంటె ఏకరూపంగా బ్రాహ్మణాది ప్రజలు కోరే కోరికల్ని తదంతర్యామి అయిన పరమాత్ముడు తప్పక తీరుస్తాడని భావం. ఇక్కడ రాష్ట్రం అంటే రాష్ట్రగతులైన ప్రజలని అర్థం.

4. దుర్గం

రాజ్య రక్షణకు పటిష్ఠమైన దుర్గ నిర్మాణం చాల అవసరం. కౌటిల్యుడు మనువు, యాజ్ఞవల్క్యుడు మొదలైన వాళ్ళు దుర్గానికి అధిక ప్రాముఖ్యాన్ని ఇచ్చారు. రాజ్యానికి ఉండాల్సిన సప్తాంగాలలో దుర్గం నాల్గవది. దుర్గమే కోట. కోటను పురం[21], దుర్గం[22], దేహి[23] అన్నారు. కోటలు నిర్మించడానికి రాళ్ళు[24], ఇనుము[25] వాడడం ఋగ్వేదకాలం నాటికే తెలిసి నట్లుంది. కోట ఆవిర్భావం గురించి ఇలా వుంది. దేవతల బారినుంచి రక్షణ పొందడానికి మాయ, విద్యున్మాలి తారకాసురుడు అనే దేవతలు బ్రహ్మను గురించి కఠోర తపస్సు చేశారు.

వారి తపస్సుకు మెచ్చి బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై, వరాన్ని కోరుకోమన్నాడు. అ మా సంతోషించిన మాయ భక్తితో ముందుకు వచ్చి ఇలా ప్రార్థించాడు. జరిగి తారకామయ యుద్ధంలో దేవతలు దానవుల్ని తమ ఆయుధాలతో క్రూరంగా వధిం దానవులకు రక్షణ లేకుండా పోయింది. మీ ఆశీస్సులతో త్రిపుర అనే కోటను నిర్మి లనుకున్నాం. అందుచేత భూ, జలచరాల నుంచి, మునుల శాపాలనుంచి, దే దాడుల నుంచి ఆకోట సురక్షితంగా వుండే విధంగా వరాన్ని ప్రసాదించు అన బ్రహ్మ చిరునవ్వు నవ్వి ఏదీ శాశ్వతం కాదు కాబట్టి మట్టితో కోటను కట్టుకో అని చెపి మట్టికోట యుద్ధసమయాలలో ఒకేఒక శివబాణంతో నాశనమవుతుందని వినయపూర్వ మాయ బ్రహ్మకు చెప్పాడు. దానికి బ్రహ్మ "ఆ విధంగానే'' (మట్టితో)కోటను ని మని చెప్పి అదృశ్య మైనాడు. (మత్స్య పురాణం - చాప్టర్) (XXIX-11.25)

శత్రువుల నుంచి రక్షణ పొందడానికి ఎంతటి బలవంతునికైనా దుర్గ అత్యంత అవసరం (స.నీ.స. 1-48)

"విమతుల కగమ్యుడగుడు
ర్గము లేకుండినను బ్రజకు రాజుకు దమదే
శము లిడుమంబడు ధన ధా
న్యము లుండిన బిదప బ్రాణహానియు గల్గున్" (స.నీ.స 1-46)

దేవేంద్రుడు కూడా హిరణ్యకశిపుని దాడికి భయపడి గురువు అనుమతితో విశ్వ చేత అమరావతి కోట కట్టించాడు (స నీ.స 1-49)

"ఆయుధాలతో, రక్షణతో (కోట) వున్న ఒకే ఒక వ్యక్తి వందమందితోను. మంది పదివేల మందితోనూ పోరాడగలరు. కాబట్టి రాజు కోటను కలిగి వుండాలి.2

కోట నిర్మించుకో లేని రాజు స్థితి ఇలా వుంటుంది.
"ధరణి మదము లేని కరులును బోలెదం
ష్ట్రములు లేని పన్నగములు బోలె
నరయ దుర్గరహితులైన ధాత్రీశ్వరు
లవని కెల్ల నసదు లగుదు రెపుడు." (స.నీ.స 1-50)

దీన్ని బట్టి దుర్గ ప్రాధాన్యం విస్పష్టమవుతోంది.

దుర్గం - విభాగాలు :-

జల, వన, కృత్రిమ స్థల, శైల దుర్గాలు నాలుగు అని రంగనాథ రామాయ (యుద్ధ పుట 245) చెబుతోంది.

"అన్యోన్యస్య ధన కాంక్షులై పోరు ధరణీపాలకు నెల్ల నాడకాడకును శైల దుర్గంబులను, వన దుర్గంబులను. జలదుర్గంబులను హిమదుర్గంబులను-

....

.... (ఆం.వి.పు. – 1-100)

బ్రహ్మదేవుడు సృష్టించాడట!

"ధన్వదుర్గం మహీదుర్గమ బ్దుర్గంవార్క్షమేవవా।
నృ దుర్గం గిరిదుర్గం వా నమాశ్రిత్య వసేత్పురమ్॥" (7-70)

అని మనుస్మృతి పేర్కొంది.

జల, వన, పర్వత, ఎడారి దుర్గాలని నాలుగు విభాలైన దుర్గాలను కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.[27]

1) జలదుర్గం – నీటితో చుట్టబడిన వున్నత ప్రదేశం.
2) వనదుర్గం:– తేమతోవున్న బురద ప్రాంతం లేక దట్టమైన పొదలతో వున్న ప్రదేశం.
3) పర్వత (గిరి) దుర్గం:– గుట్టలతో కూడివున్న గుహ లేక కొండలపై నిర్మించబడింది.
4) ఎడారి దుర్గం:– నీరు, పొదలు లేని ప్రాంతంలో నిర్మించబడింది.

జలదుర్గాలు, పర్వత దుర్గాలు జనపద రక్షణకు, ఎడారి వనదుర్గాలు అటవీకులరక్షణకు, ప్రమాద సమయాల్లో పారిపోయి తలదాచుకోవడానికి ఉపకరిస్తాయి.

దుర్గ నిర్మాణం :– రాజ్య రక్షణకు కీలకమైన దుర్గాన్ని శత్రు దుర్భేద్యంగా నిర్మించాలి. దుర్గ నిర్మాణం వాస్తు శాస్త్రన్ని అనుసరించి కట్టాలి. "నీరు సంవృద్ధిగా వుండే ప్రదేశాలలోనే కోట నిర్మాణం చేపట్టాలి. ఆ పట్టణం వాణిజ్యానికి అనుకూలంగా వుండాలి. దాని చుట్టు మూడు అగడ్తలు త్రవ్వించాలి ఒకదానికి మరొకదానికి మధ్య పండ్రెండు దండాల దూరం వుండాలి. అగడ్తల వెడల్పు మొదట దానికి పద్నాలుగు, రెండవ దానికి పండ్రెండు, మూడవ దానికి పది దండాలు వుండాలి. లోతు వెడల్పులో సగం, అడుగు భాగం, పైభాగంలో మూడో వంతు చతురస్త్రంగా వుండాలి. అడుగు భాగాన రాళ్లను పరచి, రెండు ప్రక్కల రాళ్లతోగాని, ఇటుకలతోగాని కట్టాలి. అగడ్తలను నీటితో నింపాలి. ఎక్కువైన నీరు బయటికి వెళ్లడానికి ఏర్పాటు చేయాలి. అగడ్తలలో పద్మాలు, మొసళ్లు వుండాలి.

అగడ్తలు నాలుగు దండాల దూరంలో మట్టితో ప్రాకారం నిర్మించాలి. దానికి రెండింతలు ఎత్తు వుండాలి. ప్రాకారం పైభాగం ఇటుకలతో ఒక గోడను కట్టాలి. దాని ఎత్తు వెడల్పుకు రెండింతలు వుండాలి. దానిపై రథం పోవడానికి రహదారి వుండాలి. ఇటుక బదులు రాతి పలకలు ఉపయోగించవచ్చు, కాని ఎట్టి పరిస్థితులలో కలప వాడరాదు. ప్రాకారాలపై ఒకదానికి మరొకదానికి మధ్య దూరం ముప్పై దండాలు వుండే విధంగా గోపురాలు నిర్మించాలి. రెండేసి గోపురాలకు మధ్య ప్రదేశంలో ఒక గోపుర గృహం నిర్మించాలి, గోపురానికి, గోపుర గృహానికి మధ్య ముగ్గురు ధనుర్ధరులు పని చేయడానికి వీలుగా మూతవేసే మూడు కన్నాలతో వున్న ఫలకం కలిగిన ఒక ఇంద్ర కోశాన్ని నిర్మించాలి, మధ్య ఖాళీ ప్రదేశాలలో రెండు వైపుల రెండు హస్తాల వెడల్పు, నాలుగింతలు పొడవున్న 'దైవ పథం' నిర్మించాలి.

వివిధ ఆయుధాల్ని కోటగోడలపై సిద్ధంగా వుంచాలి– ఇలా కోట నిర్మాణం గురించి కౌటిల్యుడు వివరించాడు. [28]

"అగడిత యీతనీరగునట్లు త్రవ్వించి
 క్రొత్తడంబుల తోడ గోట దీర్చి
యట్టళ్ళ గల్పించి యడ్వరి విరివిగా
 వలనొప్ప ఘటియించి వంకధార
గవనులు పరిపాటిగా వినిర్మింపించి
 లోన నూతలు బావులను నగాధ
జలములుగా జాల గలిగించి రసవర్గ
 ము లెల్ల వేల సంపూర్ణములుగ నించి

మట్టు నామడ చుట్టును నూది మోప
నెడము గల్గక యుండ బేరడవి పెంచి
నగ సమీపంబు గల పట్టనంబు రాజ
ధానిగా నుండు టురవగు ధరణిపతికి" (శ్రీ. శా. 4–105)

కోట అగడ్తలలా వుండాలట.

కోట నిర్మాణం గురించి ఇంకా ఇలా పేర్కొనబడింది.

"గుడియ మంటపమును గొత్త గావించి
కడునొప్ప జుట్టు నగడ్త ద్రవ్వించి
కోటయు గొమ్మల గొత్తడంబులుగ
వాటంబులును దిగు వంక దారులును
బెట్టించి వంపుడు గట్టి యగడ్త
చుట్టును బోయించి యట్టళ్ల దీర్చి
హొలు పొంద డెంకణంబులు వెక్కువన్ని
నలి బడగలు దోరణంబులు గట్టి
కొత్తడంబుల గోటకొమ్ముల గొడుగు
లెత్తించి బలుమగ లెందజో యనగ
వ్రాలిన కుసులును వసులు దూలములు
ఱాలు గుండ్లును నిస్సుసాల దెప్పించి
కోట కొమ్ముల దగు చోట బంపించి
కోట యీ క్రమమున బాటించియంత" (బ.పు. పుట–64)

ఇలాంటి కోటలు పటిష్ఠంగా, శత్రుదుర్భేద్యంగా వుండాలి. కోటలో అన్ని విధాల వస్తువులు సమృద్ధిగా నిలవ వుండాలి.

"బహు ధన ధాన్య సంగ్రహము బాణశరాసన యోధ వీరసం
గ్రహము నిరంతరాంతరుదకంబును జాలగ నింధనంబు సం
గ్రహమునసేక యంత్రములు గల్గియ సాధ్యములై ద్విషద్భయా
వహములనంగ నొప్పునె భవత్పురి రక్ష్యములైన దుర్గముల్." (స.నీ.స. 1 56

ఇలాంటి కోటల్ని కలిగివున్న రాజుని జయించడానికి ఎవ్వరికి సాధ్యపడదు ఆ రాజే ఇతర రాజుల్ని జయిస్తాడు. కోటల చుట్టు పటిష్ఠమైన భద్రతా సిబ్బ దివి నియమించాలి. రాత్రి, పగలు కోటకు కావలి పెట్టాలి.

దుర్గాలన్నిటిలో గిరి దుర్గం ఉత్తమమైంది. 'సర్వేణతు ప్రయత్నేన గి దుర్గం సమాశ్రయేత్' [29] అంటాడు మనువు. ఆంధ్రదేశంలో గిరి దుర్గ నిర్మా ణమే ఎక్కువగా జరిగింది. [30]

మధ్య యుగంలో ముగ్గురు రాజులకు మోహం పుట్టించిన గిరిదుర్గం కొం వీడు. అని శ్రీనాథుడు పేర్కొన్నాడు.(శ్రీ.నా.బా. 113)

కొండవీటిపై మోహం పెంచుకొన్న ఆ ముగ్గురు రాజులు (1) అశ్వపతులై బహుమనీ సుల్తానులు, (2) గజపతులైన కటక సూర్యవంశ రాజుల 3) నరపతులుగా పేరుపొందిన విజయనగర రాజులు. అంతేకాదు

"ఘోటక భోట హాటకురు కొంకణ సింధు మరాట లాటక
ర్ణాట కళింగ వంగ ద్రవిళాంగ విదేహకరూశ దుర్గముల్
సాటియె యెన్న వేమ విపులా విభుడేలిన దుర్గమైనయా
ఘోటక హాటక ప్రకట కుంజర ధాటికి కొండవీటికిన్." (శ్రీ నా బా

అని కొండవీటి దుర్గం ప్రశంసించబడింది.

హనుమంతుడు రామునితో లంకా ప్రభావాన్ని తెలియచేస్తూ,

దట్టమై యట్టళ్ల దనరి చూపట్టు
విట్టిక కోటయు విరవైన ఱాతి
కోటయు బోరవున గొమరొందు నినుప
కోటయునట యుక్కు కోటయు గంచు
కోటయు మఱి వెండి కోటయు బసిడి
కోటయు నను నేడు కోట లొప్పారు
గాలుని పక్షంబు కరణి బొల్పెక్కి
మేలైన తలుపులు మెఱసి యెంతయును
అక్కోట లన్నిటి యందును జూడ
మిక్కిలి దీప్తుల మిక్కుటం బగుచు
నఖిల రత్నముల మేలైన వాకిళ్ల
నఖిలావనీ నాథ యరయ నాల్గేసి
వరమంత్ర విధుల దివ్యంబులై నట్టి
శరచాప చయముల సంఖ్యలై యుండు
నాకోట చుట్టును నఖిల లోకేశ
భీకరమకర సంభృతములై పరగు
నాలుగ గడ్తలు నాల్గు దిక్కులను
జాలంగ బాతాళ సమితి నొప్పారు"నని (రం. రా. పుట-244-2

కోటను సంపూర్ణంగా పేర్కొన్నాడు.

ఇలా కోటల్ని వర్ణించడం చాల కావ్యాలలో కనపడుతుంది. ఈ కోట వర్ణనల్ని చారిత్రక నేపథ్యంతో పరిశీలించాలి. గౌరన వర్ణించిన అసంపూర్ణ కోట వర్ణన పరిశీలిస్తే చారిత్రకంగా ప్రయోజనం చేకూరవచ్చు.

"ఆ కృష్ణవేణి మహానది దాటి
శ్రీకసేతేశ్వర విభు నుత్తరమున
నాయతంబై మించు నశ్వమేధాదు
వాయువ్యమున నవద్వారక వాట
పరిఘ సమున్నత ప్రాకార యంత్ర..." (నవ చరి. పుట-239)

బహుశా పురాతత్వ పరిశోధనశాఖవారు వెలికి తీసిన విజయపురి గురించే గౌరన వర్ణించి వుండవచ్చని ఆరుద్ర గారు అభిప్రాయపడినారు. [31]

"Recent excavations at Nagarjuna Konda, 32 in Andhra Pradesh exposed to view the vestiges of the city of Vijayapuri, the glorious capital of Ikshvakus in 3rd cent A.D. pertaining to it was exposed a fortification wall enclosing a trapezoidal area of 3000 x 2000 feet It distended along the right bank of the river Krishna on the west while on the South it ran over the Peddakundelugutta hill. Distinctly two building phases could be seen in this fortification. The early phase represented a rampart of morum or mud with basal width of 80 and rested on the natural soil. At another place, be eath this rampart could be seen a flooring and a few hearths. The second phase represents a burnt brick wall of 9 to 14' thickness over the rampart. Save the portion overlying the Peddakundelugutta hill, the fortification wall was surrounded by a ditch 12, in depth and varying width of 74' to 132'. The fortification had two main gate ways on the east and west and a postern gate way on the northern side perhaps this postern gate way might have served as an emergency exit. Such postern gate ways were not uncommon for wall at Sisupalgarh had one such postern gateway—"33.

5. కోశం (TREASURY)

1. కోశం - అర్థం:- సమస్త కార్యాలకు కోశం మూలం కాబట్టి రాజులు మొదటగా కోశాన్ని గురించి జాగ్రత్తగా ఉండాలి' అని కౌటిల్యుడన్నాడు.[34] మనుష్యుల జీవితాలకు మూలం అర్థం. లేదా మనుషులతో కూడిన భూమియే అర్థం.

అలాంటి భూమిని సంపాదించే ఉపాయాలు, పాలించే ఉపాయాలు— వీటిని గురించిన శాస్త్రం అర్థశాస్త్రం అని కౌటిల్యుడు తన రాజనీతికి సంబంధించిన గ్రంథానికి 'అర్థశాస్త్రం' అని పేరు పెట్టడానికి గల కారణాన్ని వివరించాడు.

2. కోశం – ప్రాముఖ్యం:— కోశ సమృద్ధి ఉన్న రాజుకు ప్రజానురాగం కలుగుతుందని రఘువంశం తెలుపుతోంది.[35] కోశం, దండం, బలం అనే వాటిని ప్రభుశక్తిగా పేర్కొంటూ ముందుగా కోశాన్ని చెప్పింది మితాక్షరి అనే నిఘంటువు.

"కోశోదణ్డోబలం చైవ ప్రభుశక్తిః ప్రకీర్తితా"[36] అని చెప్పటంచేత కోశం యొక్క ప్రాముఖ్యం తెలుస్తూంది.

"ఇలలో నెవ్వని కర్థము
గలదాతడు మాన్యుడు చితకార్యజ్ఞుడు ని
ర్మలుడు బలవంతుడార్యుడు
కుల తిలకుడు సభ్యుడధిక గుణగణ్యుండున్" (సిం ద్వా. 3-195)

ఇదీ ధనం విలువ.

విత్తవంతుని వేల్పుగా భావించి సేవించడం జరుగుతుంది.[37]

"ఎప్పుడు సంపద గలిగిన
నప్పుడు బంధువులు వత్తు రది యెట్లన్నన్
దెప్పలుగ జెఱువు నిండిన
గప్పలు పదివేలు చేరు గదరా సుమతీ!"

"చుట్టములు గాని వారలు
చుట్టములము నీకటంచు సొంపు దలిర్పన్
వెట్టుకొని యాశ్రయింతురు
గట్టిగ ద్రవ్యంబు గలుగ గదరా సుమతీ!"

అని ధనం విలువను పలు విధములుగా కొనియాడాడు సుమతి శతకకారుడు.

"ధనము లేమి యనెడి దావానలంబది
తన్ను చెరచు మీరిదాపు చెరుచు
ధనము లేమి చూడ తలపనే పాపంబు"

అని దారిద్ర్యం ఎంత బయంకరంగా ఉంటుందో వేమన చవిచూపించాడు. ఇంకా కొంచెము ముందుకు వెళ్లి—

"కలిగిన మనుజుండు కాముండు సోముండు
మిగుల తేజమునను మెరయు చుండు
విత్తహీనుడెంత రిత్తయై పోవును—"

అని ధనం ప్రాముఖ్యాన్ని చెప్పడమేకాక "విత్తహీనుడెపుడు ఉత్తసన్యాసిరా" అని ధనహీనుని నిస్సహాయతకు జాలిపడ్డాడు కూడా.

"– – – – దరిద్రుడున్ మృతుడు నిక్కము తుల్యులుగారె ధారుణిన్" అంటాడు ఎర్రన, (హరి. ఉత్తర భాగం. 2-174)

"ధాత్రి దరిద్రుడు సభలన
పాత్రుడు, కడు ముచ్చు మిత్ర బాంధవుల యెడం,
బుత్ర కళత్రంబుల యెడ

శత్రుండట వాని బ్రదుకు చాకౌగాదే" (సిం.ద్వా. 3-194)

అంటాడు కొరవి గోపరాజు.

"అర్థమున బండితుండగు
నర్థమునం బలసమగ్రుడగు నర్థమునన్
బార్థివుడగు, బుణ్యుండగు.
నర్థమునను భువన పూజ్యుడగు నరుడెందున్" (పం,తం, 2-121)

అంటాడు వైచరాజు వేంకటనాథుడు.

"కమలనయన! నీవు కలచోటు సరసంబు
నీవు లేని చోటు నీరసంబు
కంబుకంఠి! నీవు కలవాడు కలవాడు
లేనివాడు నీవు లేనివాడు" (కాశీ 3-48)

ఉన్నవాడంటే డబ్బున్నవాడని మాత్రమే అర్థం. ధనం లేకపోవడం చావుతో సమానం. రాజ్యరక్షణకు ధనం అత్యంతావశ్యకం. దాన్ని సంపాదించడానికి రాజు నానా మార్గాలు అవలంబిస్తాడు. అందులో ప్రధానమైనది పన్నులు విధించడం.

"The collection of treasure is for the maintenance of the army and the subjects and for the performance of sacrifices. This leads to kings happiness in this life and hereafter, otheiwise to misery. 38

"The traasure is the root of the army and the army is the root of the treasure. It is by maintaining the army that the treasure and the kingdom prosper and the enemy is destroyed."39

3. కోశం - మూలం:- రాజు తన రాజ్యాన్ని ప్రజలకు శత్రువులబారి నుంచి, కరువు కాటకాదుల నుంచి రక్షించుకోవడానికి తన భాండాగారంలో సంపదలను నిలువ వుంచాలి. ఈ ధన సేకరణ విభిన్న వనరుల ద్వారా సమకూరుతుంది.

"గోరక్షయు వాణిజ్యము
నారంభము నరియు సుంకమప్పనములు శ్రం
గారవనంబులు గనులును
గారణములు ధనము గూర్చగా నగుపతికిన్" (రుక్మా.చ. 3-36

"విసుకర్షకులును వణిజులు
ననఘా! గోరక్షకులు ధరాధీశునకున్
ధనమొడ గూడెడు చోటుల
ననేక విధములకు నెల్ల నాద్యస్థలముల్ (భార.శాంతి. 2-3..1

అని భారతం చెబుతోంది.

పనులు, సుంకాలు, శత్రువుల్ని గెలిచి పొందే ధనం రాజుకు చెంది ద్రవ్యం అని తిరుక్కురళ్ చెబుతోంది.40

4. కోశ సేకరణ - రాజు తన భాండాగారం నింపడానికి పన్నులు, కప్పకట్నకానుకలతోబాటు దండయాత్రలు కూడా తోడ్పడ్డాయి. తగినంత ధనా మాత్రమే రాజు సేకరించాలి. మితిమీరిన సంపదల్ని సేకరించడానికి చే ప్రయత్నం అనర్థాలకు దారితీస్తుంది.

"అక్కట కలదని ప్రజాపతి
యెక్కువగా ధనము గొనుట యిలపై జెలువుల్
ప్రక్కలుగ ద్రవ్వి మూలను
గ్రక్కున బట్టుకొని తింట గణుతింపంగన్" (రుక్మా.చ. 3-

పన్నుల ఆవిర్భావం:- పన్నుల ఆవిర్భావాన్నిలా వూహించవచ్చును. దోపిడి దారులు, దొంగలు, దౌర్జన్యపరుల నుంచి ప్రజలు తమ మాన ప్రాణాలతోపాటు సంపదల్ని రక్షించుకోవడానికి సామూహికంగా ఒక నాయకుణ్ణి ఎన్నుకోవడం జరిగింది. తమను రక్షించినందుకు ప్రతిఫలంగా అతనికి కొంత సొమ్మును, ధాన్యాన్ని ముట్టచెప్పారు. ఈ ప్రతిఫలాన్నే తరువాత వచ్చిన నాయకులు శాసనంగా మార్చి 'పన్ను' అని వసూలు చేశారు. ప్రేమనాథ్ బెనర్జి ఈ విషయాన్ని ఇలా చెప్పాడు,

"In the earliest period of Indian history the state perhaps depended for its own support on the voluntary contributions of the people. But sum Method of compulsory contribution must have been found necessary in India as soon as a More improved form of government had come into existence. The early tax-system, however, was a very simple one, and the evolution of a complex system of public finance was doubtless a slow and gradual process.' [41]

ఈ పన్నులు విభిన్న రూపాలలో వసూలు చేశారు. వృత్తి సుంకాలు, వాణిజ్య సుంకాలు, సాధారణ సుంకాలు అని మూడు విభాగాలుగా పన్నులు వసూలు చేయబడ్డాయి.

విజయనగరం రాజుల కాలంనాటి పన్నుల స్వరూపం ఇలా వుండేది.

"నిరారంబము (వ్లప్తు వ్యవసాయము) అని విభజించి పన్నులు వేసేవారు పంటలో పదింట తొమ్మిది వంతుల వరకు పన్ను వుండేదని న్యూనిజ్ వ్రాసిన వ్రాత నమ్మదగినదికాదు. పుగ్గోరు, సంగోరు అనే మాటల వల్ల పంటలో మూడో భాగం, లేక సగం పన్నుగా వసూలు చేసేవారని తెలుస్తోంది. భాండార గ్రామాల ఆదాయం, మహానవమి ఉత్సవ సందర్భంగా ప్రతి ఏటా సామంతులు దణ్ణాయకులు, అమరనాయకులు చెల్లించే కప్పాలు కట్నాలు కానుకలు రాజాదాయాన్ని పెంచేవి. జాతి సిద్ధాయాలనే వృత్తి పన్నులుండేవి. రాజ్యంలో 300 రేవులుండేవని అబ్దుల్ రజాక్ వ్రాసినాడు. ఈ రేవుల ఎగుమతి, దిగుమతుల రేవు సుంకాలు రాజాదాయానికి మరొక మార్గము. విజయ నగర శాసనాలలో కానిక, కట్నం, సియం, గ్రామకద్ధాట్నం వెట్టు, వేమి, ఇల్ల

ఫుల్లరి, చెరువు మేర, బెడిగ, దుర్గవివర్తనం, దణ్ణాయ, అడుగుకోలు, సుర సుంక మొదలైన అనేక రకాల సాధారణ పన్నులు, మగ్గస్తావర, ఈడిగ–సిద్ధాయ, పంజణి–సిద్దాయ మొదలైన వృత్తి పన్నులు ఉండేవి. స్థలసుంకము, చర సుంకము పేడా సుంకాలుండేవి. మొదటిసారిగా వీరనరసింహరాయలు సామ్రాజ్యంలోని కొన్ని సీమలలో పెండ్లి సుంకాలను రద్దుచేసినాడు. కృష్ణదేవరాయలు ఈ పెండ్లి సుంకాలను సామ్రాజ్యంలో పూర్తిగా రద్దుచేసినాడు. ఎడనెడ తిరుగుళ్లకు, జాత రకు. మహారాజ ప్రయోజనార్థం 'కానుపీసాలు' వసూలు చేసేవారు. పన్ను ధన రూపంలోగాని, ధాన్య రూపంలోగాని చెల్లించవచ్చు పెద్ద గ్రామాలలో 'రాచగాదె' లుండేవి." [42]

"ఉమ్మడియును, రాణె, యుత్తరువమర
మిమ్మెయిడింప మా కియ్యేటి వఱకు
చెల్లిన ధనమెంత.... .... " (పరమ. పుట. 458)

అనడం వల్ల ఉమ్మడి, రాణె, అమరం అనే పన్నులు విధించబడేవని తెలుస్తోంది.

ఈ పన్నులు భూములపై విధించబడేవి. ఉమ్మడి అంటే సేవ (ఈనాం). రాణె అంటే భటుల సిబ్బందికి ఇచ్చింది. అమరం అంటే అగత్యమైనపుడు కొంత దండును తీసికొని రావలసిందనే నిబంధన మీాద చిన్న రాజులకు విడువ బడ్డ సీమ అని బోధ్యం.

బంటుబడి (బంటుపై విధించే పన్ను) [43] బంట్లెల ఆయం (బిందెలపై వచ్చే ఆదాయం) [44] కూడా కోశాన్ని పెంచడానికి తోడ్పడేవి.

చివరికి ఈ పన్నులు లాగడం చాల హీనంగా తయారయింది. బావుకీ, పుట్టుకకీ అన్నిటికీ పన్నే. ఇంకా విపరీతంగా జుట్టు పన్ను, పురిటి పన్ను, పొయ్యి పన్ను ఇలాంటివి కూడా మొదలైనాయి.

"పరనృప తస్కర బాధలు లేకుండ
దమ్ము గాచుటకునై ధరణిపతికి
ద్వాదశాంశ ధనంబు వాణిజ్యపరులు, గో
పాల కర్షకులు షడ్భాగ గవ్య
ధాన్యంబు లిత్తురు.... ...." (మా.పు. 2-213)

ప్రజలు రాజుకు చెల్లించే ధన ధాన్యాదుల గురించి పేర్కొనబడింది.

కొందరు కొందరు రాజుల కాలంలో కొన్ని కొన్ని రకాల పన్నుల వసూలు ప్రారంభమయింది.

"కాకతీయ రాజులు దశబంధ ఈనాములంటూ ఒక కొత్త పద్ధతిని ప్రవేశ పెట్టేరు. చెరువును నిర్మించడం, సరైన స్థితిలో వుంచడం, బాగుచేయించడం వగైరా బాధ్యతలను నిర్వహిస్తూ, దానికింద సాగయ్యే భూమి మీది పంటలో పదోవంతు రాజుకు ధన రూపంలోనో, ధాన్య రూపంలో చెల్లించే షరతు మీద ఇచ్చే ఈనామును 'దశబంధ ఈనాము' అంటారు" [45]

ఆరవ విక్రమాదిత్యుని సామంతుడైన బేతరాజు చెరువు నీరు ఇచ్చినందుకు నీటి పన్నును నిర్ధారణ చేసినట్లు పశ్చిమ చాళుక్యుల కాజీపేట శాసనం బట్టి తెలుస్తుంది. దీని ప్రకారం "ఒక .. .. కు ఒక కండుగ (ధాన్యం కొలత) ఇవ్వాలి. నీరుతోడే యంత్రానికి పది కలుగలు ఇవ్వాలి. [46]

వ్యవసాయదారులపైనే పన్నుల ప్రభావం ఎక్కువగా వుండేది. కేవలం కాపులపైనే పన్ను వేయడం తగదనీ, అన్ని వర్గాల వారిపైనా పన్నులు విధింపాలనీ చెబుతూ, కోశ సేకరణకు మార్గాల్ని సూచించింది బద్దెనీతి.

"గనులు కృషి ప్రపంచ మరి కప్పము సుంకము గోకులంబునం
దన వనమున్ జలస్థల పథిన్ వసిక్రియ దుర్గ రక్షణం
బన గలయిన్ని మార్గముల నర్థము రోయక కేవలంబకా
పునె హాలియించు రాజు సిరి పొందునె? రాజమనోజ భూభుజా"

(బద్ది - రాజ ౫)

ప్రజ నుంచి గ్రహించిన పన్నురూపమైన ధనాన్ని ప్రజా సంక్షేమం కోసమే వెచ్చించాలి.

"తన యేలు వసుమతి జనుల బీడింపక
యెరికి మొదలిచ్చి కోడుపాలు
సవరగా గొంచు దండవులు దర్శనములు
కోలాస గొన కూళ్లు గుత్త కీక
కమ్మతంబులు వెట్టిగసలు ద్రవ్వించి బే
హారమాడించి యన్యాయ ధనము
జొరనీక షష్ఠాంశ మణి గొంచు నీతి బా
ధలు ఘటింపక యుండ ధనము గూర్చి

దాని జతురంశములు చేసి దానధర్మ
ములకు నొకపాలు గైకొని మూడుపాళ్ల
వెచ్చమునకును రానీక యచ్చు వొడిచె
డాపవలయు విభుండు భండారమునకు (శృ.శా. 4–175)

కొన్ని అన్యాయపు వసూళ్లు కూడా జరిగినట్లు శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి.

"నందలూరు, దాని శివారు గ్రామాలు నాలుగింటి నుండి అంతకు పూర్వపు రాజులు వసూలు చేస్తుండిన సుంకం, సాదం మొదలైనవి అన్యాయపు వసూళ్ళుగా 1309లో ప్రతాపరుద్రుడు ప్రకటించి వానిని రద్దు చేశాడు. అలాగే ప్రతాపరుద్రుని రాజభవన ద్వార పాలకుడైన ఎఱ్రమ లెంక తన 'న్యాయంకరం' లోని 22 గ్రామాల మహాజనుల నుండి వసూలు అవుతుండిన వృత్తి కాణికలనూ, గుడ్డుగు మాడలనూ, పుట్టి హిండి, పుట్టె కొలువు, ఉపకృతి, సుంకం, పసుల పుల్లరి మొదలైనవి అన్యాయపు వసూళ్ళుగా ప్రకటించి రద్దు చేశాడు [47]

పన్నులు విధించడంలోనూ, వసూలు చేయడంలోనూ రాజులు చాల జాగ్రత్తగా వ్యవహరించాలి.

"న్యాయపు పుటరి తలపూవుల
గోయుట వట లెప్ప తగదు కువలయ పతిక
న్యాయ మరి మ్రాను వొడిచిన
గాయలు వెస గోయునట్టి కరణి దలంపన్" (స.ప.స. 1–124)

అని అంటాడు మడికి సింగన శ్రీనాథ మహాకవి తన అవసానదశలో భూమిని నమ్మి మోసపోయాడు. అతని దైన్యస్థితి ఒక చాటు పద్యంలో చోటు చేసుకుంది.

"కృష్ణవేణమ్మ గొనిపోయె నింతఫలము
బిల బిలాక్షులు తినిపోయె దిలలు పెసలు
బొడ్డు పల్లెను గొడ్డేరి మోసపోతి
నెట్లు చెల్లింతు డంకంబు లేడునూర్లు."

అని విలపించాడు. ఒడ్డెరాజుల హృదయాలు కరగలేదు. కవిసార్వభౌమునికి కూడ కఠినశిక్ష తప్పలేదు.

"కవిరాజు కంఠంబు కౌగలించెను కదా
పురవీధి నెదురెండ బొగడ దండ
ఆంధ్రనైషధ కర్త యంఘ్రి యుగ్మంబున
దగిలి యుండెను కదా నిగళ యుగము
వీరభద్రారెడ్డి విద్వాంసు ముంజేత
వియ్యమందెను గదా వెదురు గొడియ
సార్వభౌముని భుజాస్తంభ మెక్కెను గదా
నగరి వాకిట నుండు నల్లగుండు—"

అని శ్రీనాథుడు పన్ను కట్టలేక అనుభవించిన శిక్షల్ని పై చాటుపద్యం చాటుతుంది.

రాజులు విధించే మితిమీరిన పన్నులు చెల్లించలేక ప్రజలు ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయేవారు. "పులివెందల సీమలో అధికమైన పన్నులు కట్టలేక ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయిన సెట్టి, పట్టణస్వామి, రెడ్లు, కరణాలు, అష్టాదశ ప్రజలు మొదలైన కాపులకు ఇక మీదట అధికమైన పన్నులు వసూలు చేయబోమని పలకరాజు తిమ్మయ్య దేవమహారాజు కార్యకర్త (AGENT) తునవ ఎల్లప్ప నాయకుడు నమ్మిక శాసనాన్ని జారిచేశాడు." 48

ఈ విషయాన్ని బలపరుస్తున్నాయి యీ క్రింది వాక్యాలు

"ప్రజనవసి చన్న బిలువ, కప్పసుల గొలుచు
వచ్చు, యిండ్లఁధగంబుల కాయె, ననెడి
కలని నక్కైన యధికారిగల నృపతికి
నేడు దీవులు గొన్న నమృద్ధి లేదు." (అము. 4-237)

ఇలా చెప్పడం వల్ల వ్యవసాయదారులు తమ వృత్తిలో నష్టపడి పన్నులు కట్టలేక ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయే వాళ్లని తెలుస్తున్నది. పశువులు మేపు కోవడానికి కట్టేపుల్లరి కోసం మనుమసిద్దికి, కాటమరాజుకు జరిగిన యుద్ధం సుప్రసిద్ధమే.

నిరంకుశ ప్రభువులు విధించే పన్నులు ప్రజల పాలిటి ఉరితాళ్లుగా మారాయి. 'పంటెపోటు పన్నుపోటు' అనే సామెత ఊరికే పుట్టలేదనిపిస్తోంది. "రెడ్డిరాజులలో ఆఖరి వాడైన రాచవేమారెడ్డి నాలుగేళ్ళ పాలన అటువంటిదే. ఆయన పురిటి పన్ను, పొయ్యి పన్ను, ఇంకా ఏవేవో పన్నులు వేసి

హు క్రూరంగా వసూలు చేశాడు. ఒకసారి నవరం ఎల్లయ్య అనే రాజ సేవకుని ర్య ప్రసవించినపుడు, పన్నుకోసం రాజోద్యోగులు వారిని బాధించారు. ల్లయ్యకు ఆవేశం వచ్చింది. ఆ విసురున కోటలోకెళ్లి ముత్యాలమ్మ గుడి సమీపంలో రాజును పొడిచి చంపేసేడు" అని మేకంజీ కైఫీయతు తెలుపుతుంది."[49]

"పసుల పుల్లరి తలపన్ను సుంకంబు
తలవరి పన్నును దండాయములును
దిక్కు గల్గిన మీకు తెండుపొండనుచు
పంపించి పూటగా బత్తెముల్ కొల్చి
మనవి చెప్పిన వినక మన్నన లేక
అన్యాయముల గూర్చి యందుండ బేర్చి
మన్ను మోయింపుచూ మదమణంచుచును
మాటికి త్రోసి యవమానము చేసి
వెట్టి చేయించును వెడలి పోనీక-"

(ప వీ.చ. పుట -109)

మాచెర్ల నుంచి బయలుదేరే సమయంలో బ్రహ్మనాయుడుకి వచ్చిన శకున ఫలితాన్ని చెబుతూ గోపన్న ఆనాటి పన్నుల గురించి పన్ను కట్టలేకపోతే విధించే శిక్షలు గురించి పేర్కొన్నాడు.

మాలకరి పుష్పములు గోయు మాడ్కి, రాజు పన్నులు సేకరించాలి.

"జనపతి తన పని పాటల
జనములఖర దండనముల సమయింపక మె
ల్పున ధనము గొంట తుమ్మెద
వనజమరందంబు గ్రోలు వడువు దలిర్పన్."

(రుక్మా.చ. 3-39)

జనపతి తన ఆదాయాన్ని పెంచడానికై, ప్రజలను క్రూర దండనాలపాలు చేయరాదు. పద్మం నలగకుండా దాని నుంచి తేనెను గ్రహించే తుమ్మెదలాగ ఉపాయంతో రాజు ప్రజల నుంచి ధనాన్ని సంగ్రహించాలి.

"పొదుగొత్తి పితికి క్రేపుల
మొదలార్చుట ప్రజల నధికముగ నరిగొనుటల్
కదుపుల బెనుచుట తగనరి
యదనం గొని ప్రజల బ్రోచుటవనీ పతికిన్" (రుక్మా.చ. 3-30)

ప్రజల నుంచి అధికంగా పన్నులు వసూలు చేయడం పొదుగు ఒత్తి, పితికి దూడలను నశింప చేయడం వంటిది. అవసరమైనపుడు ప్రజల నుంచి తగుమాత్రం సుంకం తీసుకోవడం దూడల్ని పెంచి పెద్దచేసినట్లు శ్రేయస్కరంగా ఉంటుంది.

ఇలాంటి ఆలోచనే అంతకుముందు కూడా ఉంది.

"కోరి తోటవాడు కుసుమ ఫలంబులు
గోయునట్లు రాజు గొనగ వలయు
నప్పనములు నతికి యంగారములు సేయు
భంగియైన భూమి పాడుగాదె" (భార. శాం. 2-300)

"అరయుట బ్రజ వర్ధింపగ
నరి యేట గ్రామ ప్రవృద్ధ మౌనట్టులుగా
నరపతికి గొనగ వచ్చు
న్వైరవుల బెంపంగ జాల నెఱయు ధనంబుల్"
(భార. శాం. 2-394)

ఇది పన్నుల ద్వారా కోశ సేకరణ చేసే విధానం. పన్నులు వసూలు చేయడంలో రాజులు ఖచ్చితమైన వైఖరిని అవలంబించినా, మెత్తదనాన్ని చూపాలి. పన్నులు విధించడంలోనూ, వసూలు చేయడంలోనూ కొన్ని నియమాలు పాటించడం అవసరం.

కట్న కానుకలు

"కట్నం అంటే రాజుకు గౌరవార్థం చెల్లించే ద్రవ్యం. కానుక అంటే, దేవునికి భక్తితో సమర్పించే ఫలం లేక ద్రవ్యం. ప్రభువులకుగాని పై అధికారులకు గాని తాబేదారు ఇచ్చే బహుమానాన్ని కూడా కానుక అంటారు."[50] దేవాలయాలపై వచ్చే ఆదాయం కూడా రాజ భండారం చేరవలసిందే. ఈ ఆలయాలకు ఆలయపుటధికార్లు ఉంటారు. (వైజ వి. 4-63) (దేవాలయంలో దొంగతనం చేయబడ్డ బంగారు పళ్లెం గురించి ఆలయ అధికారికి తెలియచేసిన సందర్భం)

కప్పం ;- దండెత్తి వచ్చిన రాజుతో ఓటమిని అంగీకరించిన సంధి చేసుకొని, తన రాజ్యాన్ని కాపాడుకోవడం కోసం అతనికి ఏటా చెల్లించే ధనం కప్పం. శత్రువును ఓడించాలి, లేదా కప్పం కట్టాలి. అలా కాకపోతే రాజ్యం నాశనమవుతుంది.

"అరితన పై వచ్చిన దగు
నరి గానీ సమర ముఖము నడదుస గానీ
మరలింపక తామరలిన
నరపతి రాష్ట్రంబు దతక్షిణంబున బొలియున్"

(రుక్మాం.ప. 3-5?)

అంతేకాదు,

"తనదు శాత్రువుండు తనకంటె ఘనుడైన
నఖిలమైన ధనము నతని కిచ్చి
తన్ను గాచికొనగ దగు నీతిపరుడు చా
గలిగెనేని ధనము గలదు గాన."   (స.నీ.స. 2-59?)

ఇది బలహీనుడైన రాజు లేదా పరిస్థితులు అనుకూలించని రాజు అనుసరించే నీతి.

అప్పుడు చేరవచ్చి సమయంబిది దర్శన యోగ్యమంచున
వొప్పెడు కాంతలుం దురగ యూధము రత్న చయంబు మున్నుగా
గప్పములెల్ల దెచ్చి మదిగప్పెడు భీతి దొలంగ వ్రములై
యొప్పన చేసి రావృపతులుజ్జయిని పతికిం గ్రమంబునన్"

(సింద్వా. 7-22)

ఉజ్జయినీ రాజుకు కొందరు రాజులు 'కప్పం' చెల్లించినట్లు చెప్పబడింది.

హంసడిభకులు రాజసూయ యాగం చేయాలనుకొని కృష్ణుని దగ్గరకు జనార్దనుని రాయబారిగా పంపుతూ,

"పని యా జనార్దనునిచే
ఘనమగు లవణంబు మనకు గప్పమడుగు మే
ధనములుగూ సరకుగా విట
జనుదెమ్మను మతని యజ్ఞ సమయంబునకున్" (ఉ.హరి. 4-134)

అని ఉప్పును కప్పంగా అడగడం జరిగింది.

రాయల వారికి గజపతి ధన కనక వస్తు వాహనములు బహుమానంగా తెచ్చినట్లు తెలుస్తోంది. (కృ.వి. 4-ఏ)

<u>దండయాత్రలు:-</u> (యుద్ధ సంపద)

రాజులు యుద్ధాలలో శత్రువుల్ని ఓడించి వారి సర్వసంపదల్ని స్వాధీన పరచుకునేవారు.

నరకాసురుడు ఇంద్రునిపై దండెత్తి ఇంద్రుని జయించి, ఊర్వశిని పిలిపించి ఆమెను తన సొంతం చేసుకోవడానికి ప్రయత్నించాడు.

"అవె సుత్రామ రథంబు లల్లవె కుబేరానేక పశ్వంబు, ల
ల్లవె వార్థీంద్రు తురంగమంబు; లవె ప్రేతాధీశ వీరావళుల్
దవులం బాఱిన బట్టి తెచ్చి రనిలో దైతేయులే సొమ్ములిం
దువిచా నీకు బ్రియంబు? గైకొనుము నీయుల్లంబు దెల్లంబుగన్"
(ఉ.హరి. 1-63)

అంతేకాదు అమరావతీపురంలోని అందమైన కన్యలను పట్టి తెప్పించి, నుంచరోద్యాన వనాలను నాశనంచేసి, ఎనిమిది వేల ఏనుగులను తీసుకొని రాజధాని మాహిష్మతీపురానికి నరకాసురుడు తన సైన్యంతో కలిసి వెళ్లాడు.

(ఉ.హరి, 1-81)

"అక్కలహంబు చూచి చనియా నృపశేఖరు డాజి భూమిలో
జక్కిన యశ్వరత్నములు సింధుర బృందములు న్వథంబులుం
బెక్కు ధనంబు లస్త్రములు భేరులు జోళ్ళను గోటలోనికిం
గ్రక్కున గొంచు నేగి యధికంబగు సంపద నేలె నప్పురిన్."
(సిం.ద్వా. 6-97)

• యుద్ధభూమిలోని సంపదలు పేర్కొనబడ్డాయి. యుద్ధాల్ని చేసి యుద్ధ సంప
న్ని సేకరించడం ప్రమాదంతో కూడుకుని ఉంటుంది. శత్రువు బలవంతుడైతే
న్న సంపద కూడా ఊడుతుంది.

శాభివృద్ధికి తీసుకోవాల్సిన చర్యలు:-

కోశాన్ని లేదా కోశ సంగ్రహణకు మూలమైన వనరుల్ని రాజు అభివృద్ధి
రచాలి. వ్యవసాయాభివృద్ధికి చెరువులు తవ్వించడం, గనుల నుంచి బంగారు
గైరాలను వెలికి తీయించాలి. రాజ్యాన్ని విస్తరించడం కూడా కోశాభివృద్ధికి
రణమవుతుంది.

"దేశ వైశాల్య మర్థ సిద్ధికిని మూల
మిల యొకింతైన గుంటకాల్వలు రచించి
నయము పేదకు నరి గోరునను నొసంగి
ప్రబల జేసిన నర్థ ధర్మములు పెరుగు" (ఆము. 4-236)

రాజు రాజ్య విస్తరణతో పాటు, దాని రక్షణ కూడా చేయాలి.

"ధరణి యభివృద్ధి నొందిన
ధరణీ నాయకుడు సకల ధనయుక్తుడగున్
ధరణీ రక్షయె నిరతము
ధరణీ పతిసేయ వలయు దత్పరమతియై" (రుక్మాం.చ, 3-29)

ఇలా ఎన్నో విభిన్న మార్గాల ద్వారా కోశాన్ని సేకరించి కోశాగారాన్ని నింపాలి.

కోశం-నిర్వహణ:- సేకరించిన సిరి సంపదలను నిల్వచేయడానికి కోశాగారం
కట్టించాలి. నేలమట్టంలో పలు ఏర్పాట్లున్న మూడంతస్తుల గృహాన్ని కట్టించి,
ఒకే ద్వారాన్ని మాత్రమే ఏర్పరచి, యంత్ర సహితమైన ఒక సోపానాన్ని నిర్మిం
చాలి. దానిపైనే కోశాగారాన్ని నిర్మించాలి. దాని గోడలు రెండింటికి ద్వారాలు

ఉండరాదు. దానికి ముందు భాగాన ఇటుకలతో కట్టబడిన ప్రవేశ మంటపం ఉండాలి. దీని చుట్టు వస్తు సామాగ్రిని దాచడానికి అనువైన కాలువలుండాలి, అని కోశ గృహనిర్మాణాన్ని గురించి కౌటిల్యుడు తెలిపాడు.[51]

కోశాధ్యక్షుడు:– ఇతన్నే భండాగారాధికారి లేదా ఆయతికాడు అని అంటారు. కోశ సంగ్రహణాధికి సంబంధించిన మెలకువలన్నీ ఇతనికి తెలిసి ఉండాలి. విశ్వాసపాత్రుడినే కోశాధ్యక్షుడుగా నియమించాలి.

"భండారముల యందు బరమ విశ్వాసుల భక్తుల దక్షుల
బంచితయ్యా!" (భార.సభా 1-47)

అని అడగడం వల్ల భక్తి విశ్వాసాలతోబాటు దక్షతగల వ్యక్తి దీనికి తగినవాడని స్పష్టమవుతుంది.

"నాలుకపై ఉండే తేనెనుగాని విషాన్నిగాని రుచిచూడకుండా ఉండడం ఎలా సాధ్యంకాదో, అలాగే రాజ ద్రవ్యంతో సంబంధం కలవానికి దానిలో అల్ప భాగమైనా రుచి చూడకుండా ఉండడం సాధ్యం కాదు."

నీటిలో తిరిగే చేపలు నీటిని ఎప్పుడు త్రాగాయో తెలుసుకోవడం సాధ్యం కాదు. అలాగే కార్యనిర్వహణకై నియమింపబడిన అధికారులు ఎప్పుడు రాజ ద్రవ్యాన్ని అపహరిస్తారో తెలుసుకోవడం సాధ్యంకాదని"[52] నిష్కర్షగా, నిర్మొహ మాటంగా చెప్పాడు కౌటిల్యుడు.

"మండలమున నాలుక చవు
లొండొక భోగంబు లెఱుగ కొని జిహ్మరులై
యుండెడి కుల భృత్యుల బతి
భండాగారంబు గాపు పంపగ వలయున్" (న.పీ.స. 1-138)

కోశాగారానికి కావలి పంపబడే వాడు నిప్పులాంటి వాడయి వుండాలి. అంతేకాక

"శిక్షింప రాక మిక్కిలి
పక్షంబున మెలువు వారి బహు ధనధాన్య

ధ్యక్షుల జేయంగా దగ
దక్షిణ కృపా సమృద్ధి నవనీపతికిన్," (రుక్మాం.చ. 3-37)

రత్నాలు, బంగారు. ధాన్యం, ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన వాటిని పరీక్షించడానికి విడిగా ఆయా రంగాలలో ప్రసిద్ధులైన వ్యక్తులను నియమించాలి. వీళ్లకు ఇతరుల నుంచి ప్రమాదం పొంచి ఉంటుంది. కాబట్టి రాజు వీళ్లకి ప్రత్యేకమైన రక్షణ ఏర్పాట్లు చేయాలి. కోశాగారాధ్యక్షుడు తత్సంబంధమైన విషయాలన్నిటిని క్షుణ్ణంగా తెలుసుకొని ఉండాలి.

కోశం - విభజన:-

రాజు తన ఆదాయాన్ని నాలుగు సమ భాగాలుగా చేయాలి, తన స్వంతానికి ఒక భాగాన్ని చతురంగ బలాల భరణార్థం రెండు భాగాల్ని. సకల ధనసమృద్ధంగా భండాగారాన్ని నింపడానికి ఒక భాగాన్ని వినియోగించాలి. దీన్ని ధృవ పరుస్తున్నది కింది పద్యం.

"ఉరవౌ భాగంబు భోగంబు భయము నొక పాలుఁగ సేనాప నార్థం
బీడువాల్నిండారు బండారులు చొర నొక పాలిట్లుగా నాయమొప్పం
జరదృష్టిన్ వైరిపక్షే క్షణము సచివ ముఖ్య స్వపక్షే క్షణంబున్
ధరణీ నాథుండొనర్పందగు దగు దనుమందసక్రాశిన్ని జోన్వన్"
(అము. 4-238)

"డెబ్భైయేడు మంది నాయకులకు తన రాజ్యంలో ఒక భాగాన్ని మూల బలానికి ఒక భాగాన్ని, విప్రులకు ఒక భాగాన్ని పంచిపెట్టి మిగిలింది తన భండాగారానికి చెందునట్లు"[53] ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి కోశ విభజన చేశాడు.

ఆయా వ్యయాలు:-

రాజు సంపదల్ని విచ్చలవిడిగా ఖర్చుచేయరాదు. అయితే ప్రజాసౌకర్యాలకు, అభివృద్ధి కార్యక్రమాలకు ఖర్చుచేయటానికి వెనుకాడరాదు.

"కాని వ్యయ మెన్నడును నొక
కానియు జేయంగ దగదు, కార్యముగలచో
మానెక ధనము తృణంబుగ
మానవ పతి సేయనగు సమగ్ర విభూతిన్" (రుక్మాం.చ. 3-45)

అని అంటాడు ప్రౌఢ కవి మల్లన.

తనకు న్యాయమైన ధనములో నాలవ
భాగమొండె మూడు పాళ్ల పాల
నొందె నర్థమైన నుచితంబు గాన మి
క్కిలి వ్యయంబు సేయ వలవదధిప. (స.నీ.స. 1-131)

రాజు ఎక్కువ వ్యయం చేయరాదన్నది నిర్ధారణ.

"ఆ యంబు వ్యయము నొడివిన
శ్రీయగు, సమమైన దళము వెడకుండు, వ్యయం
బా యమును నొడివె నేనియు
బాయదు పేదఱిమి సార్వభౌమునికైనన్" (బద్ధి. రాజ -44)

ఆయవ్యయా లెక్కువైతే వరసగా సుఖదుఃఖా లెక్కువవుతాయి.

"గోష్ఠాగార సురక్షా
నిష్ఠితుడై చూడవలయు నృపతి కది మహా
శ్రేష్ఠంబగు నాయము నగ
రిష్ఠంబగు వ్యయము నాచరింపగ వలయున్" (స.నీ.స. 1-132)

అని అంటాడు మడికి సింగన.

రాజు తన ఉద్యోగులను అడిగి ఆయవ్యయానికి సంబంధించిన లెక్కలు ఎప్పటికప్పుడు క్షుణ్ణంగా తెలుసుకుంటూ, ఖర్చుపోగా నిలువ వ్రాయించుకుంటూ వుండాలి.

"....ధనమెంత గల్గిన దాజులక్క జూడక
యాయవ్యయంబుల నడుగ వలయు

వాని విస్తరమెల్ల వర్గువుగా గూర్చి
నెలయు వెలుపు లెక్క నెఱుగు కొనుచు
వ్యయము పుచ్చి నిలువ వ్రాయించి కైకొంట
ప్రభువుల కిదియ నీతి విభవ మింద్రుడు" (సిం.ద్వా. 11-98)

ఆయా వ్యయాలపై రాజు ఎంత జాగ్రత్త వహించాలో వివరించబడింది. ఆయా వ్యయాలను సరైన పద్ధతిలో నిర్వహించడం రాజనీతిలో ఒక ముఖ్యమైన భాగం.

"భూరమణుడు పేదైనను
ధారుణి నెచ్చోట దగదు ద్రవ్యము వెదకన్
వారాశి వట్టి పోయిన
నీ రొండక దెవసఘటింప నేరగనగునే" (స.నీ.స. 1-140)

కాబట్టి రాజు ఆయవ్యయాల పట్ల అప్రమత్తంగా వుండాలి.

కొన్ని కోశాగారాలు-వివరాలు -

విజయనగర రాజ్య కోశాగారాన్ని గురించి రాయువాచకం, కృష్ణరాయ విజయం మొదలైన కావ్యాలు వివరించాయి.

విద్యారణ్యస్వామి విద్యానగరాన్ని నిర్మించేటప్పుడు తొంభై ఆరు కోట్ల రూకలు, 'గురుమణివిభూషణాలు' నాలుగు కోట్ల వరకు కోశాగారంలో ఉంచాడు. (కృ వి. 2-69)

"వినుడీ వరకున్ సింహా
సన మేలిన నృపులు బొక్కసము గూర్చిన సొ
మ్మెన యగ దొమ్మిది కోట్లకు
నను పై యున్నది ధరాతలాధిపతిలకా!" (కృ.వి. 2-70)

రాయల కాలం నాటికి కోశాగారంలోవున్న సంపద విలువల నిల్వలు పేర్కొన బడ్డాయి.

విద్యారణ్యస్వామి విద్యానగరాన్ని నిర్మించినప్పుడు రాజ భండాగారంలో నిక్షేపించిన సంపద వివరాలు.

ద్రవ్యం :- తొంభై తొమ్మిది కోట్ల యాభై ఆరు లక్షలు.

భూషణాలు :- నాలుగు కోట్లు

నవరత్నాలు :- ఆరు కోట్లు

మొత్తం నూట తొమ్మిది కోట్ల యాభై ఆరు లక్షలు ఉన్నట్లు రాయవాచకం వివరించింది.

"అవి గాక యీ వరకున్ను సింహాసనస్థులు సింహాసనమున్ను నడుపుకొని శెలవు శిద్ధాయాలు పోగా బొక్కసాన వుంచినది పందొమ్మిది యాభైయారు లక్షల ద్రవ్యం. (రా.వా.పుట -24) రాయల కాలానికి ఉన్నట్లు తెలుస్తోంది.

పదాతి దళాల ఖర్చులు, ఇతర ఖర్చులు, ఆదాయ వ్యయాల గురించికూడా తెలియచేయబడింది. (రా.వా. పుట 24-25)

వర రుచి భట్టారకుడు (శకాంతకునికి) విక్రమార్కునితో చెప్పే సందర్భములో విక్రమార్కుని భండాగారం వర్ణించబడింది. (విక్ర. చరి. 5-120)

౬. సైన్యం

రాజ్య రక్షణకు రాజు మనుగడకు సైన్యం తప్పనిసరి. అర్థ బలం, అంగ బలం ఉన్నవాడే దొరగా చెలామణి అవుతాడు. సైన్య పోషణకు సంపద రక్షణకు సంపద రక్షణకు సైన్యం అవసరం.

రాజు తన సైన్యంలో చతుర్విధాలైన బలగాలను చేర్చుకోవాలి. ఇవి రథ, గజ, తురగ పదాతిదళాలు. వీటినే చతురంగ బలం అని అంటారు. ఈ బలగాలు లేకుండా ఏ రాజు సజావుగా పరిపాలన సాగించలేడు. ఈ చతురంగ బలగాల్ని క్రమశిక్షణలో వుంచడానికి సేనాధ్యక్షుడు కావాలి. సైన్యం పరిమాణం ఎంత వుండాలి అనేది రాజు యొక్క శక్తి సామర్థ్యాలు, రాజ్యం యొక్క కోశ సంపదలపై ఆధారపడి వుంటుంది. "తన కోశంలో రెండు భాగాలు చతురంగ బలాలకు కేటాయించాలట!" (ఆను. 4-238) ప్రాచీన రాజులు అపారమైన సైన్యాన్ని పోషించారు. పాలనా సౌలభ్యానికి సైన్యాన్ని కొన్ని విభాగాలుగా చేశారు.

"గ్రమ్మన నెత్తురు టేఱులు
గ్రమ్మనఖండ ప్రచండ కాలానల కీ
లమ్ముల దెగడు మెఱుగువా
లమ్ముల నక్షౌహిణీత్రయము మడియించెన్" (జై.నార. 7-161)

అని 'అక్షౌహిణి' అనే పద ప్రయోగం ఉంది. ఈ అక్షౌహిణిలో వివిధ విభాగాలు ఉన్నాయి. ఈ విభాగాల పేర్లను, సంఖ్యా పరిమాణాన్ని గురించి ఆంధ్ర మహాభారతం పేర్కొంది. (ఆది. 1-80)
దాని స్వరూపం ఇలావుంది.

క్రమ సంఖ్య	సేనల పేర్లు	రథాలు	గజాలు	అశ్వాలు	కాల్బలం
1	పత్తి	1	1	3	5
2	సేనాముఖం (3 పత్తులు)	3	3	9	15
3	గుల్మము (3 సేనాముఖాలు)	9	9	27	45
4	గణం (3 గుల్మాలు)	27	27	81	135
5	వాహిణి (3 గణాలు)	81	81	243	405
6	పృతన (3 వాహినులు)	243	243	729	1215
7	చమువు (3 పృతనలు)	729	729	2187	3645
8	అనీకిని (3 చమువులు)	2187	2187	6561	10935
9	అక్షౌహిణి (10 అనీకినులు)	21870	21870	65610	109350

రథ వర్ణన :-

మధ్యయుగాలలో యుద్ధంలో రథ బలాన్ని ఉపయోగించక పోయినప్పటికీ, అనాటి కావ్యాలలో రథ బలానికి సంబంధించిన వర్ణనలున్నాయి. దీనికి కారణం ప్రాచీన సంస్కృత కావ్యాలను తెలుగులోకి అనువదించడం, పురాణాల నుండి కొన్ని భాగాలను లేక మూల కథలను గ్రహించి తెలుగులో కావ్యాలుగా, ప్రబంధాలుగా రచించడమే. ఈనాడు కూడా 'తేర్లు' (రథాలు) అనేవి దైవ సంబంధమైనవిగా ఉన్నాయి. అయితే ఇవి యుద్ధాలలో ఉపయోగించే రథాలుకావు. యుద్ధ రథాలు ఇలా వుండేవి.

"చక్రముల్ జతగూడ బంగరు వాయ నింగి జెలంగగా
బ్రక్రమాదృత పద్మతన్ శరవర్షణాస్పద వృత్తులై
వక్రగామిత లేమి జైత్ర నవప్రతాప విజృంభణో
పక్రమ స్థితి మీఱు దేరులు భానుమండల వైఖరిన్"

[తా.స. 2-26]

రథాలను మాణిక్యం, బంగారు, ఇనుము, చెక్క, చర్మం మొదలైన వాటితో తయారు చేసేవారని తెలుస్తుంది.

మాణిక్య, బంగారు రథాల్ని గురించి జైమిని భారతం [8-130, 5-14] ఇనుప, భల్లూక చర్మాలతో కప్పబడిన రథాల్ని గురించి హరివంశం [పూ.భా 4-87, ఉ.భా. 7-236] శృంగార నైషధం [7-140], కొయ్యతో చేసిన రథాన్ని గురించి ముకుంద విలాసం [1-121] పేర్కొన్నాయి

"ఏకచక్ర రథం, అష్టచక్ర రథం, షోడశ చక్ర రథం, ఎనిమిది గుర్రాల రథం, పదహారు గుర్రాల రథం, వేయి గుర్రాల రథం, పదునెనిమిది ఏనుగుల రథం వేయి గాడిదల రథం."[54] మొదలైన రథాలు చక్రాలు ఆధారంగాను, లాగే జంతువుల ఆధారంగాను పేర్కొనబడ్డాయి

"పంకరహంబులు బండికండులు, పంచ
కంబులు నొగ, లుత్పలంబు లిరుస,
గరపీరములు పలుగాడి, జాదులు సను
గొయ్య్య లశోకముల్ గోడి పీట,
సిందు వారంబులు సీలలు, గేతకుల్
మెట్టులు, మొల్లలు మెట్టుగుదెలు,
పోగడలు పలుపులు, పున్నాగములు పగ్గ
ములు, సహకారముల్ పూనుగాడి,

కురవకానీక మాలంపు గోల, కైర
వములు మునుకోల, కోకముల్ వాహనములు
గావసంతుండు సూతుడై పూవుదేర
నెరయ గుసుమాయుధంబులు——" (కుమా. 4-83)

ఇందులో రథసంబంధమైన సర్వాంగాలు పేర్కొనబడ్డాయి. సాంగ్రామికరథ, చైత్రరథ, పాండుకంబలి, వైయాఘ్ర అనే పేర్లు రథానికి ఉండేవి. ఇతిహాసాల్లో చెప్పబడిన రథం రెండు లేక నాలుగు చక్రాలు, సామాన్యంగా నాలుగు అశ్వాలతో పూన్చబడి వుండి యుద్ధవ్యూహాల్లో ప్రముఖ స్థానం ఆక్రమించేది.

భారతంలో అర్ధరథులు, అతిరథులు మహారథులు అనే బిరుదాలతో యోధులను పేర్కొనడం వుంది.

రుద్రదామ,[55] ఖారవేలుల[56] శాసనాలలో రథ ప్రసక్తి ఉంది.

నాలుగు అశ్వాల్ని పూన్చిన రథాన్ని వలయాకారంగా పరిగెత్తించడం అనుభవజ్ఞులకే ఒక పరీక్ష అంటాడు మెగస్తనీసు.[57]

మగధ చక్రవర్తికి 2,000 రథాలున్నట్టు గ్రీకుల లెక్కలవల్ల తెలుస్తుంది. ఆ తర్వాత ఆ సంఖ్య వేలకు, లక్షలకు పెంచుకోవడం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తుంది.

"అఱువది వేల రథములతో
దైఅడల నుదగ్రుడడరె దేవి పయిందా
నుఱక రథకోటి తోపడి
జటిపెను మహాహనుడు శౌర్యదర్పమెలర్పన్" (మా.పు. 6-86)

"మఱియు నేబది లక్షల రథంబులతో నసిరోముండును గాలుండును, నఱువది లక్షల రథంబులతోడ బాష్కలుండును, గోటి స్యందనంబుల తోడను గ్రదర్శమండును, నేనూఱుకోట్ల తేరులతో బిడాలుండును ననుమహాసురుల మ్మహాదేవిం జుట్టుముట్టి ఘోర యుద్ధంబు సేయుచుండ" (మాపు. 6-87)

ప్రాచీన సేనా విభాగంలో రథాలు నేటి వైమానిక దళం లాంటివనిపిస్తుంది. రథయోధులపైనే విజయం ఆధారపడినట్లు ఇతిహాసాల్లో వర్ణనలున్నాయి.

"ఉరుతర హేమదండరుచి నొప్పుచు సింహపతాక మింటితో
నొరయగ రోహిణాచల సముజ్జ్వలమైన రథోత్తమంబు పై
నరుడుగ జాపమింద్ర ధనురాకృతి నెత్తి చెలంగుచున్నవో
టరి యతడింద్ర జిత్తునికి డాయరు వీని సురాసురాదులన్"
(భాస్క. యుద్ధ 797)

"ఉరగ రాజ కేతనోజ్జ్వలమై వచ్చు
తేరి మీద విల్లు ద్రిప్పవచ్చు" —వాడు కుంభుడు.

"త్రిదశహితము గోరి ధీరాగ్రగణ్యుండు
పూని దైత్యుతోడ బోరు సలుపు
చున్న వాడు నీవు సుచితత్వ మేర్పడ
రథము గొంచు బొమ్ము రాము కడకు." (భాస్క.యుద్ధ 2023)

అని దేవేంద్రుడు మాతలిని పురమాయించాడు.

"కింకిణీ మాలికా ఝుంకార ముఖరంబు
సురుచిర నవరత్న శోభితంబు
దటిదుజ్జ్వలోచ్చకేతన దండ సహితంబు
గురుతర వైదూర్య కూబరంబు
జల జలోచన చక్ర చక్ర సన్నద్ధంబు
నక్షత సంకలితాక్ష యుగము
దుస్సహానిల వేగ తురగో హ్యమానంబు
దరుణార్క బింబ సుందరము నగుచు

విపుల వజ్ర కల్పకమనీయ కంకట
దివ్యచాప తూణ దీప్త శస్త్ర
సహితమైన రథము జవమున గొనివచ్చి
మొనసి రామచంద్రు మ్రోల మెఱయ" (భాస్క.యుద్ధ -2025)

ఇలా ఇంద్రుడు రామునికి ప్రత్యేకించి రథాన్ని పంపడం చేత యుద్ధ విజయానికి రథబలం ఎంత ఆవశ్యకమో అవగతమవుతోంది.

నాయకులు, రథాల నధిరోహించి సమరంలో పాల్గొనేవారు. అర్జునుని సారథి కృష్ణుడు ఉత్తర గోగ్రహణంలో అర్జునుని సారథిగా ఉత్తరుడు. ఇలా పెక్కుచోట్ల రథాన్ని గురించి, రథి-సారథి సంబంధాల గురించి పేర్కొనబడింది. రథాలను, రథికుల్ని సంరక్షించడానికి 'చక్రరక్షకులనే' వీరులుండేవారు.

రథ ప్రయోగానికి మైదాన ప్రదేశాలే అనుకూలం. కొండ ప్రాంతాల్లోనూ, వర్షాకాలాల్లోనూ రథాలను ఉపయోగించడానికి వీలులేకపోవడంవల్ల వీటి ప్రాముఖ్యం ఏడవ శతాబ్దికే దాదాపు తగ్గిపోయిందని చెప్పవచ్చు. మానసోల్లాసం వల్ల జబల్పూరులో దొరికిన క్రీ.శ. 1122 సం॥ చెందిన 'యష్టకారణదేవుడి' రాగి[?]కులవల్ల"[58] ఈ విషయం బుజువవుతుంది.

మధ్యయుగపు రాజుల సైన్యంలో రథాలు లేవనడానికి చతురంగ బలాల్ని
గురించి వర్ణించేటప్పుడు రథవర్ణన లేకపోవడం ఆధారమవుతుంది.

"ఔరా చూచితెగాని రాయల బలం బౌదౌర యేనుంగుల
య్యారే వారు తురంగ సంఘముల హాహా మన్నె వారల్ భళీ
ధీరుల్ రాజకుమారు లంచమదివెం తేయద్భుతం బొందుచున్
బోరన్ శక్యమె యీ నృపాల మణితో భూరి స్థిర ప్రౌఢిమన్"
(కృ వి. 3-76)

ఈ విషయాన్నే ఈ క్రింది శ్లోకం బలపరుస్తోంది.

అబద్ధ కుథ మాతజగమాత్త పర్యాణ సైన్ధవమ్।
సంవర్మిత భటం సద్యస్సమన హ్యత తద్బలమ్॥ (మ.విజ 4-7)

'ఏనుగులపై చిత్ర కంబలులు పరిచారు. గుర్రాలపై బల్లెములమర్చారు.
యోధులు కవచాల్ని ధరించారు. ఇలా సైన్యం అప్పటికప్పుడు యుద్ధానికి సిద్ధ
మైంది" అని చతురంగ బలాల్ని పేర్కొంటూ రథబలాన్ని వదిలేయడంవల్ల బుక్క
రాయల కాలానికి రథబలం లేదని తెలుస్తుంది, ఇది అనాటి సైనిక స్థితిని యథా
తథంగా తెలుపుతోంది, రథబలం బుక్కరాయల కాలానికేకాదు అంతకు పూర్వమే
ఎప్పుడో చతురంగ బలం నుంచి అదృశ్యమైంది. తరువాత కాలంలో అది
కేవలం ఊహాత్మకంగా లేదా ప్రాచీన సాహిత్య ప్రభావంవల్ల మాత్రమే తెలుగు
కావ్యాలలో వర్ణించబడింది, అయితే రాయలు చతురంగ బలంతో రథాలు వున్నట్లు
రాయలు పేర్కొన్నాడు,

"గజ ఘోట స్యందనాళీకబళిత ధరణిం గాద్రవేయాధిరాణ్మూ
ర్ధజరత్న శ్రేణులంతర్మణుల సవతులై మ్రగ్గ బాదాతకుంత
ధ్వజ వాతాఘాత ఘూర్ణద్ధ్వనధుల రవముల్ వాద్యములమీరగాద
ద్విజ రాజన్యుండు ఏద్విడ్వి దళనమని గావించె దిగ్జైత్రయాత్రన్"
(ఆము. 4-185)

(ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాల యొక్క సమూహం చేత కబళించబడిన భూమిలో
పాములకు రాజైన శేషుని యొక్క తలలో పుట్టిన రత్నరాసులు అంతర్మణుల సవ
తులై (భూమి రత్నగర్భ కాబట్టి తాము ఆ భూమిలో వున్న రత్నాలతో సమానమ
నుట) అవిలిపోగా, గాలి తాకిడిచేత పదాతి సేన యొక్క ఈటెలకు వున్న టెక్కపు
బట్టలు పొంగుతున్న సముద్రముల ధ్వనులు వలె వాద్యాలను అతిశయించు
చుండగా విప్రుడైన ఆ రాజు (యామునాచార్యుడు) దిగ్విజయ యాత్రలో
(యుద్ధంలో) పగతురను సంహరించెను), ఇలా చెప్పడంవల్ల రాయల కాలంలో

రథాలు వున్నాయని అంగీకరించవలసి వుంటుంది. రథాలు లేవని గట్టిగా విశ్వసించడానికి వీలు లేకుండా పోయింది. రథాలువున్నా నామమాత్రంగా వుండేవని వూహించవచ్చును.

గజ బలం

ఆనాటి సైన్యంలో గజబలం ప్రముఖ స్థానాన్ని ఆక్రమించింది. రాజులందరూ గజ బలాన్ని పెంచి పోషించినవారే. కాల ప్రవాహంలో ఎదురీది శిథిలాలుగా మిగిలిన కొన్ని కోటలు, దుర్గాలు పరిశీలిస్తే గజశాలలు కనిపిస్తాయి. రాజులు గజ బలగాలపట్ల ప్రత్యేక శ్రద్ధ చూపారనటానికి శిథిల గజశాలలే తార్కాణాలు. గజబలం అవసరమైనప్పటికీ చాల తక్కువ సంఖ్యలో ఉండటం శ్రేయస్కరం. గజబలాన్ని పోషించడం చాలా వ్యయప్రయాసలతో కూడిన పని.

"స్ఫుట పరికల్పితంబు నదిసూదన సంయుగ దృష్ట సూర్గము౦
బటుతరదంత ఘాతమతి బంధుర వీరతమాధి రూఢమున్
గట తట విభ్రమద్భ మదగాన సముత్సుకమైన యేనుగో
క్కటియ వధించు నాజి నరకల్పితపష్టిక తాశ్వయాథమున్"
(స నీ.స. ౩-౮౨౮)

శత్రువులు కొట్టే వివిధ విధాలైన దెబ్బలకు ఏనుగులు తట్టుకుంటాయి. విజయానికి మూల కారణం ఏనుగులు తన ఆకారంతో శత్రువుల్ని భయపెడతాయి. తన అంగాల్ని ఆయుధంగా ఉపయోగిస్తూ తన పరాక్రమంతో విజయాన్ని చేకూరుస్తాయి. ఇలాంటి ఏనుగులు రాజులకు విజయహేతువులు. (స నీ.స. 3 829 నుంచి 831)

ఏనుగుల్ని రథాలకు పూన్చినట్లు కూడా వర్ణన వుంది. కొంతో ఎన్ని వ్యయప్రయాసలెదురైనా గజబలాన్ని పోషించడానికి ఆనాటి రాజులు వెనుకాడలేదు.

ఏనుగులలో భద్ర, మంద్ర, మృగ, మిశ్ర అని నాలుగు తెగలున్నాయి.[53]

మధు వర్ణనం (Honey coloured) బలంగా నిర్మింపబడ్డ దంతాలు, గుండ్రంగా, లావుగా వున్న శరీరం, అందమైన ముఖం, మంచి అవయవ సౌష్టవం కలిగివున్న ఏనుగు భద్రజాతి ఏనుగు. లావు పొట్ట, సింహంవలె కండ్లు (Lion like eyes) దళసరి శరీరం, కంఠం, తొండం, మధ్యరకం అవయవ సౌష్టవం, పొడవైన దేహం వుంటే అది మంద్రజాతి ఏనుగు.

సన్నని కురుచైన గొంతు, దంతాలు, చెవులు, తొండం, పెద్ద కండ్లు, అతి సన్నని పెదవులు, పొట్టి లింగావయవాలు (Genital organs) వున్న ఏనుగు మృగ (Mriga) జాతి ఏనుగు. పై మూడు జాతుల లక్షణాలున్నది మిశ్రజాతి ఏనుగు.

ఏనుగుల అవయవాల కొలతలు, లక్షణాల గురించి వివరంగా పేర్కొనడంవల్ల ప్రాచీన కాలంలో భారతదేశంలో గజశాస్త్రం అత్యున్నత స్థాయిలో అభివృద్ధి చెంది వున్నదని తెలుస్తుంది.

> "భద్రజాతి యేనుగు పృష్ఠభాగమున
> ప్రకటిత స్ఫూర్తి నొప్పు సిబ్బెంతల తోడ
> విమల వారాశి ఫేన ఖండముల తోడ
> కవ్వపుం గొండ బందులో కాక యనగ" (శి.మ. 2-10)

ఇది శ్రీనాథ కవి చూసిన భద్ర జాతి ఏనుగు.

> "పగవారలకు నెల్ల భయములు పొసగు
> పటుపరోన్నతమైన భద్ర గజంబు" (ప.వీ.చ, పుట 337)

శ్రేష్ఠమైందని తెలుస్తుంది.

> "నడచు గోపంబు గల కొండ నాగ, గలిత
> దాన విక్షారార్ద్రంబగు తన గజంబు
> లీలనంకుశాహతి నరలించుచున్న
> వాడు యూపాక్షుడను [illegible]!" (భాస్క. యుద్ధ. 796)

నడిచే కొండలాగా, కోపమున్న కొండలాగా వుండే ఏనుగుల్ని సునాయాసంగా అంకుశంతో అదిలించే యుద్ధ వీరుల్ని మన కనుల ముందు నిలబెడతారు.

ముఖమలు పసుపులతో, బంగారు, రత్నాలు తాపిన చౌడోలతో, బంగారు కంబాలతో, మణులతో, మువ్వ గంటలతో, తెల్లని వస్త్రాలతో, వాడి అయిన అస్త్రాలతో, ముఖానికి రక్షణగా ఇనుప రేఖలతో ఏనుగుల్ని అలంకరించేవారు. (ప.వీ.చ. పుట 338)

దోషులను శిక్షించడానికి, కోట గుమ్మాలను పగులగొట్టడానికి శత్రుసేనను చిందరవందర చేయడానికి ఏనుగులకు శిక్షణ ఇచ్చేవారు.

శాన్‌థోమ్‌లోని పోర్చుగీసు మత బోధకుల వద్ద ఎంతో సంపద ఉన్నట్లు

అసత్య సమాచారం ఇచ్చిన పోర్చుగీసు సైనికుడు ఫిడెల్గోను రామరాయలు ఏను గుల కాళ్ల కింద తొక్కించి చంపించేడు. రెండవదేవరాయల కాలంలో ఈ శిక్షలు ఉన్నట్లు అబ్దుల్‌రజాక్ వ్రాసేడు. [60]

చివరికి రాజును ఎన్నుకోవడానికి కూడా కొన్ని సందర్భాల్లో ఏనుగు ఉప యోగపడేది. [61] ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన వాటిని అమ్మకానికి తెచ్చే దూర ద్వీపాంతర వర్తకులకు గ్రామాలు పట్టణంలోని మంచి ఇండ్లు, బహుమానాలు ఇచ్చి వారికి ఆదాయం వచ్చే విధంగా చేయాలి. గజ, అశ్వ బలగాలు శత్రువు లకు చేరకుండా వర్తకులను రాజు తన వారిగా చేసుకోవాలి. (ఆము. 4-258) ఇలా రాయలు చెప్పడాన్నిబట్టి గజ, తురగ బలగాలకున్న విలువ తెలుస్తోంది.

"....పెట్టని కోటగాదె గజ బృందము లెందును రాజధానికిన్" (విజ.వి. 1-74)

అశ్వికబలం :-

"అశ్వములు గలుగు రాజుకు
విశ్వంబర చేత నుండు విమతులమను భూ
మీశ్వర లెవ్వరు వెఱతురు
శశ్వద్ధాటి విహార సామర్థ్యమునన్" (స.నీ.స. 3-823)

దూరంగా వున్న శత్రువులను త్వరగా చేరడానికి, వేగంగా వెళ్లడానికి రాజుకు అశ్విక బలం అత్యంత అవసరం. (స.నీ.స. 3-824)

సైన్యంలో అశ్విక బలం ఉండడం రాజ్యరక్షణకు అయువుపట్టు విజేతలు కావాలనుకునే రాజులు అభిమానించేది అశ్విక బలాన్నే. రథాల్ని లాగడానికి, కోట రక్షణకు, గమ్యస్థానానికి వేగంగా వెళ్లడానికి, యుద్ధభూమిలో వీరవిహారం చేయడానికి అశ్విక బలం తప్పనిసరి, వాటి రంగు, అవి లభించే స్థలాల్నిబట్టి గుర్రాల్లో చాలా రకాలున్నాయి.

"కాంభోజ, వనాయుజ, పారసీక, బాహ్లిక
సముత్పన్న సముత్తుంగ తురంగంబులు...." (భాస్క.బాల 4[illegible]0)

"ఒనరించిన నీలని నడ
గని బొల్లని గత్తలాని గైరని పారం
గని జారని జన్నని నిమ
వని మొదలుగ దెచ్చి నిలిపె వాహకుడెదురన్" (సిం.ద్వా. 314)

ఇవి అనాడున్న అశ్వజాతులు.

అశ్వాల గురించి మనోహరంగా వర్ణించడం వల్ల అనాటి కవుల మనస్సుల్లో అవి ప్రత్యేకమైన స్థానాన్ని పొందాయనవచ్చు.

"పచ్చని హారు ముంజిపనివాగె పక్కెర
  సారశి పల్లంబు పట్టమయము
రాణ నొప్పార్చు పైఠాణంబు సింగణి
  తళతులకోరిలతరకసంబు
మిహి పసిండి పటంజు మొహదా కెలంకున
  రావు గుజ్జరి సేతకేవడంబు
డాకులంకునసిరాజీకరాచురకత్తి
  కులగట గ్రొవ్వాడి గొరకల పొది.

పీలికు చెతలాటంబు బేరొజంబు
మణుల మొగముట్మ వన్ని సాహిణి యొకండు
కత్తి యెదుటికి గొని వచ్చె గ ధవాహ
బాంధవంబైన యొక మహాసైంధవంబు" (మను. 4-28)

అందమైన అశ్వాన్ని మనకళ్ల ముందు నిలిపాడు అల్లసాని పెద్దన. పుర వర్ణన చేసే సందర్భంలో ఆపురంలో వుండే అశ్వాల్ని కూడా కవులు వర్ణించడం ఉంది. అస్కంధితం, ధౌరితకం, రేచితం, వల్గితం, ప్లుకం అని ఐదు రకాల అశ్వగతులున్నాయి.

అస్కంధితం (దవగాలు):- అతి వేగంగా అతి మందంగా కాకుండా మధ్య రకంగా పరుగెత్తే ధార.

ధౌరితకం (బోడన):- అస్కంధితం కంటె వేగమైన ధార.

రేచితం - వంకర లేకుండా వేగంగా పోయే ధార.

"జవమున భంజశిన్ మురశి జౌకమునన్ నడునెదుధారలన్
వివిధ విచిత్రవల్గన వివేకములన్ బొలపంబునన్ శుభ
ధ్రువముల దూర భావముల చూప బలంబుల రూఢి కెక్కియా
హవ జయ శీలముల్ గలుగు నశ్వము లెన్నగ బెక్కులప్పరిన్."
(భాస్క. బాల. 37)

ఇంకా వీటివి గురించి సింహాసన ద్వాత్రింశిక (18-71), శృంగార శాకుంతలం (1-17) పేర్కొన్నాయి.

గుర్రపు కళ్లెం కూడా వర్ణించబడింది.

"భైరవ మతంబు భారంగి లంగిణి కలియ విలాసంబు
మొదలగు ఖలీనంబుల.... .... (ఉ.హరి. 4-209)

అశ్వశాలాధ్యక్షుల్ని 'సాహిణి' లంటారు. అశ్వాల్ని వర్ణించడంతో పాటు యుద్ధభూమిలో వాటిపై స్వారీచేసే యోధుల్ని కూడా పేర్కొనడం ఉంది.

"సంజమొగులు సిద్ధంపు గెంజాయ మేను
గలుగు తురగ రత్నము చిత్రగతుల మెఱయ
వడిమహా శని వడుపున వచ్చునన్ని
శాంతకుంత హస్తుండు పిశాచరాజు" (భాస్క. యుద్ధ 800)

ముప్పై రెండు అంగుళాల ముఖం, ముఖానికి అయిదు రెట్లు పొడవు, చుట్టు కొలత నూరు అంగుళాలున్న అశ్వం ఉత్తమమైందని కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు[62] ఉత్తమమైన గుర్రాల్ని ఎన్నుకొని వాటికి ఆహారం, వైద్యం, శిక్షణ ఇవ్వాలి. వాటికి కావలసిన ధనాన్ని రాజ్యకోశం నుంచి తీసుకోవాలి

ఉత్తమాశ్వాలను, గజాలను, ఆప్తుడైన యోధునికే ఇవ్వాలి. సమయం వచ్చినప్పుడు ఆ యోధుడు వాటిని రాజ సేవకే తెస్తాడు. అశ్వ గజ శాలల్ని జాగ్రత్తగా కాపాడాలి. ఎప్పుడూ వాటిని అధికారులపై వదలరాదని రాజుల్ని హెచ్చరించడం కనిపిస్తుంది. (ఆము. 4-226)

పదాతి దళం:-

"నచ్చి కడు గడిదిరిపుతో
వచ్చుగ బోరంగ గిరి గుహా పరిఖంబుల్
చొచ్చిరిపు దుర్గములు గొన
వచ్చునెకాల్బలము లేని వసుధేశునకున్. (వ.నీ స. 3-838)

సేనా విభాగంలో చాలా పెద్దది కాల్బలం. యుద్ధ విజయాలను నిర్ణయించేది కాల్బలమే. విభిన్న ఆయుధాల ప్రయోగం పదాతి దళవీరులకు తెలిసి ఉండాలి.

"కృపాణ కర్పణ ప్రాసకున్తకోదణ్డ పాణయః।
సమగచ్ఛన్త సహస్రానైక దేశ్యాః పదాతయః॥ (మ.విజ. 4-10)

కత్తులు, కర్పణాలు, ప్రాసలు, బల్లేలు, ధనువులు హస్తాలలో ధరించి ఎక్కడ చూసిన కాల్బలమే నడిచిందట!

ప్రాతబంట్లు, కూలిబంట్లు, మన్నీలు బంట్లు, చుట్టపు బంట్లు, అవసరం వల్ల
వించే పగవారి బంట్లు, అటవిక బంట్లు అని ఆరు విధాల బంట్లు పూర్వం నుంచి
వించే ఇష్టులైన మూల బలం కూడ దీనిలోకే వస్తుంది. అంతేకాదు ప్రజలలో
త్సాహవంతులైన ఆయుధదారులకు ప్రోత్సాహాన్ని ఇవ్వాలి. వాళ్ల ఆపద సమ
యాలలో పనికి వస్తారు. (స.నీ స. 3-334, 835)

కాల్బలం నాలుగు శాఖలు, సెలగోల బలం (ఈటేగాండ్రు) విలుకాండ్రు,
జీతగాండ్రు, ఎక్కట్లు.

దినభత్యం మీదనో, వారభత్యం మీదనో యుద్ధకాలంలో తాత్కాలికంగా
చ్చుకోబడేవాళ్లు కైజీతగాళ్లు విజయవకాశాలు సన్నగిల్లినపుడు చివరి దశలో
యుద్ధ రంగంలోకి విడవడానికి 'ఎక్కట్లు' వుండేవాళ్లు.

జీతాలిచ్చి పెట్టుకున్నవాళ్లు, భూములిచ్చి పెట్టుకున్న వాళ్లని సైనికులు
ండు విధాలు.

"జడలు మలంచి చొళ్లెముగ సన్నపు బాగలడుగ జుట్టి చ
ల్లడములు పూవి మీద బడిలంబుగ గట్టిన మట్టి కాసెలం
బిడియములంట దోపి...." (మను. 4-30) పదాతిదళ వీరులు
ద్ధాలకు వెళ్లేవారు.

హా పదాతిదళం యొక్క వేష వర్ణన ఇలా ఉండేది.

"చిల్లాడంబుల మీదటన్ బిగువు కాసెల్ చుట్టి హాంకంబువా
టిల్లన్ వంకులు చెక్కి శూలములు నీటెల్ గత్తులుంగేళముల్
బల్లెంబుల్ మొదలైన సాధనతతుల్ బాహా బలోద్వృత్తి సం
ధిల్లం దాల్చి పదాతి కోటి నడిచెన్ దిక్చక్రమల్లాడగన్.
(అని.చ. 4-34)

ఇలాంటి పదాతిదళం మాత్రమే యుద్ధ రంగంలో విజయాన్ని సాధించడా
వీలుండేది. ఈ పదాతిదళానికి వున్న ధైర్యసాహసాలకు తగ్గట్లుగా యుద్ధ
కరాలు వుంటే శత్రువుల్ని జయించడం తేలిక.

మిత్రులు;—

"భూపతికి మిత్రవర్గము
ప్రాపైనంగాక భూమి భరణము దలమే
యోపునె ఫణి పతియును ధర
మోపునకుం గూర్మకు ధరములు లేకున్నన్." (స.నీ.స. 1-244)

అవసరాల్ని బట్టి రాజు మిత్రత్వాన్ని, శత్రుత్వాన్ని పాటించాలి. 'శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు' అనే నీతిని రాజులు పాటించారు.

"రాజులకు మిత్రులుండరాదు. ఎవరికి మిత్రునిగా మిగులరాదు, కొన్ని సందర్భాల్లో కృత్రిమ మైత్రిని పాటించాలి. ప్రకృతి సిద్ధంగానే మిత్రులు శత్రువులు ఏర్పడతారు."[63]

"బలధర్మ పరాక్రమములు
గల భూపతి తోడ మైత్రిగావింపగా
వలయు బడియుండు ప్రాయం
బొలసిన పోటుసు సహాయ మొనరించుటకున్" (రుక్మా చ. 3-61)

ఎలాంటి వారితో మైత్రి చేయాలో పేర్కొనబడింది.

మిత్రుడూ, వెండీ, బంగారూ, బుద్ధి అనేవి మానవుని దారిద్ర్యాన్ని పారద్రోలుతాయని బృహస్పతి చెప్పాడు.[64]

సజ్జన మైత్రి వత్సలితాలిస్తుంది. రాజు తమ సమానులతోనే మైత్రిని పాటించాలి. రాజ్య రక్షణకు మిత్రులు చాల అవసరం. రాజ్యానికి కోశాగారం నుంచి లభించే బలం ఎలాంటిదో అలాంటి బలం మిత్రుల నుంచి లభిస్తుంది.

"హిరణ్య భూమి సంప్రాప్త్యా పార్థివోనత ధైధతే।
యథా మిత్రం ధ్రువం లబ్ధ్వా కృశామప్యాయి తిక్షమమ్॥
ధర్మజ్ఞంచ కృతజ్ఞంచ తుష్ట ప్రకృతి యేవచ।
అనురక్తం స్థిరారంభం లఘుమిత్రం ప్రశస్యతే॥
(7-208, 209) అని మనుస్మృతి

దుర్యోధనుని ఆప్త మిత్రుడుగా కర్ణుడు, పాండవుల ఇష్ట సఖుడుగా కృష్ణుడు ఇంద్ర మహాభారతంలో కనబడతారు. కర్ణుడు గొప్ప యోధుడు. కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో పాల్గొని అసువులు బాసి తన మైత్రిని నిరూపించుకొన్నాడు. కృష్ణుడు అవతార పురుషుడు తన మేధా సంపత్తితో పాండవులకు విజయాలు చేకూర్చడమే గాదు పాండవులకు వచ్చిన ఎన్నో ఇబ్బందుల్ని పరిష్కరించాడు.

మిత్ర లాభాన్ని గురించి రామాయణం కూడా వివరించింది. సుగ్రీవాది కపివీరులు రాముని మైత్రివల్ల ప్రయోజనం పొందారు. రాముడు వాలిని వధించి మిత్రుడైన సుగ్రీవుని రాజుగా చేశాడు. రాముడు కూడ కపివీరుల మైత్రివల్లే రావణాసురుని వధించి, సీతను దక్కించుకొన్నాడు.

సుగ్రీవునితో మైత్రి చేసుకోమని శబరి రామునికి సలహా ఇచ్చింది.

"ఇన కులాధీశ! సుగ్రీవుడనెడు వాడు
కపికుల శ్రేష్ఠుడత్యంత ఘనుడు తలప
నతనితో బొత్తుగావింపు మన్ని పనులు
జక్కనౌటకు నాత్మ నిస్సంశయంబు". (మొ.రామా.అరణ్య. 73)

శబరి సలహా పాటించి రాముడు సుగ్రీవునితో మైత్రి చేశాడు. రాజు విలువైన బహుమతి లిచ్చి లేదా వివాహ బంధవ్యాలతోనైనా మిత్రుల్ని పొందాలి. బలవంతులైన మిత్రులు కలిగి వున్న రాజు వైపుకు శత్రువు కన్నెత్తి కూడా చూడలేడు.

"బలవంతుడైన శత్రువును సాధించవలసి వస్తే రాజు ఉత్తమాశ్వాలు, కనకాంబరాభరణాలచేత, ప్రియ వాక్యాల చేత ఇతర రాజుల మైత్రి సంపాదించాలి." (శుక్ర.చ. 3-59) చిన్న చిన్న రాజులు బలవంతుడైన రాజును ఎదుర్కొవడానికి మిత్రులుగా మెలిగేవారు. ఇలాంటి రాజులను భేదనోపాయం చేత విడదీసి ఆ రాజ్యాలను శత్రురాజు కలుపుకోవాలి.

కృష్ణదేవరాయల మంత్రి అప్పాజి (తిమ్మరుసు) భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి గజపతి మిత్రుల నుంచి (షోడశ పాత్రుల) వేరుచేసి విజయాన్ని సాధించడు.[65]

కృష్ణునితో పరాభవించబడిన జరాసంధుడు.

"డీనికి దగ మాయను మా
సేనా సముదయముతో విశృంఖల లీలం
బూని నడచి పగతు పురం
బైన మధుర పొదిలి వైరపుడపగ వలయున్" (హరి.ఉ భా. 2-7)

అని మిత్రులైన రాజుల్ని కోరాడు. వీళ్ళంతా విష్ణు ద్వేషులైన రాజులు బట్టి 'శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు' అనే నీతి ఆధారంగా జరాసంధునితో మైత్రి చేశారు. పౌండ్ర కళింగ, దంత వక్త్ర శిశుపాల సాల్వ రుక్మి యవను వేణుధారి వీర గాంధార త్రిగర్త, భగదత్తులును మఱియు వంగ వంగ సుహ్మ విదేహ కాశ కూశ దశార్ణ మద్ర పాండ్య దేశాధీశులు జరాసంధునితో కలసి శ్రీ కృష్ణునిపైకి దండయాత్రకు వెళ్లారు." (హరి. ఉ.భా. 2-9)

అధస్సూచికలు

1 భారతి సెప్టెంబరు-1980 పుట 4
2 "పైదే" పుట 4
3 రాజకీయాలు, అధికారం, పార్టీలు పుట
4 మనుస్మృతి - 7-3
5 రాజనీతి శాస్త్రము ప్రాథమిక సూత్రాలు పుట
6 ఏ హిస్టరి ఆఫ్ పొలిటికల్ థియరి పుట 14
7 రాజనీతి శాస్త్రము ప్రాథమిక సూత్రాలు పుట 4
8 కవిత్రయ భారతము రాజనీతి పుట
9 ప్రబంధ రత్నావళి పుట
10 శుక్రనీతి పుట 1
11 భార.శాం. 2-27
12 శ్మృ.శా. 4-173
13 కే.బా చ. 1-64, బద్ధి - రాజ 14
14 కృ వి. 2-60, జై.భార. 2-18, శ్మృ.శా. 4-173, స నీ.స. 2-338, భాస్క. బాల. 34
15 భార.శాం. 3-64, 69, 73
16 శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారతం-రాజనీతి పుట 1
17 హర. 3-9, శి మ 2-15
18 కౌటిల్యుని అర్ధశాస్త్రము పుట
19 "పైదే" పుట 1
20 "పైదే" పుట
21 Rv. I, 53.7; 58.8; 131.4; 166.8; III 15.4; IV, 27.1 etc., Also vide S.Cr sarkar, some aspects of the earliest social History of India; (Pre-Buddist Ages London, 1928) pp.21-24 — సోషియల్ కల్చరల్ లైఫ్ ఇన్ ఏన్షియంట్ ఇండియా-పుట 23 నుంచి
22 RV. V. 34.7; VII, 25.2 ,,
23 RV. VI, 47.2; VII, 6.5, Schroder, pre-histosic Antiquities of the Aryan people (London 1890) 344, Zimmer. All lib. 143 as in the names vaideha or even Delhi. ,,
24 RV. IV, 30, 20; perhaps sun-dried bricks are alluded to tyama (lit. raw umbaked); RV II. 35-6. ,,

25 RV. I., 58.5; II, 20.8: IV, 27.1: VII, 3.7: 15.4: 95.1: X, 101.8: సోషియల్ కల్చరల్ లైఫ్ ఇన్ ఏన్షియంట్ ఇండియా-పుట 23 నుంచి

26 శుక్రనీతి పుట 215

27 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 73

28 "పైదే" పుట 73, 74

29 మనుస్మృతి 7-71

30 భారతి-ఏప్రిల్ 1990 పుట 13

31 సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం (5వ భాగం) పుట 54, 55

32 ఇండియన్ ఆర్కియాలజీ-ఏరివ్యూ 1957-58 పుట 5, 6

33 సోషియల్ అండ్ కల్చరల్ లైఫ్ ఇన్ ఏన్షియంట్ ఇండియా పుట 29

34 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 95

35 రఘు వంశం 17-60

"కోశే నాశ్రయణీయత్వ। మితిత స్యార్థ సంగ్రహః।
ఆమ్బు గర్భోహి జీమూత। శ్చాతకై రభినన్ద్యతే॥

36 మధురా విజయం పుట 179 నుంచి

37 బై. వేం. పం. తం. 3-41

38 శుక్రనీతి పుట 138

39 "పైదే" పుట 139

40 తిరుక్కురల్ 756

41 పబ్లిక్ అడ్మినిస్ట్రేషన్ ఇన్ ఏన్షియంట్ ఇండియా పుట 173

42 దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర పుట 379

43 యన్ ఐ కందుకూరు 18, శ-1330 శాసనశబ్దకోశం పుట 208 నుంచి

44 Sii X 521 క్రీ.శ. 1239 ,, ,,

45 ఆంధ్రుల సంస్కృతి - చరిత్ర ॥ పుట 25

46 "పైదే" పుట 25

47 "పైదే" పుట 21

48 ఎ.ఆర్.ఇ. నెం. 23 ఆఫ్ 1965

49 ఆంధ్రుల సంస్కృతి-చరిత్ర ॥ పుట 82, 83

50 శాసన శబ్దకోశం పుట 58

51 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 83

52 "పైదే" పుట 101

53 ప్రతాపరుద్ర చరిత్రము పుట 40

54 భారతి-జనవరి 1962 పుట 31
55 ఎపిగ్రాఫియా ఇండికా వాల్యూం -8 పుట 48
భారతి జనవరి 1962 నుంచి
56 "పైడే" వాల్యూం -10 ,,
57 భారతి జనవరి 1962 పుట 31
58 భారతి నవంబర్ 1961 పుట 85
59 శుక్రనీతి పుట 220
60 ఆంధ్రుల సంస్కృతి - చరిత్ర II పుట 201
61 (అ) సిం.ద్వా. 6-83, 87
(ఆ) విక్ర.చరి 2-67
62 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 187
63 శుక్రనీతి పుట 127
64 భార,శాం. 3-484
65 (అ) రా.వా. పుట -72, 73
(ఆ) కృ వి, 3-101 నుంచి 112

3. రాజు - రాజ ధర్మాలు స్వరూప స్వభావాలు

రాజు రాజ్యానికి ప్రధానాంగం. రాజు లేకుండా రాజ్యం లేదు. ఈ రాజక వ్యవస్థ ఎప్పుడు ప్రారంభమైందని చెప్పడానికి వేదాలు, ఇతిహాసాలు, పురాణాలు ఆధారాలు.

"....రుగ్వేద కాలంలో 'రాజులు' సర్వ స్వతంత్రులుకారు గణ ముఖ్యుల సభ వాళ్లను ఎన్నుకునేది. ఈ సభ ఆధ్వర్యంలో వాళ్లు నడుచుకొనేవారు. యజుర్వేద కాలం వచ్చేసరికి రాజులు సభ నియంత్రణ నుండి తప్పించుకునే ప్రయత్నం చేస్తున్నట్లు కనబడుతుంది. దానికి ఒక నిదర్శనం, రాజులకు కొత్తగా వచ్చిన అభిషేకకాండ రాజుగా ఎన్నుకోబడడం కాక అభిషిక్తుడు కావడం అంటే అతని అధికారానికి మంత్ర సంబంధమయిన లక్షణం ఆపాదించడం అవుతుంది. దానికి పురోహితుల అండకావాలి..."[1] అని కోశాంబి రాజు పరిణామ దశల్ని విశ్లేషించాడు.

భీష్ముడు ధర్మరాజుకు చెప్పిన మాటలవల్ల కూడా కృతయుగ ఆరంభంలో రాజులు, రాజరిక వ్యవస్థలు లేనట్లు తెలుస్తోంది. గణతంత్ర రాజ్యవ్యవస్థ వుండేదని వూహించవచ్చు. (భార.శాం. 2.199, 200)

రాజు - నిర్వచనం :-

'రాజ్ఞిరాట్పార్థివక్ష్మాభృన్నృపభూపమహీక్షితః' అని అమరకోశం చెబుతుంది. ప్రజలను రంజింపజేయువాడు రాజు. ప్రకాశించువాడు రాట్. భూమికి ప్రభువు పార్థివుడు. భూమిని భరించువాడు క్ష్మాభృత్. నరులను పాలించువాడు నృపుడు. భూమిని పాలించువాడు భూపుడు. భూమి నధివసించినవాడు మహీక్షితుడు.[2]

రాజన్ శబ్దానికి 'రాజృదీప్తౌ' ధాతువు మూలమని నిరుక్తం. 'రాజ్' అంటే ప్రకాశించేదని అర్థం. ప్రజలను రంజింపచేసేవాడు కాబట్టి రంజ్ అనే ధాతువు నుంచి రాజశబ్దం వచ్చిందని చెప్పవచ్చు.

"బ్రాహ్మణ క్షత త్రాణ తత్పరత జేసి
క్షత్రియాభి ధానంబు రంజనమునెల్ల
ప్రజలకు జేయుట కతమున రాజనామ
మును బ్రవర్తిల్లె నానృపాలునకు నధిప" (భార.శాం. 2-215)

అని నిర్వచించింది.

రాజులేకున్న బురంబు రాష్ట్రంబు
రాజిల్ల........" దని (రం.రా. అయోధ్య పుట-112)
్రనడాన్ని బట్టి రాజు ప్రజల్ని రంజింప చేసేవాడని తెలుస్తుంది.

ఇదే భావాన్ని కాళిదాసు ఇలా హృద్యంగా వర్ణించాడు.

"యథా ప్రహ్లాదనాచ్చంద్రః ప్రతాపాత్తపనోయథా।
శ్లో॥ థైవాయమభూద్రాజా ప్రకృతిరంజనాత్॥ (రఘు 4-12)

అర్హతలు:-

"శుచినా సత్య సంధేన యథా శాస్త్రానుసారిణా।
ప్రణేతుం శక్యతే దండః సుసహాయేనధీమతా॥"
(మనుస్మృతి 7-31)

శుచిమంతుడు, సత్యసంధుడు, శాస్త్రం తెలిసినవాడు, మంచిసహాయం
ఉడు, తత్త్వజ్ఞుడు, సకల లక్షణోపేతుడు, సుసంపన్నుడైనవాడే రాజని మను
తి చెబుతోంది.

కు వుండాల్సిన అర్హతల గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

"సత్యవచో విశారదుడు, శారదనీరద వ స్ఫురద్య శో
నిత్యుడు నిత్యదాన గణనీయుడు విజ్ఞజనావళీమనో
వృత్త్యనుసారిసార బలవిక్రమకృత్యుడు నాగ విక్రమా
దిత్యుడవంతి యేలె నలుదిక్కుల రాజులు పంపుసేయగన్"
(సిం.ద్వా. 5-51)

అవంతి నగరాన్ని పాలించే విక్రమాదిత్యుని వర్ణిస్తూ రాజుకు వుండాల్సిన
ల్ని చెప్పాడు.

"శమమును దానము ధర్మము
క్షమయును బటు విక్రమంబు సత్యంబున శీ
లము దుర్జన శిక్షయు భూ
రమణునకుం గలుగ వలయు రాజిత గుణముల్"
(భాస్క.కిష్కి. 309)

వాలి రామునితో అంటాడు.

"కులబల లలితుడు సూనృత
కలితుండు జితేంద్రియుండుగరుణాన్వితుడున్

విలసిత ధర్ముడు నగు రా
జిలలోనతి పూజ్యుడగుచునేపారు సిరిన్" (భాస్క.కిష్క. 472)

...ణుడు సుగ్రీవునితో పరుషంగా మాట్లాడే సందర్భంలో రాజుకు వుండా ...తల్ని గురించి పేర్కొన్నాడు.

"సతతము ధర్మార్థార్జన
రతుడయ్యును విహిత సమయ రక్తింగా మో
విత ములు సల్పెడు జనపతి
యతులిత రాజ్యంబు నొంద నర్హుండెందున్"
(భాస్క.కిష్క. 532)

...లాంటి గుణాలు వుండాలని రాముడు సుగ్రీవునితో అంటాడు.

వుండాల్సిన సుగుణాలు గురించి పోతనామాత్యుడు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

"శౌర్యము దాన శీలముబ్రసాదము నాత్మజయంబు దేజమున్
ధైర్యము దేవభక్తియును ధర్మము నర్థముగామమున్ బుధా
చార్యమ కుంద సేవలును సత్కృతియుంబరితోషణంబు స
ద్వీర్యము రక్షణంబు బృథివీవరశేఖర రాజచిహ్నముల్"
(భాగ. 7-413)

లాంటి సద్గుణాలు కలిగివున్న రాజు అన్ని విధాల ప్రజలను రంజింప ...కాకుండా శత్రువులను సులభంగా ఓడించి విజయాన్ని పొందుతాడు.

ఎన్నిక:—

కులక్రమాను సంప్రాప్త రక్షణ జాగరః" (మ విజ. 1-72) వంశ ...గతంగా సంప్రాప్తమైన రాజ్యాన్ని రక్షించడంలో జాగరూకుడై..... అని ...వల్ల రాజ్యం వారసత్వంగా సంక్రమించేదని తెలుస్తోంది. రాజ్యం ...రావాలంటూ "అమరుల తల్లి కంటెను మదంబ వరిష్ఠత్రిలోకరాజ్య భోగ ...కయోగ్యములు గాలివిలింపులకెట్లు గల్గును?" (నృ.పు. 2-8) అని హిర...డు ప్రశ్నిస్తాడు. "జ్యేష్ఠ పుత్రుడే పట్టాభిషక్తుడు కావలెను, గొప్ప ...సంభవిస్తే రాజ్యం రాజ వంశానికి సమిష్టిగా చెందాలి"[3] అని కౌటి...పేర్కొన్నాడు. జ్యేష్ఠ పుత్రుడు దుర్బుద్ధి అయితే లేదా ఇతర కారణాల ...హాసనార్హుడు కాకుంటే రాజవంశానికి చెందిన ప్రముఖులు అందరు కలసి ...లం పాలన సాగించవచ్చని కౌటిల్యుని అభిప్రాయం.

. రాజును రాజ్యంలోని ప్రముఖులు, ప్రజలు ఎన్నుకునేవాళ్ళు యయాతి మహారాజు పురుని రాజుగా ప్రకటించాడు. బ్రాహ్మణులు ఇతర ప్రజలు సమావేశమై 'యదు, తురువసు, దృహ్యు, అను, అనే పెద్ద కుమారులను కాదని చిన్నవాడైన పురుని రాజుగా నియమించడం అన్యాయమని యయాతి మహారాజును నిలదీశారు. నా జ్యేష్ఠ పుత్రుడు నా ఆజ్ఞలను ధిక్కరించాడు. అవిధేయుడైన పుత్రునికి సామ్రాజ్యాన్ని అప్పగించలేము. తురువసు, దృహ్యు, అను అనేవారు కూడా నాపట్ల విధేయత చూపలేదు. పురుడు నాపట్ల చక్కటి విధేయత చూపాడు. అతడొక్కడే ఈ సామ్రాజ్యానికి తగిన వారసుడు. అతనిని చక్రవర్తిగా నియమించడాన్ని శుక్రుడు కూడా ఆమోదించి ఆశీర్వదించాడు అని యయాతి వారితో జ్యేష్ఠుల్ని కాదని చిన్నవానికి రాజ్యాన్ని అప్పగించడానికి గల కారణాల్ని వివరించాడు.[4]

దశరథ మహారాజు రామునికి పట్టంకట్టడానికి మునులు, మంత్రులు, సామంతరాజులు, పుర ప్రముఖులు, ఆశ్రితులు మొదలైన వాళ్ళతో ఆలోచించాడు.

"ప్రజల బాలింపగ బట్టంబు గట్టి
సుజనులు గొనియాడ సుఖకరంబైన
యూరట గోరుచు నున్నాడ మీకు
నీ రీతి సమ్మతియే...." (రం.రా. అయోధ్య పుట 75)

అని దశరథుడు వాళ్ళని అడిగాడు. ఆ మాటలు విని

"... భూసుర ముఖ్యులగు భూమి ప్రజలు
దమలోన దాము మంతనమాడి కూడి
కమలాప్తకులునకుత్కంఠత ననిరి
మీరానతిచ్చిన మేలిమ మాట
వారు వీరన కెల్ల వారికి హితమే
హృదయ రంజకము నభీష్టదంబయ్యె
....
కావున బట్టంబు గట్టు మీవతని
కేవేళమేమును విదియె కోరుదుము
అనుచు బద్ధాంజులులై విన్నవింప,"

(రం.రా. అయోధ్య. పుట 76)

అని రామునికి పట్టం కట్టడానికి దశరథుడు ప్రజల అనుమతిని పొందాడు.

రాజుకు వుండాల్సిన లక్షణాలన్ని రామునిలో వున్నాయి.

"అయంబు గూర్చు నేర్పు ను
పాయము గలవాడు ధరణి పాలురలోనన్
ధీయుతడు సత్య సంధుడు
కాయజనిభ మూర్తి వినయ గాంభీర్యుండున్"

"బలవంతుండౌదార్యుడు
బలరిపు సమభోగి విజిత బంధుర విమతుం
డలరార బీనవక్షుడు
విలసిత పద్మాక్షుడతుల విపులాంసుండున్"

(భాస్క. అయోధ్య-ప 7,8)

ఇలాంటి లక్షణాలున్నాయి కాబట్టే ప్రజలందరూ రామునికి పట్టం కట్టడానికి తమ ఆమోదాన్ని సంతోషాన్ని తెలిపారు.

"మీ మనములు రోయుటకై
నేమిటులాడితిమిగాక నిక్కము నేనున్
భూమి ధరింపగ నేరనె
యేమీ జనులార యిట్లు లేటికి పల్కన్"

(భాస్క. అయోధ్య, 15)

అని దశరథుడు చెప్పడం వల్ల ప్రజామతి నామ మాత్రంగా వుండేదని వూహించవచ్చును.

రామునికి పట్టం కట్టే సుముహూర్తం దగ్గర పడింది. దశరథుని పిలవడానికి మంత్రి సుమంత్రుడు సంతోషంతో వచ్చాడు. అతనితో దశరథుని భార్య కైక,

"అనిలోనున్న నృపాలు చిత్తమునకే నాహ్లాదముం గూర్చి నా
తనయుం బట్టము గట్టి రాఘవుని బద్యాబ్దేండ్లు కాంతారమం
దునువర్తిల్లుగబంప గొన్నవరమున్ ద్రోయంగరాదెంతయున్
వన సీమన్ ముని వృత్తి నుండు మనుడీవైళంబయా రామునిన్"

(మొ.రా. అయోధ్య -28)

అని తన రాజ్ఞిత్వాన్ని చూపింది. అంతే ప్రజల అభీష్టం నెరవేరలేదు. రాముడు పట్టాభిషిక్తుడు కాకుండా వనవాసం బయల్దేరాడు.

పౌరులు రాజును ఎన్నుకోవడం ఇంకా ఇలా పేర్కొనబడింది.

"....అంతగొంతకాలంబునకు నిజపురవిభుండు మృతుండైనం, బౌరులు రాజర్షియైన భగీరథుకడకుం జనుదెంచి ప్రార్థించిన గ్రమ్మఱంజని రాజ్యాభి

పిక్తుండై." (వా.రా సుం. 5–120) అని ప్రజలు భగీరథుని రాజుగా వుండమని ప్రార్థించారు.

రాజ పదవి కోసం ఎన్నో కుట్రలు కుతంత్రాలు జరిగేవి. అన్నదమ్ముల మధ్య తండ్రి కొడుకుల మధ్య కూడ ఈ పోటీ తప్పలేదు. "రాజపుత్రులు ఎండ్రకాయతో సమానమగు ధర్మము కలవారు. అందువలన తండ్రినే భక్షించెదరు" అని భారద్వాజుడు అంటాడు [5] రాజ పదవికై రాజపుత్రులు తండ్రిని సైతం చంపడానికి వెనుకాడరని ఆయన మాటలు ధృవీకరిస్తున్నాయి ఇక ప్రజాభిప్రాయానికి విలువేముంటుంది? రాజును ఎంపిక చేయడంలో ప్రజాభిప్రాయాన్ని పాటించాలన్న నియమం లేదా సంప్రదాయాన్ని నామమాత్రంగానైనా ఆచరించాలన్న ఆలోచన కనబడుతుందే తప్ప, వాస్తవానికి వంశపారంపర్యంగానే రాజపదవిని చేజిక్కించుకోవడం జరిగింది.

రాజును ఎన్నుకోవడం కాకుండా, రాజపదవి కావాలనుకునే వ్యక్తి బల ప్రయోగం ద్వారా అధికారంలోకి రావడం వుంది. అందుకే "రాజ్యం వీరభోజ్యం" అన్నారు, ఇతర దేశాల రాజుల్ని జయిస్తే ఆదేశాల్ని ఏరాజు జయించాడో ఆ రాజే అక్కడ కూడా రాజుగా చెలామణి అవుతాడు.

కృష్ణుడు కంసుని వధించాడు కంసుని మరణానంతరం అతని తండ్రి ఉగ్రసేనుడు తన భార్యతో, "ఇతవికింగాలోచితంబు లయిన సంస్కారంబు లొనరింపవలదె రాజ్యంబు వీర భోజ్యంబుబు గావున రాజు కృష్ణుండ నీవు పోయి యన్వీనునింగని వైరంబులు మరణానంతంబులు మనంబున గొనాపరాధంబులకు రోషింపక తదుత్తర క్రియలకు ననుమతింప వలయునని విజ్ఞాపింపు మని...." అడగమన్నాడు. (హరి పూ.భా. 9.173) ఇలా చెప్పడం వల్ల 'రాజ్యం వీరభోజ్యం' అనే విషయం ధ్రువపడుతుంది.

"రాజ్యమింతయు నీ సొమ్ము రాజవీవు
గుడువ గట్టను బెట్టను గొఱత లేక
యేనుగుల గుఱ్ఱముల నెక్కి యెల్లవారు
గొలువ సాధు రక్షకుడవై కొలువు మింక"

(హరి. పూ.భా. 9-178)

అని ఉగ్రసేనుడు కృష్ణునితో అంటాడు. నాకు రాజ్యంతో పనిలేదు రాజధనంపై ఆశలేదు. లోక కంటకుడైన కంసుని వధించానన్న కీర్తి చాలు అని కృష్ణుడు ఉగ్రసేనునికి రాజుగా పట్టం కడతాడు.

'నిరంకుశ శాసనాధ్యుడై' (భాస్క యుద్ధ. 2269) సప్తలోకాల్ని పాలించిన రావణుడు రాముని చేతిలో మరణించడానికి విభీషనుడు సహాయ పడతాడు. అందుకు ప్రతిఫలంగా రాముడు జయించిన లంకా రాజ్యానికి విభీషణుని రాజుగా చేశాడు. (భాస్క యుద్ధ. 2285)

రాజు ఎంపిక గురించి విచిత్రమైన పద్ధతి ఒకటి వుంది. ఏనుగు ద్వారా రాజును ఎంపిక చేసుకోవడాన్ని గురించి మన సాహిత్యం వర్ణించింది.

"... నా ప్రోలి ధరణి విభుడు
మరణమొందిన నా రాజమంత్రులొక్క
కరినలంకారమొనరించి పురము నడుమ
విడుచుటయు, నవిదుంగళ్లు వెదకి వెదకి."

"గుండుకొని సూచు మానిసి
తండము తలగంగ ద్రోచి తత్కరి వెసనా
చండాలు దెచ్చి భూజన
మండలి కభిషిక్తు జేసె. మంత్రులు సూడన్"

(వా.రామా. 4-102, 103)

ఇలా ఏనుగు ద్వారా చండాలుని కూడా రాజుగా ఎన్నుకోవడం కనబడుతుంది.

ఇలాంటి ఎంపిక విధానాన్ని గురించి ఇంకా ఇలా వుంది.

"....   ....
అట బరీశుడు మృతుడైన దన్మంత్రి
పుంగవుడైన ప్రబుద్ధుండు నేర్పు
చెంగలింపుచు నుల్లసిలు వాకిళ్ళ
జాల బెంపగు గజశాలల నశ్వ
శాలల వడి రథశాలల కడను
భండార మిండ్లతో పలివంక సేన
లుండగ దగిన తావులను విశ్వాసు
లగువారి నునిచి యయ్య వనీశ్వరునకు
దగ నందనులు లేమిదలపోసి చూచి
పట్టమేనుగు చేత బట్టిన వాని
దట్టంబు గట్ట నేర్పడ నిశ్చయించి
యాసామజమునకు ప్రియంబుతో బూజ
చేసిన....   ...." (నవ.చరి. 4 అశ్వా. పుట 224

అని పేర్కొంది.

ఇలాంటి పద్ధతినే జక్కన కూడ వర్ణించాడు.

"అట్టియెడన్ బ్రసేనుడనుప్పురమేలెడు రాజు చన్నినా
పట్టపుదంతి మంత్రుల యుపాయమునం జనుదెంచికీర్తికిం
గట్టనుగైన హారలత గంఠమునందిడ; రాజ్యలక్ష్మికిం
బట్టముగట్టి రాష్ట్రులునుబంధులు భృత్యులు నన్నరేంద్రునిన్
(విక్ర చరి. 2-67) అని వుంది.

ఈ ఎంపిక విధానాన్ని గురించి ఇంకా సమగ్రంగా చర్చించడం వుంది. ప్రజలు కూడా ఈ పద్ధతిని సమర్థించినట్లుగా పేర్కొనబడింది. ముద్ర పురాధిపతిగా ఎవర్ని ఎన్నుకోవాలి? ఎలా ఎన్నుకోవాలి? అని ప్రజలు చర్చించారు.

"మదకరిణి చేతికొక చ
క్కదనపు ననమాల యిచ్చి కదలించినచో
నది యెవ్వని మెడ నిడియెను
విదితంబుగ నతడెమనకు విభుడౌననుచున్" (సిం.ద్వా. 6-83)

అని నిర్ణయించుకొని,

"అందరు నొక మదహస్తిని
నందముగ నలంకరించి హస్తాగ్రమునం
బె దొవల దండయిడి వే
డ్కం దూర్యధ్వనులు చెలగ గదలించినచోన్"

"ఇంభారి నెదురు కొనజను
కుంభీంద్రుని తోడి పిడియొకో యిది యనగా
గుంభిని పురి వెల్వడి యా
కుంభిని పతియలుత దండకొమరుగ వైచెన్"
(సిం. ద్వా. 6-84, 85)

ఇలా ఏనుగు ఎవరి మెడలో పూలమాల వేస్తే వానిని రాజుగా నియమించడం వుంది. ఇది లాటరీ వేయడం లాంటిదే. ఒక విధంగా దీన్ని అదృష్టపు ఎన్నిక విధానమని చెప్పవచ్చు.

కవులు ఇలా చెప్పడానికి ఏదో బలవత్తరమైన కారణాలు, లేక ఆధారాలు వుండాలి. బహుశా లోపభూయిష్టమైన రాజరిక విధానం ఇలా వర్ణించడానికి ప్రేరేపణ కలిగించి వుండవచ్చు. లేకుంటే ఏ అర్హతల్ని పరిగణించకుండావని ఎ

ఒడలోనో ఏనుగు పూలమాల వేస్తే వాన్ని రాజుగా నియమించేటట్లు వర్ణించి వుండరు.

మధ్యయుగంలో రాజులు నిరంకుశులై ప్రజా పీడకులుగా మారారు. ఎన్ని రాజవంశాలు మారినా, ఎందరు రాజులు వచ్చినా ప్రజాపీడన తగ్గలేదు. రాజులు వున్నా లేకున్నా ఒక్కటే. ప్రజలకు బాధలు తొలగవు అనే అభిప్రాయం కవులలో ఏర్పడి వుండవచ్చు. రాజవంశాలలో రాజ్యాధిపత్యానికై జరిగే పితృ, భ్రాతృ హత్యలు కూడా ఒక కారణంగా చెప్పవచ్చును ఇలాంటి కారణాల వల్ల ఆనాటి కవులు సరైన పాలకుని ఎన్నుకోవడానికి అదృష్టపు ఎన్నిక విధానాన్ని వర్ణించినట్లు ఊహించవచ్చు

పట్టాభిషేకం :—

ప్రాచీన కావ్యాల్లో రాజుల పట్టాభిషేకాన్ని గురించి మనోహరమైన వర్ణనలున్నాయి. సుగ్రీవుని పట్టాభిషేకం ఇలా వుంది.

ఇంద్రునికి దేవతలవలె సుగ్రీవునికి వానర వీరులందరు కలిసి అభిషేకించి సింహ చర్మాన్ని పరచిన రాజపీఠంపై కూర్చోబెట్టారు విప్రులకు వస్త్రాలు, ధనాలు, బంగారం మొదలైన వాటిని పంపారు, వారు అగ్ని చుట్టు దర్భలు పరచి పూజలు చేశారు. 'గంధ మాల్య వస్త్ర లాజ సువర్ణాక్షతాలంకృతాలతో, పుణ్య నదీనద సముద్రోదకంతో' నింపిన రెండు బంగారు కలశాల్ని ధాన్యవేదికలపై, నిలిపారు వివిధ విధాల ఆశీస్సులు, మంత్రాలు, పవిత్ర హోమ వాక్కుల్ని చదువుతున్నారు. ఇరువైపుల వార కాంతలు ఆడుతూ పాడుతున్నారు. పంచ మహా శబ్దాలు వ్యాపించాయి. మణిగణక నత్కంకణ మోతలు వినపడుతుంటే పుణ్యకాంతలు బంగారు కుంభాలతో పవిత్ర పానోదకాన్ని అందిస్తున్నారు వసువు ఇంద్రునివలె సుషేణ జాంబవంతులు సుగ్రీవునికి అభిషేకం చేశారు. (భాస్క కిష్కి 373)

విభీషణుని పట్టాభిషేకాన్ని గురించి ఇలా వుంది.

"సంచిత మణిమయస్తంభాభిరామంబు
బహువిచిత్ర వితాన భాసురంబు
ఘన సముత్తేజిత కనక వేదికమును
స్వామ పల్లవహేమకమ్ర కుంభ
మూపకంఠగత మదద్వీప సంకులంబును
బుణ్యాంగనాగేయ పూరితంబు
మంగళతూర్యాది సంగీత, ముఖరంబు
వందిమాగధ జనానందితంబు

నైమనోజ్ఞమైన యాస్థాన మండపం
బమర నందు రత్నహైమ తుంగ
భవ్య సింహయుక్త భద్ర పీఠంబున
నునిచె దానవేంద్రునుత్సహించి"

అతని పురోహితులు, మంత్రులు సంతోషపడుతుండగా రాముడు ప్రేమతో విభీషణునికి లంకాధిపతిగా పట్టం కట్టాడు. (భాస్క యుద్ధ. 2284, 2285)

దుష్యంతుడు తన కుమారుడైన భరతునికి పట్టం కట్టడానికి తను మంత్రులతో సంప్రదించాడు. రాజుకు వుండాల్సిన గుణాలన్ని తన కుమారునిలో వున్నాయి అని వాళ్ళతో ఏకరువు పెట్టాడు

"....నీ తనూజుండు పెంపున నిన్నుపోలు
గట్టు పట్టంబు యువరాజు గాగ నధిప" (శృ శా. 4-154)

అని మంత్రులు తమ ఆమోదాన్ని తెలిపారు. అందుకు దుష్యంతుడు సంతోషించి పురోహిత భృత్య బంధు మిత్రాది మాన్యజనాలను పిలిపించి వాళ్లను గౌరవించి భరతునికి పట్టం కట్టాలనే తన నిర్ణయాన్ని తెలిపాడు.. మంత్రుల, ప్రజల అనుమతితో 'కార్తాంతి కోపదిష్టంబగు శుభ మహూర్తం'లో భద్ర పీఠంపై భరతుని అలంకరించి కూర్చోపెట్టాడు. విప్రులు హోమ మంత్రాల్ని ఉచ్చరించగా, మంగళ వాద్య ఘోషలు పక్షుల్కూతల వలె శబ్దం చేస్తున్నాయి. ప్రజలందరు పొగడుతుండగా, బంధువులు సంతోషపడుతుండగా, గొప్ప వైభవం అతిశయించగా భరతునికి యువరాజ పట్టాన్ని కట్టాడు దుష్యంతుడు. (శృ శా. 4-149 నుంచి 156)

కుమారుని పట్టాభిషేకాన్ని గురించి ఇలావుంది.

"....సముచితాసన తాంబూలాను లేపనాంబర మాల్యాలంకృతుం జేసి కుమారు మణిమయ వేదికాసీనుం జేసి మంగళపాఠక పఠన గీతాతోద్యంబులు దిగ్బధిరీకృతంబై చెలంగ హరిపురాణముని పురందర ప్రముఖాఖిల సురవరులాగమ ప్రచోదిత క్రమంబున సేనాధిపాభిషేకంబు సేసి యువరాజ పట్టంబు గట్టిన" (కుమా 10-110) అని మనోహరంగా వర్ణించబడింది.

రాజ విద్యలు:-

ఏది ధర్మార్థాలను తెలుసుకోవడానికి సాధనమో అది విద్య అని కౌటిల్యుని నిర్వచనం. ఆన్వీక్షకి, త్రయి, వార్త దండనీతి అనేవి విద్యలు. సాంఖ్యం,

గం, లోకాయతం అనేవి అన్వీక్షకికి అంగాలు, సామ వేదం, ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం. అనేవి త్రయీ విద్యలు. శిక్ష, కల్పం, వ్యాకరణం, నిరుక్తి, ఛన్దస్సు, జ్యోతిష్యం అనేవి అంగాలు; వ్యవసాయం, పశుపాలనం, వాణిజ్యం అనేవి వార్త, వృత్తి నుంచి పుట్టింది వార్త వ్యవసాయం, పశుపాలన, వాణిజ్యం మొదలైనవి వృత్తులు.[6]

"భువినాన్వీక్షకి మిళితా
ర్థ విదుండై దండనీతి(దయి యను విద్యం
బ్యవణుడయి వార్త లోక
వ్యవహారము నూచి యెఱుగపలయుం బతికిన్" (వ.నీ.స. 1-185)

అన్వీక్షకి, దండనీతి, త్రయీ, వార్త అనే విద్యల్ని రాజు క్షుణ్ణంగా నేర్చుకోవాలి.

"రాజు వార్త సకల పరిరక్షణంబు
సేయకుండిన లోకము జీవశవము
అట్టి జగదేక రక్షణ మాచరించు
మానవేంద్రు డనన్యసామాన్యుడరయ" (వ.నీ.స. 1-186)

వృత్తులను రక్షించకుంటే లోకమంతా జీవచ్ఛవం. కాబట్టి లోకరక్షణ ఆచరించడం రాజు బాధ్యతగా చెప్పబడింది.

"ఉపనయనానంతరము శిష్యుల శద్ద త్రయీ విద్యను అన్వీక్షకీ విద్యను (ప్రభుత్వ) అధ్యక్షుల వద్ద వార్తను, సిద్ధాంతము, ప్రయోగము తెలిసిన వారివద్ద దండనీతిని నేర్చుకోవలెను" అని కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.[7]

రాజులకు విద్య వుంటే వింతశోభ కలుగుతుందట,

"పెఱుకునకు బండ్లు, పసిడికి
బరిమళమును జిత్తమునకు బ్రాణంబును, దా
నరుగద గల్గిన రీతిని
నరపతులకు విద్య గలిగినన్నలు వెసగున్ (శ.వి. 2-37)

రాజకుమారుని విద్యాభ్యాసం ఇలా వుండేది.

"....అక్షరాభ్యాసంబు మొదల కావ్యనాటకాలంకార వేద శాస్త్ర పురాణేతిహాస ప్రకారంబు లెఱిగించి గజ తురగ స్యందనారోహణ నిపుణత్వంబును నసి కుంత తోమర గదా(ప్రాస త్రిశూల పరశు చక్రాంకుశ భిండివాలాయుధాది నానా యుధాభ్యాసంబులునుం గావించిన...." (రుక్మాం.చ. 1-147)

దశరథుడు తన కుమారులకు విద్యలు నేర్పమని వసిష్ఠుని ప్రార్థించాడు.

"అలవసిష్ఠుని నయోధ్యకు రావించి
వలగొని మ్రొక్కి యోవరముని వంద్య
వీరికి వేదాది విద్యలన్నియును
నేరుపుడనుచు నానృపుడప్పగింప
ననఘుడమ్ముని సాధుడట్లు కావించె
జననాథు తనయులానంయమి కరణ
గరి హయారోహణక్రమము లెఱిగి
వరరథారోహణ వైఖరులెల్లెఱిసి
యఖిల వేదంబులు నఖిల శాస్త్రములు
నఖిల శస్త్రాస్త్ర విద్యలు నేర్పిరంత" (రం.రా.బాల.పుట 18, 19)

కుశలవులకు రాముడు రాజ విద్యలు నేర్పాడట.

"భరత వాత్స్యాయన ప్రభృతి నాగరిక శా
స్త్రంబులదెస నైపుణ్యంబు వడయ
హయగజస్యందనాద్యారోహణక్రియా
దక్షతవలన వైదగ్ధ్యమొందు
గోదండ కరవాలకుంత ముఖ్యాయుధ
శ్రమముల యందు చాతుర్యనొంద
వేణు వీణా ప్రౌఢ వివిధ కళాభ్యాస
ముల యెడ బాగశస్త్రములు వహింప

జేసి తజ్ఞుల మనసులు లచ్చెరువడంగ
నక్కుమారుల నొక్కొక్క యవసరమున
నేర్పు మెఱయించి ముదము దలిర్ప శిక్ష
కులకు బసదన మొసగు నిట్టులముగాగ" (ని.రా 10-156)

ఈ విద్యలు నేర్చుకోవడానికి సరైన గురువు అవసరం. ప్రాచీన కాలంలో అలాంటి గురువు దగ్గర శిష్యరికం చేయడం చాలా కష్టమైన విషయం. విద్యలు నేర్పే గురువు శిష్యుని పూర్తిగా నమ్మితే గాని విద్యా బోధన చేయడు.

దేవ గురువు బృహస్పతితో చంద్రుడు తనను శిష్యునిగా చేర్చుకోమని ప్రార్థించాడు.

"సదమల గురు విశ్వాసము
త్రిదశులు మనుజులును మెచ్చధృతి మీ యొద్దన్
జదివెద. మీ పరిచర్యకు
నొదవెద, దుదగీర్తి, దెత్తునురు తర లీలన్" (శ.వి. 2-45)

అని ఆయనను మెప్పించి శిష్యునిగా చేరాడు.

విలువిద్య నేర్చుకుంటే వుండే ఆధిక్యం పేర్కొనబడింది.

"బంగారు పరిమళించిన
భంగిన్ బాహాబలానుభావోజ్వలుడై
పొంగి విలువిద్య బడసిన
సింగము వలెనభలనుల్లసిల్లునధికుడై" (ధను.గురు ప్రశంస. 122)

సద్విద్య ఎక్కడున్నా స్వీకరించవచ్చు.

"....వీరు వారనగ వలవ; దనఘ! సద్విద్య యెందున్న గొనగవలయు"
(మను 4-93)

స్వరోచి, ఇందివరాక్షుడు అనే రాక్షసుని చంపడానికి మనోరమ అనే స్త్రీ నుంచి అస్త్ర విద్యలు గ్రహించాడు.

ఆనాటి రాజ విద్యల గురించి ఇలా చెప్పబడింది.

సాందీపని దగ్గర బలరామకృష్ణులు నాలుగు వేదాల్ని ఆరు వేదాంగాల్ని అరవై నాలుగు దినాలలో చదివారట! ధర్మ, తర్క, న్యాయ గణిత శాస్త్రాల్ని గాంధర్వ లేఖ్యములు, గంధర్వ దంతి రథ శిక్షలూ పండ్రెండు దినాలలో తెలుసుకున్నారట! సాంగమై ప్రకాశించే అస్త్ర, నిగమ శాస్త్రాల్ని ఎనభై దినాలలో నేర్చుకున్నారట! (హరి.పూ భా. 9-193)

వేదవేదాంగాలు, వివిధ పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, తర్క, ధర్మ శాస్త్రాలు, ఆయుర్వేదం, ధనుర్వేదం, భరత శాస్త్రాలు, కామ శాస్త్రం కామందక చాణక్య, భార్గవ మొదలైన రాజనీతి శాస్త్రాలు, శిల్ప, కావ్య లక్షణ, నాటక విద్యాప్రణాళికలుగా వున్నట్లు తెలుస్తోంది సద్విద్యల్ని అభ్యసించడం అవస మంటాడు జైపరాజు వేంకటనాథకవి. (పం.తం. 1-162) విక్రమార్క చరి (1-190), షోడశ కుమార చరిత్ర (1-34), కళాపూర్ణోదయం (5-154) ల ఇలాంటి రాజ విద్యల గురించివర్ణించబడ్డాయి.

ఇలా విద్యల గురించి చదువు సంధ్యల గురించి చాలా కావ్యాలు వర్ణించడమేకాదు, చదువని వాణ్ణి గురించి కూడా ప్రస్తావించబడింది.

'చదువని వాడజ్ఞుండగునని (భాగ. 7-130) పేర్కొనడాన్నిబట్టి చదువుల పట్ల మన కవులకున్న జిజ్ఞాస గురించి తెలుస్తుంది.

రాజు - అలంకరణ

రాజు సామాన్య ప్రజల కన్న భిన్నంగా వుంటాడు. వస్త్రాలు, ఇతర అలంకరాలు విలువైనవి వుంటాయి. ఇవి రాజుకు దర్పాన్ని కలిగించడమేకాదు అతని విలాసవంతమైన జీవితానికి తార్కాణంగా నిలుస్తాయి. ఖరీదైన వస్త్రాలంకారాల్ని ధరించిన వాణ్ణి రాజులాగ వున్నాడు అనడం ఈనాడు కూడ లోక వ్యవహారంలో వుంది.

సాకేతపురపాలకుడైన ఋతధ్వజుడు అనే రాజు అలంకరణ గురించి ఇలా వుంది.

"పచ్చ కప్పురము సాబాలు గూర్చి, కురంగ
మదమున గీఱు నామంబు దిద్ది,
యలరు కొప్పున చూపు వెలిసూపు వలె పెంపు
జాళు వాసరిగరుమాలు చుట్టి,
మొలక వెన్నెలలు బారులు దీరు కట్టాణి
తెలిపాలకాయ యొంటులు ధరించి
క్రొత్త ముత్యపు మేలుకట్టు జీనా పట్టు
దళకు బంగారు పూలదట్టి బూని

పిలికి పూబంతి దంతపు బిడి కడాని
పోత యొఱవంక మొలవంకి పొంక పఱచి,
తమ్మిదోదుమ్మి జోదు సాదనల హరువు
ప్రాతపని దుప్పటి వలెవాటు వైచి," (కువ చ. 2-4)

"ఉడిగపుటింతి కట్టెదుట నుంచిన పావలు రాజసంబునం
దొడిగి. మెఱుంగుటుంగరపుదోరపు హీరపు మించు మంచుపై
బడ దులకించు కల్వవిరి బంతుల మించు మదాళి మాలికల్
బడి నిరువంక వైచు తెలిపావడ చోపుల వీగి పోవగన్"
(కువ చ. 2-5)

బహుశా ఈ అలంకరణ,

> "శ్రీ రంగరాజకుమార వీర వేంకటరాయ భుజాబల
> సహాయ. బహువిధ ఉపాయ ధురీణుడు...." (కువ.చ. 1-5)

అని వివరం విన నారాయణ నాయకుడు కీర్తించిన ఇమ్మడి వేంకటరాయలదే అయి వుంటుందేమో!

కొలువు కూటానికి వెళ్లే వేలగాయని వర్ణన ఆనాటి రాజుల వేషాలంకరణకు ప్రతీకగా నిలుస్తుంది.

> "నిలువు టద్దము చూచి నేరుపు మీర
> తిలకంబు నుదుటను తిన్నగా తీర్చి
> ....
> శ్రీ చందనము మేన చెన్నుగా పూసి
> తగటు కూకంబులు ధరియించి తలను
> ఒక వింతయుష్ణీష మొప్పుగా పెట్టి
> హారి రత్నాల బిళ్ళసరము వొందకట్టి
> నగకుండలమ్ములు ఘనముగా మెరయ
> అఖిల రత్నములతో సమరికై నట్టి
> పతకపయుమణులు పైడి మాలికలు
> మెడ జుట్టి బొమ్మల మించి వెలుంగ
> భుజకీర్తులను రెండు భుజముల దాల్చి
> మేనికి నక్షియె మించు తాయెతులు
> పంత వేళాలు రెంటధారణ చేసి
> మూరుగులు గొలుసులు ముంజేత నొప్ప
> పదివేళ్ల ముద్రికల్ నకికట్టు దాల్చి
> గండ పెండేరంబు కాలికి తొడిగి
> తగట్టు దుప్పటి గప్పి తన పాదములు
> బంగారు పావాలు పన్నుగా తొడిగి"

(వ వీ.చ. పుట 317, 318)

> "అందంబుగ నలికమందొప్పు తిరుమణి
> తిరుచూర్ణమును వింత మెలుగులీన
> సిద్ధంపు జెక్కుల ముద్దుగుల్కకడాని
> కుండలంబుల కాంతి మెండుకొనగ

శంఖచక్రాకీర్ణ సౌవర్ణమకుటముల్
ధళధళద్యుతులు దిక్తటుల నించ
బది యాఱుమూరడంబపుటంచు కమ్మిడాల్
కంచిదోవతి చెల్వుమించు లెసగ

కంఠవలమానవపమాలికల్ రహింప
గేల బద్మాక్షమాలికల్ గీలుగొల్పి
వియ్యమందంగ ధారళశయ్య సత్ప్ర
బంధరావంబు నెఱయంగ బ్రౌఢివెలయ" (కృ వి. 2-2)

కుమార ధూర్జటి చిత్రించిన వీరనృసింహరాయల అలంకరణ.

పరరాజు పంపిన అభరణాలు సుగంధద్రవ్యాలు వస్త్రాలు, విష, యంత్రాలు కావని పరీక్షలో తేలిన తరువాతే రాజు ధరించాలి (రుక్మాం చ. 3-19) ఉజ్జ్వలుడై వుండడానికి, మేలు కలిగించే ఒక మణిని ధరించాలి. వారం. ం రకరకాల మణులు అభరణాలతో ప్రకాశించాలని రాయలు పేర్కొన్నాడు. ు. 4-283)

రాజ అవసరాన్ని, సమయాన్ని బట్టి దుస్తుల్ని, అలంకారాల్ని ధరిస్తాడు. ం వెళ్ళేటప్పుడు చలువ చెంగావి పచ్చడాన్ని, పచ్చల పోగులను. కెంపుల 'న్ని కుడివైపు మొలలో బాకును, తళుకువన్నెల కుళాయిని తలకు ధరించి, రి తిలకాన్ని దీర్చి, డాలును చేతబూని బయలుదేరేవాడు. (చ భా. 2-15)

ం పోవు రాజకుమారుల వేషం ఇలావుండేది.

"జడలు మలంచివాల్గెము సన్నపు బాగలడంగ జుట్టి చ
ల్లడములు పూని మీద బదిలంబుగ గట్టిన మట్టికాసెలం
బిడియములంటదోపి పృథుభీషణ బాహుల సాళువంబుల
న్దడవి కెరల్చుచుంజనిరి నాథుని మ్రోల నృపాల నందనుల్
(మను. 4-30)

్న చుట్టగా చుట్టి, అచుట్టు కదలకుండా వానిపై బట్టలతో సన్నని తలపాగ , బిగువైన చల్లడం(లాగులు) కాసెకోకలు ధరించి అకాసెకోకలతో బాకు వుంచు వారు. ఇలాంటి అలంకరణ వేటాడేటప్పుడు పరగెత్తడానికి వీలుగా వుండేది.

రాజు 'భోగినీ సంగతికి వెళ్లేటప్పటి అలంకారాన్ని గురించి వర్ణించబడింది. రాజు పన్నీరు కలిపిన కస్తూరి పూసుకొని పొడవైన కుచ్చు టోపిలు. చెవులకు ముత్యాల పెద్ద పోగులు. కంఠానికి ముత్యాల హారం, ఎర్ర అంచుగల తెల్ల వస్త్రాలు ధరించి, బంగారు పిడికత్తిని చేతిలో ధరించుకొని పరిచారిక తాంబూల కరడమును పట్టుకొని వెంటరాగా, ముందర తలారులు నడువగా భోగం దాని ఇంటికి బయలుదేరాడు. (మను. 2-75)

ఇలాంటి వర్ణన మాత్రమే కాదు. ప్రాచీన రాజులు ధరించే రాజమకుటం గురించి కూడా తెలుస్తోంది.

కృష్ణరాయల రాజ మకుటాన్ని గురించి తెలుసుకోవడానికి హంపి తులా తోరణ చిత్తరపు కంబం దిగువన వున్న రాయల చిత్రశిల్పం, చిదంబరం ఉత్తరపు గోపురంలోని చిత్ర శిల్పం, తిరుమలలోని కృష్ణరాయల శిల్పం తోడ్పడు తున్నాయి. తిరుమలలో కృష్ణరాయలు ధరించిన మకుటానికి రెండు నిలువు పట్టీలు వున్నాయి.

రాజు దినచర్యలు

"మంగళ పాఠకుల్ చదువులు మాగధగీతులు వంది బృందము
పొంగి యొనర్చు సంస్తుతులు బూర్ణపయోధిరవంబు బాద్యమున్
సంగతమై ప్రతిధ్వనియ సౌఖ్యమెనర్పగ జేర్చి భూమి భృ
త్పుంగవు డార్య సన్నుతుడు భోజుడు మేల్కనియెం బ్రియంబునన్"
(భోజ. 2-90) ఇదీ భోజరాజు మేల్కొన్న తీరు.

రాజులను నిద్రలేపడానికి వైతాళికులు వుంటారు. వీరు వైతాళిక గీతాలను ఆలపిస్తారు. వైతాళికులు రాజును నిద్రలేపడానికి గీతాలు ఆలపిస్తే నలమహారాజు నిద్రలేచి వారిని ఆదరించాడు. (శృం.నై 8-3, 18, 21) నలమహారాజు ఉదయాన్నే అత్యంత శ్రద్ధతో పంచాంగాన్ని పఠించాడు. స్నాన మాచరించాడు. దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు తర్పణం ఇచ్చాడు. సూర్య, శివ పూజలు చేశాడు. ఆకాశంలో మునిరాజులైన చుక్కలకు మ్రొక్కాడు. దివ్యరథం ఎక్కి వేగంగా వెళ్లి సురనదిలో తీర్థమాడాడు. (శృం.నై 8-29)

మాధ్యాహ్నికం గురించి వైతాళిక పురంధ్రి చెబితే,

"ధరణినాథుండు కేళి సౌధంబు డిగ్గి
జలక మింటికి నేతెంచె సమ్మదమున

నవసరము వేచియున్న నానా వనిపులు
దవ్వు దవ్వుల నిలిచి వందన మొనర్ప" (శం.నై. 8-93)

వారితో ఆదరంగా మాట్లాడి, ఇళ్లకు పంపాడు. స్నానశాలలో జలకమాడాడు. కాషాయ వస్త్రాలు ధరించి, పూజా గృహంలోకివెళ్లి పూజించి, ఆ తరువాత దమయంతితో కలసి భోంచేశాడు. ఇలా నలమహారాజు దిన చర్యల గురించి వివరించబడింది.

రాజు దినచర్య గురించి కౌటిల్యుడు ఇలా నిర్దేశించాడు.[8] పగలు ఎనిమిది భాగాలుగా రాత్రి ఎనిమిది భాగాలుగా విభజించాడు. (ఒక్కొక్క భాగం ఒకటిన్నర గంట)

<u>ప గ లు :-</u>

మొదటి భాగం:- దేశరక్షణ విధానం, ఆయ వ్యయాలను చూడాలి.

రెండవ భాగం;- పౌరుల, జానపదుల వ్యవహారం చూడాలి

మూడవ భాగం:- స్నానం, భోజనం, గ్రంథ పఠనం చేయాలి

నాలుగవ భాగం:- ధన రూపంలో రాబడిని గ్రహించాలి, అధ్యక్ష సంబంధమైన పనులను నిర్ణయించాలి.

అయిదవ భాగం:- మంత్రి వర్గంతో చర్చించి ఉత్తరువులను జారీ చేయాలి, గూఢ చారులు తెచ్చిన సమాచారాన్ని తెలుసుకోవాలి.

ఆరవ భాగం :- తన అభీష్టానుసారంగా సుఖసౌఖ్యాల్ని అనుభవించాలి, లేదా మంత్రాలోచనకు వినియోగించాలి.

ఏడవ భాగం :- గజ తురగ రథాలను, ఆయుధధారులను (సైన్యాన్ని) పరవేక్షించాలి.

ఎనిమిదవభాగం:- సేనాపతితో కలిసి యుద్ధ వ్యూహం గురించి ఆలోచించాలి.

సూర్యాస్తమయం:- సంధ్యా వందనం చేయాలి.

<u>రాత్రి :-</u>

మొదటి భాగం:- గూఢపురుషులతో సంప్రతించాలి.

రెండవ భాగం:- స్నాన, భోజన, విద్యా వ్యాసంగాలు చేయాలి.

మూడవ భాగం:- మంగళ వాద్యాలు విం టూ శయనించాలి.

నాలుగు, అయిదు
భాగాలు :- హాయిగా నిద్రించాలి.
(రాజు దినానికి 4 1/2 గంటలకు పైగా నిద్రించకూడదని కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు)

ఆరవ భాగం :- మంగళ వాద్య పూర్వకంగా నిద్రలేచి రాజనీతి సారాన్ని (1 1/2 - 3 గం॥) ఒక పర్యాయం జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని, మరుసటి దినం చేయవలసిన కార్యాలను గురించి ఆలోచించాలి.)

ఏడవ భాగం :- (3 గం॥ -4 1/2 గం॥) గూఢచారులను వారి వారి ప్రదేశాలకు పంపాలి.

ఎనిమిదవ భాగం:- ఋత్విక్కులు, ఆచార్యులు పురోహితుల ఆశీర్వాదాలు గ్రహించి, వైద్యుని వంట వాణ్ణి, జ్యోతిష్యుని పరామర్శించాలి. ఆ తరువాత దూడతో కూడిన ఆవుకు. ఎద్దుకు ప్రదక్షిణ చేసి సభా మంటపానికి వెళ్ళాలి.

అత్యవసర పరిస్థితిలో రాజు ఈ కార్యక్రమాన్ని మార్చుకోవచ్చు.

ఆముక్తమాల్యద (4-271) తో చెప్పిన దాన్నిబట్టి రాయల దినచర్య ఇలా వుండేదని ఊహించవచ్చు. ప్రాతః కాలంలో వైద్యులు, జ్యోసులైన బ్రాహ్మణులు 'సుఖనిద్ర' అడగడానికి రాజును దర్శించాలి. రాజు వాళ్లతో ముచ్చటించి ఆరోగ్యానికి అవసరమైన, గ్రహానుకూల స్థితికి కావలసిన విషయాలను గురించి తెలుసుకోవాలి. జాము పొద్దుగడచిన తరువాత మంత్రి సామంతులతోను, ధనార్జన కోసం నియమించబడ్డ కిరణాలతోను, కొంతసేపు గోష్ఠి జరిపి మంత్రాలోచనాది కార్యక్రమాలను నిర్వర్తించి, ఆయ వ్యయ విశేషాలను తెలుసుకోవాలి. అంగమర్దనం, మల్లురతో వ్యాయామం; వంటవాళ్లతో, వేటకాండ్రతో తెచ్చిన మాంసాన్ని గురించి, తేవలసిన వాటిని గురించి విచారించాలి. తెచ్చిన వాటిని వండే విధానాన్ని, విశేషాల్ని గురించి ఆజ్ఞాపించాలి. అపరాహ్ణంలో దేవతార్చన సమయంలో పెద్దలతో, ధర్మాధికారులతో, సన్యాసులతో సల్లాపాలు, భోజనాంతరం విదూషకుని వినోదం, పౌరాణికులతో, కవులతో గోష్ఠి నాలుగో జాములో వారులకు దర్శనం, పాట కచ్చేరి, రాత్రి సుఖనిద్ర, ప్రేయసి సల్లాపాలతో రాజు దిన చర్యను ముగించాలని రాయలు వివరించాడు. ఋతధ్వజ మహారాజు.

"ఒకవేళ దండ నాయకులు పౌజులు దీటి
పొడగానగా స్వారిపోయి మరలు,

నొకవేళ వెనువెంట నూడిగాల్లొను చు ఘో
ట్టాణంబు నెక్కి జోడనలు చూపు.
నొకవేళ మంత్రి గాయక ముఖుల్గొలువగా
సుముఖుడై నిండోలగమున నుండు,
నొకవేళ మాఱు వాలకముతో వసి సహా
యంబుగా బుర శోధనం బొనర్చు.
నొక్కవేళను భరత శాస్త్రోక్త రీతి
జాణలు నటించు నాటకశాల జూచు .. ” నట (కువ.చ. 1-93)

ఇలాగే భోజరాజు సంగీత విద్యా ప్రశస్త మానసులతో కలిసి కొంతసేపు, సాహిత్య విద్యావిశారదాత్మకులతో కలిసికొంతసేపు వాదన, విద్యానిరవద్య భావుకులతోకొంతసేపు, శబ్దశాస్త్ర మంత్ర శాస్త్ర, ధనుశాస్త్ర, తురగ శాస్త్ర విదులతోకొంత సేపు, నయశాస్త్ర వేదులతో కొంతసేపు ముచ్చటించి వినోదాన్ని పొందేవాడు హంసతూలికా తల్పంపై ప్రియురాలితో మధుపానంతో సుఖించేవాడట! (భో.చ. 2-85. 86) రాత్రివేళలో రాజు నగర శోధనకు మారువేషాలతో వెళ్లేవాడు. (కృవి. 2-64)

కర్ణాటక రాజుల దినచర్యల గురించి రాయవాచకం (పుట 2, 21, 22)లో విపులంగా వుంది.

రాజు - ధార్మిక జీవితం

ప్రాచీన భారతీయ రాజరిక పాలనకు ధర్మం మూలం రాజులు ధర్మం పట్ల, ధార్మిక జీవితం పట్ల ఆకర్షితులు కావడం గమనార్హం దీనికి కారణం మత ప్రభావమే. వైదిక, జైన, బౌద్ధ, శైవ మతాలలో ఏదో ఒకదాన్ని రాజులు అవలంబించక తప్పలేదు. మతపిచ్చి ముదిరిన రాజులు ధర్మాన్ని వదలి మారణ హోమం జరిపారు దీనికి పాలితులు బలికావడం అనాడే కాదు, ఈనాడు కూడా ప్రపంచమంతట జరుగుతున్నదే.

రానురాను రాజు చెప్పిందే వేదంగా, రాజు ధర్మంగా భావించడం జరిగింది.

"రాజాను మతము ధర్మము
రాజు నిశాకరుడు మీకు బ్రాహ్మణులారా!
రాజు ప్రవర్తించిన పే
రోజన గురుతల్ప గమనము చితము మీకున్. (శృం నై 7-68)

అనడం లాంటిదే,

"శ్రీజానికి ప్రియముగ మము
నోజ వ్రతము సలుపు మనుచు నూదగ నేలా
రాజానుమతితో ధర్మం
బీజగమున వినమె మాట యెప్పుడును నృపా; (రుక్మా.చ. 1-112)

అని కొలువులో వున్న వాళ్లంతా అన్నారు.

దానం చేయడం, యజ్ఞ యాగాదులు నిర్వహించడం, వైదిక కర్మలు ఆచరించడం, ధర్మగోష్ఠులు, సత్సంగ సమావేశాలు నిర్వహించడం, వినయవిధేయతలు చూపడం, మునులను భక్తిశ్రద్ధలతో సేవించడం, ప్రజలను ధర్మంతో పాలించడం మొదలైన విషయాలన్నీ రాజు ధార్మిక జీవితానికి సంబంధించినవే.

రాజులు లోకకల్యాణాన్ని ఆశించి యజ్ఞయాగాదులు చేయాలి. 'యజ్ఞాలు చేయడం వల్ల దేవతలు ఆనందాన్ని పొందుతారు. వారికి ఆనందమైతే అన్ని విధాల ప్రజలు అభివృద్ధి చెందుతారు. కాబట్టి క్రతువులు లోకకల్యాణ కారణాలు. (అం.వి పు. 1-94; హరిశ్చంద్రుడు (హరి పూ. 2-50), ధర్మరాజు (భార. సభా 2-72) రాజసూయ యాగం చేశారు. సగర మహారాజు (హరి.పూ. 2-69) (అం.వి.పు. 5-256), దశరథుడు (రం.రా. పుట 13; భాస్క. బాల -51) రాముడు (నిర్వ. 10-102 నుంచి 108), విక్రమార్కుడు (విక్ర.చ. 5-92) అశ్వమేధ యాగాన్ని చేశారు. రావణుడు శుక్రాచార్యుని సలహాతో పాతాళహోమం చేశాడు. (భాస్క. యుద్ధ 18, 35) రుక్మాంగదకుమహారాజు ఏకాదశి వ్రతం చేశాడు. ఈ వ్రతప్రభావం వల్ల 'బాధితర భోగభాగ్య, శ్రీరమ్యస్ఫూర్తి ధాత్రి జేన్ను వహించెనట! (రుక్మాం.చ. 1-135)

"వలెనన్నయప్పుడె వర్షించు మేఘము
లావులు పాలుచన్నవిసి పిదుకు
కోరినసస్యముల్ కొండవేలును బండు
నెల్లకాలము ఫలియించు తరులు
వినుత సంతానాభివృద్ధి నొందిరి జనుల్
ధర్మంబు నాల్గుపాదముల నడచె
శ్రీధాన్య కటకమై చెన్నొందె దేశంబు
బహుభోగభాగ్య సంపదలు మించె

"క్రమము దప్పిన మరణముల్ కట్టువడియె
వ్యాధులుడి పోయె నపమృత్యు వదటణంగె

కలవు గలవయ్యె చోటుల కాంక్షలు డిగె
వసుధ రుక్మాంగదుడు సల్పు వ్రతము కతన"

(రుక్మాం చ. 1-130

ఇదీ వ్రత ప్రభావ ఫలితం. ఇలాంటి సత్ఫలితాల కోసం రాజులు వైది కర్మలు ఆచరించేవారు, వ్రతాలు చేసేవారు.

యజ్ఞాలన్నిటిలో రాజసూయం, అశ్వమేధం ప్రసిద్ధి పొందాయి. అన్ని యజ్ఞాలు దాదాపు వేద చోదితాలే. వైదిక కర్మలే బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియుల ఈ యజ్ఞాలను, చేయడానికి అర్హులు. రాజసూయం, అశ్వమేధం, దిగ్విజయ యాత్ర చేసిన రాజులు మాత్రమే చేయాలి. ఈ రెండింటిని రాజకీయ యజ్ఞాలు పేర్కొనవచ్చు. లౌకికమైన ప్రయోజనాన్ని ఆశించి రాజులు ఈ యజ్ఞాల్ని చే వారు. దేశంలో శాంతి భద్రతలు ప్రజాక్షేమం, అభివృద్ధి అనే లౌకిక ప్రయో నాల్ని దృష్టిలో వుంచుకొని వేదాలలోను, శ్రౌత సూత్రాలలోను రాజసూయ అశ్వమేధ యజ్ఞాల ప్రణాళికలు నిర్మించబడినట్లు తెలుస్తోంది.

<u>రాజసూయం:</u>— శుక్ల యజుర్వేదం, ఐతరేయ బ్రాహ్మణం మొదలైన వాటి ఈ యాగ వివరణ వుంది. రాజసూయం చేయాలనుకునే రాజు సామంత రా లను జయించి, దేశంలో శాంతి నెలకొల్పి, ప్రజలకు అన్న వస్త్రాలు కొర లేకుండా చేయాలి. "రాజసూయ యాగము నందు ప్రథమ దినము నందు ఇ పూర్త హోమములు జేయుదురు. ద్వితీయ దివసమునందు, దక్షిణా ఇష్టి జ గును. మూడవ దినము నందు ఉదవసాన ఇష్టి జరుగును. దీని యందు వి విశసనము జరుగును. జయింపబడిన రాజులలో నొకనిని పశువుగ నుపయోగిం రని వారిశ్చంద్రుని చరిత్రము వల్లను, శునశ్శేపుని కథ వల్లను దెలియుచున్న Colebrook అను ఆంగ్లేయ పండితుడు ఇది యొక సాంకేతికమేగాని నిక్కమ నరమేధము జరిగి యుండలేదని దృష్టాంతములున్నవని జెప్పి యున్నాడు. నా దినమందు మరికొన్ని యాగములను హోమములును జరుగును. ఐదవ దినమం మహారాజు పట్టాభిషిక్తుడగును...."[2]

బ్రహ్మదత్తుని కుమారులు హంస డిభకులు రాజసూయ యాగాన్ని చేయ లని అంటుంటే వాళ్ల మంత్రి పుత్రుడు, స్నేహితుడైన జనార్ధనుడు,

"రాజసూయంబు చేయనే రాజు దలచు
నాతనికి రాజులరిగాపు లయిన గాని

నిర్వహింపదు మనమెల్లి నేడు సేయు
లావు మెఱయునే ధర యింగలాలపుట్ట" (శ.హరి, 4-120)

అని చెప్పడాన్ని బట్టి రాజసూయ యాగ నిర్వహణ కష్టమని తెలుస్తుంది.

అశ్వమేధయాగం - ఈ యాగాన్ని గురించిన వివరాలు ఋగ్వేదంలో (1-162 165లో) కనబడతాయి. శతపథ బ్రాహ్మణం, తైత్తరేయ బ్రాహ్మణం, కాత్యాయన, ఆపస్తంబ, అశ్వలాయన, శాంఖ్యాయన మొదలైన గ్రంథాలు ఈ యాగాన్ని గురించి చెబుతాయి.

దిగ్విజయ యాత్ర చేసి చక్రవర్తి కావడానికి, రాజు ఈ యాగాన్ని నిర్వహిస్తాడు. రాజధర్మాన్ని అనుసరించి యుద్ధాలలో ఎంతోమందిని వధించాల్సి వుంటుంది. ఇందువల్ల వచ్చే పాపాన్ని తొలగించు కోవడానికి ఈ యాగాన్ని చేస్తాడు. ఈ యాగం చేయడానికి ఎక్కువ మొత్తంలో ధనం అవసరం (జై.భా. 1-64, 65) ఇందులో అశ్వం ప్రధాన పాత్ర వహిస్తుంది.

"పాటీర హీర వర్ణము
సాటక పుచ్ఛమును నల్లనగు చెవులు సిరా
ఘాట జవంబును నధ్వర
ఘోటక లక్షణము లివి యగోచరమైనన్" (జై.భార. 1-75)

"కాయము చిత్రవర్ణము లు గల్గి మనోజవమైన యశ్వమే
ధీయహయంబు నాగమ విధిన విడువందగు జైత్ర పూర్ణిమన్...."
(జై. భార. 1-76)

ఇవి యాగాశ్వానికి వుండాల్సిన లక్షణాలు. చైత్ర పూర్ణిమకు ఆగమ విధిని అనుసరించి విడవాలట! ఇష్టం వచ్చినట్లు తిరగడానికి వీలుండాలి. యాగాశ్వం వెంట 100 ముసలి గుర్రాలు, 400 మంది అస్త్రకవచధారులైన యోధులు వెళ్లాలి. ఈ గుర్రం యొక్క బ్రహ్మచర్యాన్ని ఒక సంవత్సరంపాటు కాపాడాలి.

"శూరులు గల్గిన బట్టుడు
ధీరతనని హయము నిటల దేశంబున బం
గారపు బట్టముపై బతి
వీరాంకము వ్రాసి కట్టి విడువగ వలయున్" (జై.భార. 1-77)

ఇది శత్రురాజుల రాజ్యాలలో సంచరించడం వల్ల ఆ రాజ్యాలు అశ్వానికి కట్టబడిన వీరాంకాన్ని చదువుకొని దాన్ని బంధించి యుద్ధానికైనా దిగాలి. లేదా అయాగాశ్వాన్ని. దానివెంట వచ్చే యోధులను సగౌరవంగా ఆదరించి, యాగాన్ని నిర్వహించే రాజు యొక్క చక్రవర్తిత్వాన్ని ఆమోదించాలి. సంవత్సరం తరువాత ఇది నిరపాయంగా యజమాని వద్దకు చేరుతుంది.

"విణ్మాత్రములు నప్పి విడిచిన తావుల
నెల్ల హోమంబు సేయించి యచట
గోసహస్రంబు ధాత్రీసు పద్మ్వల కాగ
మోక్త దక్షిణలతో నొసగవలయు
దీక్షితుండు హయంబు తిరిగి వచ్చెడు దాక
నియత భోగంబు లన్నియును మాని
భార్యతోడుత నసిపత్ర వ్రతము బూని
బ్రహ్మచర్యంబు సల్పంగవలయు.."నట! (జై.భార. 1-78)

ఇదీ వ్రత దీక్షా విధానం

ఈ యాగం మూడు రోజులపాటు జరుగుతుంది. మొదటి రోజు పాటలు, నృత్యాలు, చేస్తూ రాజుచేసిన దేవ, ధర్మకార్యాలను వివరంగా ప్రజలకు చెబుతారు. రెండవ రోజు రాజు సాగించిన విజయ యాత్రలను తెలియచేస్తారు మూడవ రోజున యాగాశ్వాన్ని వధిస్తారు. ఆ తరువాత రాజు పట్టాభిషేకంతో ఈ యాగం ముగుస్తుంది.

ఈ యాగంలో యజ్ఞదక్షిణలు ఎక్కువ ప్రాముఖ్యాన్ని పొందాయి. దశరథుడు తన భూమిని నాలుగు భాగాలు చేసి వారికిస్తే రాజా మేము విప్రులం వేదాధ్యయనం మా వృత్తి. భూభారాన్ని వహించే శక్తి మాకులేదు. గోవులు గాని, వెండిగాని, బంగారంగాని దక్షిణగా ఇచ్చి మీ రాజ్యాన్ని మీరే స్వీకరించండి, (భాస్క. బాల'126 నుంచి 129 ప.) అని అంటారు.

ఈ యాగాన్ని గురించి రామాయణం, జైమిని భారతం, విక్రమార్క చరిత్రం మొదలైన కావ్యాలు విపులంగా పేర్కొన్నాయి.

పాతాళ హోమం:- దివ్యాయుధాలు పొందడానికి ఈ హోమాన్ని చేసేవారని తెలుస్తుంది. రాముని చేతిలో రావణుని సుతులు, సోదరులు, హితులు, చతుర్విధ బలాలు నాశనమైనాయి.

"ఏ చందంబున బ్రతుకుదు, నే చొప్పున నడచువాడ
నెఱింగింపు తగన్" అని రావణుడు శుక్రాచార్యుని ప్రార్థించాడు.
(భాస్క.యుద్ధ. 18) శుక్రాచార్యుడు అతన్ని ఓదార్చి.

"ఉరుతరమైన ధైర్యమున హోమమునీకు నపేత విఘ్నమై
జరిగిన దివ్య ఖడ్గ శరచాప రథాశ్వములున్ మణి ప్రభా
గురుతర విస్ఫురత్కవచకుండలముల్ ప్రభవించు నగ్నిలో
నరుదుగ వాని దాల్చి విమతాలి జయించెద వీవు నాజిలోన్"
(భాస్క.యుద్ధ. 1835)

"కొను మీ వరమంత్రంబుల, జనుమింటికి హోమ విధియు జలుపు" మని సలహా ఇచ్చాడు. పాతాళ హోమాన్ని చేయడానికి రావణుడు నిశ్చయించుకొన్నాడు.

"స్నానాది క్రియలు నిర్వర్తించి పాతాళంబు బోని గుహా గర్భంబు మృత్యుముఖ గహ్వరంబు సొచ్చు క్రియం బ్రవేశించి రక్త స్రగను లేపనపటాలంకృతుండై గంధకుసుమాక్షతార్చితమైన వేదికయందు యథావిధి ననలంబు ప్రతిష్ఠించి హోమీయంబులగు పాత్రలు సంస్కరించి తత్సమీపంబుల వస్త్ర పరిధులు సేర్చి బిల్వ భల్లాతకకరంజంబుల సమిధలు దత్ఫలంబులును సర్షపాగురుగుగ్గులు దూర్వలును దధిమధుఘృత రక్త సురలును ప్రవాళపాయసదర్భలును గాకగృధ్ర కంక శ్యేనకురరభల్ల సర్పంబులును చాగమీన మకరకచ్ఛ పమేషంబులును ధాతు రసంబులును గర్పూరకుంకుమ చందన కుసుమంబులను గేశంబులును వేల్పుచు నిశ్చల నియమంబున హోమంబు సేయునంత" (భాస్క. యుద్ధ. 1839) హోమం నుంచి వస్తున్న ధూమాన్ని చూసి రావణుడు పాతాళ హోమం చేస్తున్న విషయాన్ని పసికట్టి ఆ యాగానికి అంతరాయం కలిగించమని విభీషణుడు రామునితో అంటాడు. (భాస్క.యుద్ధ. 1844) అంగదాదివానరులు ఆ హోమాన్ని నాశనం చేస్తారు. ఇలా జరగకుండా వుంటే హోమ ఫలితంగా రావణుడు బలవంతుడై వుండేవాడు. యజ్ఞయాగాదులు ఆచరించడం రాజుల ధార్మిక సంస్కృతిలో భాగమైనప్పటికీ ఏదో ఒక ప్రయోజనాన్ని ఆశించడం గమనార్హం.

రాజు దేవబ్రాహ్మణ పూజలు చేయాలి (సిం ద్వా. 10-12), అనుదినం బ్రాహ్మణులతో కలిసి ధర్మశాస్త్ర గోష్ఠిలో పాల్గొని ఐహిక ధర్మాలను, సకల దాన మహిమలను తెలుసుకోవాలి. (సిం.ద్వా. 4-7) మునులను గౌరవించాలి. వారిని భక్తి శ్రద్ధలతో పూజించాలి (కువ.చ. 2-12), బ్రాహ్మణులకు దానాలు ఇవ్వాలి, (భ. పు. 5-58) ప్రభువు ధర్మోపదేశాన్ని చేయాలి [భాగ. 4-567)

568) పుణ్య కథలను వినాలి (కృ.వి 2-58) తనకంటే అధికుల పట్ల భక్తి, సమానుల పట్ల, హీనుల పట్ల కృప కలిగి వుండాలి. (కుసూ. 10-188) మునులు చేసే యాగ కర్మల్ని రక్షించడం కూడ రాజు ధార్మిక జీవితంలో ఒక భాగం.

రాజు – వైవాహిక జీవితం:– వివాహబంధాలు రాజకీయాలలో ఒక భాగంగా మారడం మధ్యయుగంలో కనపడుతుంది. దశరథునికి నలుగురు భార్యలు. ఆయన కేవలం సంతానాపేక్షతో వాళ్లను వివాహం చేసుకున్నాడు. అతని కుమారుడు రాముడు ఏకపత్నీవ్రతుడు. ఇది ఆనాటి ఆదర్శ వివాహ పద్ధతి. అయితే మధ్యయుగంలో ఈ సంప్రదాయం నశించింది. స్త్రీని విలాస వస్తువుగా పరిగణించడం మొదలైంది.

రుక్మాంగద మహారాజుకు నూరు మంది అందమైన భార్యలు (రుక్మా.చ. 4-16). వాళ్లందరిని కాదనీ 'మోహిని' అనే యువతిని గాంధర్వ వివాహం చేసుకొన్నాడు. అది తెలిసిన అతని భార్యలు బాధతో భయంతో,

"ఈ యిగురాకు బోణిబలెనే మమునిందర గారవింప భూ
నాయక నీవు మమ్ము జతనంబున మాని చెంచెదేవ్ర ద్రుణ
ప్రాయముగాగ బ్రాణముల బట్టి విసర్జన సేతుమిప్పుడే
యీమెడ నీవు కన్గొనమినీతకు మిక్కిలి లోతు గల్గునే"
(రుక్మా చ 4-22)

అని రాజును దీనంగా వేడుకున్నారు. ప్రతాపరుద్రగజపతి రాయల చేతిలో ఓడి పోయి, అతనికి తన కూతురు నిచ్చి అతనితో సంధి చేసుకున్నాడు,

"ఆ భార్యను కృష్ణదేవరాయలు సరిగా చూడలేదు ఆమె కర్నూలు జిల్లా కంబంలో నివసిస్తూ ఏకాంతంగా బతికిందట"[10]

విజయనగర రాజు "రెండవ దేవరాయలకు భార్యలూ, ఉంపుడుకత్తెలూ ఏడు వందల మంది అని రజాక్ వ్రాసేడు, కృష్ణదేవరాయలకు పన్నెండు మంది భార్యలు. అంతఃపురంలో పన్నెండు వేల మంది. ఏ ముసలి వానినోతప్ప మగవాడి మొగం ఎరగని స్త్రీలు ఉన్నారని పయోస్ వ్రాసేడు. అచ్యుతరాయలుకు అయిదు వందల మంది, మరో అంత మంది ఉంపుడుకత్తెలు ఉన్నారని సన్నీజ్ వ్రాసేడు. వారంతా సర్దార్ల బిడ్డలే నంటాడు. ఒక్కొకామెకు ఒక్కొక్క గది వరుసగా కట్టించేడనీ, ఆస్త్రీలు గదిగుమ్మంలో నిలుచుని, విశ్రాంతి తీసుకొనేందుకు పోతున్న రాజు, గుమ్మంలోనికి వచ్చినప్పుడు ఆహ్వానిస్తుంటారనీ, రాజు ఆసమయానికి తనకు తోచిన ఆమె గదికి వెడతుంటాడనీ ఆయన వ్రాసేడు"[11]

పై వివరణ బట్టి రాజుకు ఎంతమంది భార్యలూ, ఉంపుడుకత్తెలూ వుంటే అంత గౌరవం వుండేదని తెలుస్తోంది. స్త్రీని భోగ వస్తువు అన్నారంటే ఆమెకు సమాజంలో సముచిత స్థానం లేదని అర్థం. అనాటి రాజులకు వివాహబంధంలో వుండే ప్రేమానురాగాల కంటె స్త్రీల అందచందాలే తృప్తి నిచ్చాయి.

రాజధర్మం

రాజ ధర్మాన్ని గురించి తెలుగు కావ్యాలు విరివిగా పేర్కొన్నాయి. 'రాజ' పదవి చాలా బరువు బాధ్యతలతో కూడుకొని వుండడాన్ని దృష్టిలో వుంచుకొని కాబోలు అతనికి దైవత్వం ఆపాదించబడింది.

ధర్మశాస్త్రాలు ప్రవృత్తి రూప ధర్మానికి, నివృత్తిరూప ధర్మానికి సమ సమ ప్రాధాన్యాన్నిచ్చాయి. ప్రవృత్తి రూప ధర్మాలు ఒక వ్యక్తికి సంబంధించి నవికావు. అవి విశ్వశ్రేయస్సుకు ఆధారాలు ప్రవృత్తిరూప ధర్మాల్లో రాజధర్మం ఉన్నత స్థానాన్ని ఆక్రమించింది [12]

"ప్రజల సుఖమే రాజునకు సుఖము, ప్రజల హితమే రాజునకు హితము. తన ప్రియమే రాజునకు హితము కాజాలదు. ప్రజలకేది హితమో అదియే రాజునకు హితము"[13] అని కౌటిల్యుడు రాజధర్మాన్ని నిర్దేశించాడు. "ద్రోహులను దండించాలి. శత్రువులను జయించాలి. ఉత్సాహంతో ప్రజలను రక్షించాలి. ఈ విధులు నెరవేర్చడానికే బ్రహ్మ రాజులను సృష్టించాడట! (స నీ స. 1-141)

"సకల జనాను రంజనము సత్యము శౌచము మంత్రగోపనం
బకృపణ వృత్తి దక్షతధనార్జిత శీలత భోగ మిగి నా
స్తిక ఖలసంగ వర్జనము శిష్ట విధేయత దుష్ట నిగ్రహం
బకుటిల భావ మింద్రియ జయంబు గుణంబులు భూమి భర్తకున్"
(స.నీ.స. 1-144)

ఇవి రాజుకు వుండాల్సిన గుణాలు. అన్ని ధర్మాల్లోనూ రాజధర్మం గొప్పది. ఏనుగు పాదంలో అన్ని జంతువుల పాదాలు ఇమిడి పోతాయి. రాజ ధర్మంలో అన్ని ధర్మాలు ఒదిగి వుంటాయి. రాజు ధర్మ స్వరూపుడు. సమస్త ధర్మాలు రాజు చేత రక్షించబడతాయి.

"శరణన్న వారి గాచుట
దురమున వీరారి వరుల దునుముట ప్రజలన్

బరి పాలనంబు సేయుట
ధరణీపాలునకు ముఖ్యధర్మం బెపుడున్" (రుక్మ.చ. 3-65)

రాజ ధర్మాన్ని గురించి ఇంకా ఇలా చెప్పబడింది.

"పార్థివోత్తములకు బ్రజల రక్షించుట
పరమ ధర్మంబగు నరవరేణ్య!
ధరణీశులకు బ్రజాపరి పాలనంబున
బూని లోకులు సేయు పుణ్యమందు
షష్ఠాంశ మర్థిని సంప్రాప్త మగునట్లు
ప్రజలబ్రోవని రాజు ప్రజల చేత
నపహృత సత్పుణ్యుడై వారు గావించు
ఘనపాప ఫలము దాననుభవించు

గాన నీవును విప్రవరానుమతము
సాంప్రదాయక విధమునై జరుగు ధర్మ
మహిమ జేపట్టి యర్థ కామముల యందు
సమత నమ్మాటి యందు నాసక్తిలేక" (భాగ 4-541)

ప్రజలకు అనురక్తుడై రాజు రాజ్యాన్ని పాలించాడట। (భాగ. 4-543) రాజులకు ప్రజల్ని రక్షించడమే పరమ ధర్మం ఆ ధర్మాన్ని ఆచరించిన రాజుకు ప్రజలు చేసుకొన్న పుణ్యంలో ఆరవ భాగం సంప్రాప్త మవుతుంది ప్రజల్ని రక్షించలేని రాజు ప్రజలు చేసే గొప్ప పాప ఫలాన్ని అనుభవిస్తాడు. కాబట్టి విప్రశ్రేష్ఠుల అనుమతితో సంప్రదాయంగా జరిగే ధర్మాన్ని పాటించి అర్థ, కామాలలో సమత్వాన్ని చూపాలి.

ప్రజారంజనం కోసం వ్యక్తిగత సుఖాల్ని చాలామంది రాజులు త్యజించారు. "ప్రజల ఆరాధన కోసం స్నేహం, దయ, సౌఖ్యం, చివరికి జానకిని కూడా ఏమాత్రం బాధ పడకుండా త్యజిస్తాడు అంటాను రాముడు"[14] అందుచేత ఈనాటికి రామరాజ్యం అంటే ప్రజాసంక్షేమ రాజ్యం అనే అర్థంతోనే వుంది.

"ధరణీశ్వరులకు ధర్మం
బరయంగా బ్రజల యార్తి యణచుటయె కదా...."
(మా.పు. 1-179

ఎలాంటి కష్టాలున్నా విసుగు చెందకుండా రాజు ప్రజల్ని కాపాడాలి. ఆపదలో వున్న వాళ్ల మొరల్ని ఆలకించి, వాటిని తొలగించాలి. కార్యనిర్వహణ భారాన్ని దుర్జనులకు వదలిపెట్టకూడదు. (ఆము. 4-204)

ఆర్తజన రక్షణ:- రాజు దుష్టుల్ని శిక్షించాలి. శిష్టుల్ని రక్షించాలి. నిర్మల చిత్తంతో రక్షించె రాజుకు ఏ కష్టాలు రావు. (భార.శాం. 2-341)

"అతి భీతుడైన శరణా
గతునార్తుని శత్రునైన గడుకొని కరుణా
న్వితుడై రక్షింపని దు
ర్మతియగు కుత్సితుని బ్రతుకు బ్రతుకే తలపన్"
(మా.పు. 8-263)

అని అన్నారు కాబట్టే శరణు వేడిన శత్రువును కూడా రక్షించారు ప్రాచీన భారతీయ ప్రభువులు"... క్షత్రియునకు శస్త్రధారణం బార్తత్రాణ రక్షణార్థంబు.." (మా.పు. 8-165)

"...త మ క్షత్రకులజులు చిత్తగి...చి, యాదరింతురు కరుణతో నార్తరవము" (శృ.శా. 3-97)

అంతేకాదు "దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణ, చేయలేనీ క్షత్రియులకు సత్కీర్తి కలగదట! (ద్వి.భార. 3-64)

"ప్రాణేచ్ఛ వచ్చి చొచ్చిన
ప్రాణుల రక్షింపవలయు ప్రభువులు...." (భాగ. 8-234)

ఇలాంటి మాటల వల్ల ప్రాచీన రాజులు ఆర్తజన రక్షణపట్ల ప్రత్యేక శ్రద్ధ చూపేవారని తెలుస్తోంది.

"దుష్టజన విగ్రహంబును
శిష్ట ప్రతిపాలనంబు జేయుచు ధర్మా
విష్టుడగు రాజు చెడడు వి
కృష్టుండగు రాజధర్మకృతి చెడిపోవున్" (భాస్క.యుద్ధ. 302)

ఇలాంటి రాజధర్మం స్పష్టం చేయబడింది.

"ఏ యెడ ననదల మొఱవా
లాయము వినవలయు దుర్బలస్య బలం రా

జా యన వినవే? ధరణి
నాయకులకు నార్త రక్షణంబులె క్రతువుల్" (మను. 4-74)

పంటల్ని, జనపదాల్ని నాశనం చేసే దున్నపోతులు, మదించిన ఏనుగులు, ఎలుగు బంట్లు. పందులు, జింకలు మొదలైన జంతువుల్ని చంపి ప్రజల్ని రక్షించాడు రుక్మాంగదుడు.

"భయమున భూప్రజలాడిన మాటలు
పార్థివ శేఖరుడాదరణన్
గయికొని యేల విచారమునే గలం
గన్ మృగకోటుల ద్రుంచెదనే
భయమును వద్దు సుఖంబున నిండుల
పట్టున నుండు డటంచు మహా
దయవిగుడన్ ప్రజ నంపి విభుండు ప్ర
తాప మెలర్పగనక్షణమే." (రుక్మా.చ. 3-13)

వేటకు బయలుదేరడానికి సిద్ధమైనాడు. ప్రజల భయాన్ని తొలగించి, వారిని రక్షించడం రాజు తక్షణ కర్తవ్యం. ఆ కర్తవ్యాన్ని మహారాజు నెరవేర్చాడు.

నరకుడు పెట్టే బాధలు భరించలేక ముని బృందం కృష్ణుని శరణు వేడింది. "ముని యాదవేంద్ర సమితి. సంతసము నొంద నరకుని చంపువాడ.. " నని (ఉ.హరి, 1-110 నుంచి 121) ప్రతిజ్ఞచేసి నరకుని వధించాడు కృష్ణుడు

"రాజు నిజప్రజా సమభిరక్షణ మెప్పుడు సేయ భూజనుల్
రాజున కర్థ వృద్ధియు ధరన్ బహు భంగుల గూర్తు రిందు లో
రాజభివృద్ధి కంటె జనరక్షయె యుత్తమ మెందు భూజనుల్
రాజ సురక్షలేక చెడి రాజభివృద్ధి యెవర్ప నేర్తురే"
(స.నీ.స. 1-98)

దొంగలబారి నుంచి రాజు ప్రజల్ని రక్షించాలి దొంగల పట్ల కరుణ చూపక క్రూరంగా ప్రవర్తించాలి. (రుక్మా చ. 3-54) దుర్మార్గుల్ని శిక్షించక పోవడం, సన్మార్గుల్ని కోపంతో వధించడం రాజుకు పాపం కలగడానికి కారణాలు ఇలా చేయడం వల్ల ఆరాజు ప్రజల చేత భంగపడడం కూడా జరుగుతుంది. (రుక్మా.చ. 3-55) రాజు దండన చేయకపోతే బలవంతులు బలహీనుల్ని మట్టు పెడతారు. జార, చోరులు అధికమవుతారు (రుక్మా చ. 3-56)

రాజు వర్ణాశ్రమ ధర్మాల్ని రక్షించాలి:– "బ్రాహ్మణాది వర్ణాలను, బ్రహ్మచర్యా శ్రమాల్ని రక్షించడానికి బ్రహ్మ రాజును సృష్టించాడు.

"నాలుగు పురుషార్థములకు
నాలుగు వర్ణముల వారి నడవడికిని, భూ
పాలకుడు కారణము త
న్మూలంబున నెపుడు సర్వముండల పోయున్"
(శ్రీ.రం.మ. 5-89)

ధర్మార్థ కామమోక్షాలనే నాలుగు పురుషార్థాలకూ బ్రాహ్మణ క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులనే నాలుగు వర్ణాల వారి నడవడికి రాజే ఆధారం. వీటిని రక్షించాల్సిన బాధ్యత రాజు మీద వుంది.

వర్ణవ్యవస్థను కాపాడడం రాజ ధర్మం. వైదిక ధర్మానికి, వర్ణవ్యవస్థకు అవినాభావ సంబంధముంది. జైన బౌద్ధాల నుంచి, తరువాతి కాలంలో ఇస్లాం మతం నుంచి వైదిక ధర్మాన్ని రక్షించడానికి వైదిక సమూహాన్ని సంఘటితం చేయవలసిన అవసరం రాజులకు ఏర్పడింది. అందుకే వర్ణవ్యవస్థను పటిష్టం చెయ్యడం, ఆశ్రమ ధర్మాల్ని రక్షించడం తమ ధర్మంగా రాజులు భావించారు.

నాలుగు వర్ణాల వారిని,

".... ....
బ్రహ్మ సృష్టి క్రియా పరత నొంది
వక్త్రంబు నందును వక్షంబు నందును
దొడల యందును దనయడుగు లందు
నుద్భవింప........" చేశాడట! (మా.పు. 4-35)

ఆనాటి సమాజ నియమాల ప్రకారం ఎవరి వృత్తి ధర్మాన్ని వారు ఆచరించాలి. ఆ ధర్మాన్ని చెడకుండా చూడడం రాజ ధర్మం. ప్రాచీన సాహిత్యంలో వర్ణాశ్రమ ధర్మాన్ని గురించి అధికంగా చెప్పబడింది. ఇవి సుదీర్ఘంగా వున్నా, సంక్షిప్తంగా వున్నా వీటి సారాంశం ఒక్కటే. చాతుర్వర్ణ్య ప్రజల లక్షణాలిలా పేర్కొనబడ్డాయి.

"ధర్మ శాస్త్రముల యర్థ రహస్యము లెఱింగి
జరుపు బ్రాహ్మణుడు మోక్షంబు గాంచు
న్యాయ మార్గము నొకింతయును దప్పక ధాత్రి
పాలించు జనపతి పడయు ముక్తి

క్రయ విక్రయముల నారయ పర్వసముడైన
వైశ్యుండు పొందు గైవల్య పదము
నారాయణ స్మరణయు విప్ర పూజయు
కావించు శూద్రుండు గను బరంబు
నాల్గు వర్ణంబులును నిట్లు నడచి పొందు
ముమ్మరంబుగ నైహికా ముష్మికములు....”
(జై.భార. 3-27)

ట్రాహ్మణ లక్షణాలు :

దమమున శౌచము దపమును
శమమును మార్దవము గృపయు సత్యజ్ఞాన
క్షమలును హరి భక్తియు హ
ర్షము నిజ లక్షణముల గ్రజాతికి నధిపా (భాగ. 7-412)

క్షత్రియ లక్షణాలు :

“శౌర్యము దాన శీలము బ్రసాదము నాత్మజయంబు దేజవ న్
ధైర్యము దేవ భక్తియును ధర్మము నర్థము గామము న్ బుధా
చార్యముకుంద సేవకులును సత్కృతి యుంబరితోషణంబు స
ద్వీర్యము రక్షణంబు బృథి వీవర శేఖర రాజ చిహ్నముల్”
(భాగ. 7-413)

వైశ్య లక్షణాలు :

“ధర్మార్థ కామ వాంఛయు
నిర్మల గురుదేవ ప్రనివహార్చనముల్
నిర్మద భావము బ్రమదము
శర్మకరత్వమును వైశ్యజనలక్షణముల్” (భాగ 7-414)

శూద్ర లక్షణాలు :

“స్తేయము లేని వృత్తియు పవిత్వము సన్నుతియున్నిజేశులన్
మాయలు లేకడాయుటయు మంత్రము సెప్పక పంచ యజ్ఞముల్
సేయుటయున్ ధరామరుల సేవయు గోవుల రక్షణంబు న
న్యాయముతేమియున్ మనుజనాథ యెఱుంగుము శూద్ర ధర్మముల్”
(భాగ. 7-419)

జాతి మాత్రం చేతనే పురుషునికి వర్ణాన్ని నిర్దేశించరాదు. 'శమదమాది వర్ణలక్షణ వ్యవహారాల'ను కూడా చూడాలంటాడు నారదముని (భాగ. 7-415)

"చతుర్వర్ణ చతురాశ్రమములతో కూడిన ఈ లోకం రాజదండముచే లింపబడి స్వధర్మకర్మల యందభిరుచి కలిగి ప్రజలను తమ తమ మార్గములంతు పచున్నట్లు చేయు చున్నది"[16] అని కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు."

రాజు నిజధర్మ తత్పరుడై సకల వర్ణధర్మ రక్షణ వదలకుండా వుండాలి. కర్మలను విడిచేవాడు. తన పుత్రుడైనా అతన్ని దండించాలి అలా చేస్తే వరైనా కర్మ పరిత్యాగం చేయడానికి భయపడతారు. (శ్రీ.శా 5-32)

ఇలా వర్ణవ్యవస్థను కాపాడడానికి ఎవరెన్ని ప్రయత్నాలు చేసినా అది విచ్చి ం కాక తప్పలేదు. ఈ వ్యవస్థలో కొందరు అగ్రజాతి బ్రాహ్మణులు వైదికా రాలకు తిలోదకాలివ్వడం ఒక కారణమయింది. మరి కొందరు బ్రాహ్మణులు ద్యాన్ని సేవించడం ధనాన్ని దొంగలించడం, సత్కర్మలు ఆచరించక పోవడం (భార. శాం. 2-89) ఇంకా కొందరు చండాలుని వల్ల దానాన్ని గ్రహించి రాస్కృతులైనారు. (కాశీ. 7-237 నుంచి 250) అంతేకాదు ఇతర వర్ణాల స్త్రీ తో సంపర్కం పెట్టుకున్నారు. (భార. ఆది 5-235) వాళ్ళ స్త్రీలను క్షత్రియు పెళ్లి చేసుకున్నారు (భార. ఆది 5-23) వర్ణవ్యవస్థను రక్షించడానికి ఎంత సంగా వ్యవహరించి నప్పటికీ అందులో లోపాలు తప్పలేదు. లోపభూయిష్టమైన వ్యవస్థ అధర్మ వ్యవస్థగా మారింది. అందువల్ల కులం కంటె గుణం ప్రధానం గ్రహించారు. (భార అర 5-126) అన్ని వర్ణాల ప్రజలు ఒక్కటి కావడా ప్రయత్నాలు జరిగాయి. పాలకులు కూడా వర్ణవ్యవస్థ పట్ల తమ దృక్పథాన్ని ర్చుకున్నారు. బ్రాహ్మణుల్ని తమ మంత్రులుగా నియమించుకునే ఆచారాన్ని లిపశారు (ప.పీ చ. పుట 50)

"ఇచ్చోట భుజియించి రేక కార్యస్థులై
సామంత నృపతులు చాపకూడు ...." (క్రీడా -122)

డం వల్ల వర్ణవ్యవస్థ నిర్మూలనకు నాంది పలికినట్లయింది. దీన్ని శైవమత ప్రభా గా పేర్కొనవచ్చు.

ధర్మార్థకామాలు వర్గత్రయం. ఇవి భౌతికాలు. నాల్గోదైన మోక్షం అధ్యా కం. అన్నిటిని కలిపి పురుషార్థాలు అంటారు. రాజు ధర్మవర్తనుడై ధర్మ ర్గంలో అర్థం సంపాదించాలి. ఆ అర్థాన్ని ప్రజల కోసం వ్యయం చేయా మమైన మార్గంలో కామాన్ని తీర్చుకోవాలి. ఇలా రాజు ప్రజలకు ఆదర్శంలి. వర్తించాలి.

"అధిప! పెఱియా శ్రమ స్థుల కందఱకును
విను గృహస్థాశ్రమము వాడె వెలయ నాత
యట్టి గృహమేధులకు గీడు పుట్టకుండ
గాచు కర్తలు రాజులు గారె యరయ (భోజ. 2-64)

రాజు ఆశ్రమ ధర్మాలకు - బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ వానప్రస్థాశ్రమ ధర్మాలకు - కీడు కలగకుండా చూడాలి.

"మంత్రుల మర్మకర్మము లెఱింగెడు దాపె
కోటలు కాపాడు కొనెడు నేర్పు
తటికాపు వెడకుండ సరిగోడు గొనురీతి
యీతి బాధలు చెందనీని సొంపు
పరులయాలోచనల్ పరికించు గరియంబు
నర్గార్జనము మీది యాదరంబు
వేట తోటల మీవి విలసిల్లు నాసక్తి
యొడ్డోలగంబుండు నొప్పిదంబు
తగిలి పిరువీకు సేయ, నుద్దండ వృత్తి...." (శివ చ. 4-82)

రాజు విశిష్ట లక్షణాలు.

రాజు కళల చేత పూర్ణత్వం పొందాలి. (భాగ. 1-297) రాజు ప్రజా రక్షకుడు తన మేధ, పరాక్రమం మొదలైన గుణాలతో ప్రజలను రక్షిస్తూ, వాళ్ల జీవనస్థాయిని పెంపడానికి కృషి చేయాలి రాజ ధర్మాన్ని, నీతినీ అచరించడం తేలికకాదు. కుటిల రాజరిక వ్యవస్థలో రాజు సత్యవంతుడుగా, నీతిమంతుడుగా ఉండడం చాలా కష్టంగా వుంటుంది. తన పదవిని హోదానూ, రాజ్యాన్ని రక్షించుకోవడానికి రాజు వక్రమార్గంలో పయనించాడు. మధ్యయుగంలో ఇలా ప్రవర్తించడం ప్రతి మించింది. రాజు అధర్మపరుడైతే ప్రజలూ అలానే తయారవుతారు. 'యథా రాజా తథా ప్రజా!' కాబట్టి రాజు అదర్శ పాలకుడుగా వుండాలి రాజ ధర్మాన్ని తుచ తప్పకుండా పాటించాలి.

<u>రాజు - రక్షణ -</u> రాజ్యం యొక్క అస్తిత్వం రాజుపైన అధారపడి వుంటుంది. కాబట్టి రాజును మట్టుబెట్టడానికి శత్రువులు పరిపరి విధాల ప్రయత్నిస్తారు. అందువల్ల రాజు తన రక్షణ గురించి అనుక్షణం జాగ్రత్తగా వ్యవహరించాలి. శత్రువులే కాదు. తన బంధువుల్ని దాయాదుల్ని చివరికి తన భార్యా బిడ్డల్ని కూడా నమ్మకూడదు

"పుట్టిన నిమిషము మొదలు రాజపుత్రుల వలన కలుగు ప్రమాదముల
ండి రాజు తన్ను రక్షించుకొనవలెను. ఏలయన "రాజపుత్రులు ఎండ్ర
యుతో సమానమగు ధర్మము కలవారు. అందువలన తండ్రినే భక్షించెదరు"[17]
) కౌటిల్యుడు చాలా కటువుగా చెప్పాడు.

"తల్లి దండ్రినైన దమ్ముల నన్నల
సఖులనైన బంధు జనులనైన
రాజ్యకాంక్షచేసి రాజులు చంపుదు
రవనిదలచు జీవితార్థులగుచు (భాగ. 10-55)

జు ఎవరినైనా చంపడానికి వెనుకాడ డనడాన్ని "....రాజ్యకాముకులకు నన్నత
న్నడను వావిగలదె?" (మా.పు. 8-25) అనే వాక్యం బలపరుస్తోంది.

శత్రువుల నుండి ఏ రూపంలో ఆపదలు సంభవిస్తాయో వూహించడానికి
ండదు. అందువల్లే రాజును రక్షించడానికి "లెంకలు" అనే అంగరక్షకు
ండేవాళ్లు.

"చక్రవర్తికి లెంకలు అంగరక్షకులు. రాజును, రాజసౌధాన్ని సర్వకాల
వ్యవస్థలలో కాపాడుటయే వారి వృత్తి ధర్మం వీరు రాజునకు పుత్రులతో
మానం. రాజ సంరక్షణ వారి వ్రతం. రాజు భోజనంచేసి వదలి పెట్టినదే
రి ఆహారం. ఉద్యోగంలో చేరునప్పుడు రాజే వారికి గురువు దైవమని, రాజు
ంరక్షణే వారి నిరంతర కర్తవ్యమని ప్రమాణం చేసేవారు. రాజుతో వారు
ుద్ధ భూమికి వెల్లి రాజా ప్రక్కగా నిలబడి శత్రువుతో యుద్ధం చేసేవారు.
కవేళ రాజు మరణించినచో వెంటనే వారుకూడా ఆత్మహత్య చేసుకొంటారు.
ాచపీనుగ తోడు లేనిదే పోదు'అన్న సామెత పుట్టుటకు ఈ లెంకలే కారణం"[18]

నాయకురాలు నాగమ్మను గోపన్న దూషిస్తే నలగాముని లెంకలు అతనిపై
ిడిచేసి చంపారు.

"తమగము పయినుండి తమకంబు తోడు
కోపించి లెంకలు గొదకొని యురికి" (ప.వీ.చ. పుట 155)

ోపన్నపై పడ్డాను. కామాయ లెంక, పెండేల యెరలెంక, పెద్దపోతు లెంక,
ము లెంక, పెద్ద జన్నాయ లెంక మొదలైన వారు నలగాముని లెంకలు. (ప.వీ.
. పుట 155, 156)

శత్రువుల్ని, శత్రువుల బంధువుల్ని, తన కొలువులో వుండే వారిని, వుండని వారిని, పూర్వం తన చేత కీడు పొందిన వారిని రాజు ఎన్నడు నమ్మరాదు. పూర్వం ఒక రాజు కొలువులో వుండి, అతనికి ఎగువేసి వచ్చిన నీచుని తలమి వేయాలే తప్ప వాణ్ణి హితునిగా భావించి ఆదరించరాదు. (రుక్మాం.చ. 3-16,17)

పరీక్షించనిదే ఏ వస్తువును రాజు వుపయోగించరాదు, "ఇతరులు బహువిధాలైన ఆహార పదార్థాన్ని పంపితే, వాటిని ముందుగా ఒకవిచేత తినిపించి అతనికి అవి జీర్ణమైనట్లు తెలిసిన తరువాతనే రాజు ఆ పదార్థాల్ని భుజించాలి. (రుక్మాం.చ. 3-18) వస్త్రాలు కూడా పరీక్షించనిదే ధరించరాదు.

నాగమ్మ మలిదేవుని దూషిస్తుంది. అలరాజు ఆమెను కత్తితో చంపడానికి ప్రయత్నిస్తే ఆమె నలగాముని వెనక్కి పోయి తప్పించుకుంటుంది. ఆ మరుసటి దినం నాగమ్మ

"అలరాజునించేరి యవలీల మొరగి
ఈ చెండు యని చేనిచ్చి యాఘ్రాణ
మొనరించునట్లుగా నొనరించి తేని
ఇచ్చ వచ్చిన మెచ్చు లిచ్చెదపాలు
మాలికతో నీవు మరలితివైన
నడుమ తునుకలుగాను నరకింతు నిన్ను
తడయక చను" మని తంబుళ కొమ్మ జియ్యరును వెర్ల గుడిపాటికి

పంపింది. (పలనాటి వీ.చ. పుట 2-74)

ఆ జియ్యరు నమ్మకంగా ఆపూల చెండ్లను అలరాజుకు ఇచ్చాడు. కన్నమ నుమానించి నప్పటికి అలరాజు "జియ్యరుకు మన యెడ నిక్కలి మర్యాద కలదు" అని అంటూ ఆ పువ్వుల బంతుల్ని మక్కువతో ఆఘ్రాణించి మృత్యువువాత పడ్డాడు.

విషప్రయోగాల నుంచి రక్షణ పొందడానికి తీసుకోదగిన చర్యలలో విషాన్ని గుర్తించే పక్షులను పెంచడం ఒకటి

"కొనగొని కొండ ముచ్చులజకోరములన్ శుకశారికావళిన్
బెనుతురు భూపతుల్ విషము వెట్టిన యన్నము జూచి యోలిజ
య్యనవి పెంటిక ల్విడువనక్షులు మూయగ గూయుచుండగా
గనికుటిల ప్రయోగములు గాంచుటకై నృపమంత్రిశేఖరా
(స నీ.స. 1-35)

ఇలాంటి జాగ్రత్తలనే కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.[19] రాజుకు ప్రీతి పాత్రుడైన కుమారుడు కూడ వేళ కాని వేళలో నిర్భయంగా రాజమందిరంలో ప్రవేశించరాదు.

ంతఃపురంలో భద్రతా చర్యలు ఇంకా ఎక్కువ తీసుకోవాలి. "మంగళ్ళ నౌకర్లు బందుగ స్నానముచేసి, తమ వస్త్రములను చేతులను శుభ్రపరచుకొని అంతఃపుర క్షకుని నుండి ముద్ర వేసిన వస్తువులను తీసుకొని రాజునకు పరిచర్య యవలెను."[20]

"వృద్ధ స్త్రీలు శుద్ధురాలని చెప్పిన తరువాతనే లోపలి కక్ష్యలోని రాణిని ాచుటకు రాజు వెళ్లవలెను. ఏలయన, రాణి గదిలో దాగియున్న సోదరుడు ద్రసేనుని, తల్లి పడకలో దాగియున్న కుమారుడు కరూశుని చంపిరి తేనెయని షమును పేలాలతోకలిపి కాశీరాజును, విషము పూసిన కడియముతో వైరంత్యుని, షము పూసిన మేఖలామణితో సౌవీర రాజును, అద్దముతో జాలూధుని వారివారి ణులు చంపిరి. జడలో అస్త్రమును దాచి యుంచుకొని విదూరథుని అతని రాణి ంపెను. కనుక ఇట్టి యవకాశములు రాకుండ నతడు జాగ్రత్త పడవలెను"[21] ని కౌటిల్యుడు రాజులను హెచ్చరించాడు.

పై విషయాలను మడికి సింగన కూడ పేర్కొన్నాడు. (స.నీ.స. 1-288)

రాజు రక్షణ గురించిన ఇంకా కొన్ని జాగ్రత్తలు.

"కంచుకోష్టిషముల్ గల వర్షధర కుబ్జ
 కైరాత వామనుల్ చేరి కొలువ
సముచితమ్ముగను రాజమ్ముడంతఃపురో
 ర్వీతలంబున విహరింప వలయు
విత్తజ్ఞులును శుద్ధ విత్తులు నగునట్టి
 సచివులింపుగ నరేశ్వరుని జేరి
శస్త్రాగ్ని విష వివర్జనముగ నొయ్యన
 నర్మ వాక్యమ్ము లొనర్చ వలయు

సంతిపురములోన నధిపతి యున్నప్పు
డపట బాయకుండు నాత్మ సైన్య
మతని జేరి మిగుల నాయితమ్మై నిల్చి
వెలగి రక్షణంబు సేయ వలయు" (స.నీ.స. 1-283)

రాజు నమ్మకమైన వారినే తన అంగరక్షకులుగా నియమించుకోవాలి. అలా ుక పోవడంవల్ల ఆపదల్ని ఎదుర్కోవలసి వుంటుంది. అంగరక్షకుల నియా ంలో అజాగ్రత్త చూపడంవల్ల దారుణ ఫలితాల్ని చవిచూడవలసి వుంటుంది[22]

"గుంపు గూడిన వారి నడుమ రాజు ప్రవేశించరాదు" అని కౌటిల్యుడు
వ సూచన ఈనాటికీ పాటించదగిందే [23] అతని దెంత ముందుచూపు!

దోషాలు :- రాజుల పతనానికి కారణాలైన దోషాల్ని రాజు త్యజించాలి
క పెద్ద నావకైనా ఒక చిన్న చిల్లు చాలు నీటిలో మునిగిపోవడానికి ఎంత
ప్ప చక్రవర్తికైనా ఒక చిన్న దోషం చాలు అతను, అతని రాజ్యం పతనం
డానికి (ఆంగ్ల విషాదాంత నాటకాలన్నీ ఈ సూత్రాన్ని ఆధారంగా చేసుకొని
యబడ్డవే!) కాబట్టి రాజులు దోషాల్ని గుర్తించి జాగత్తగా మెలగాలి.

"మంత్ర గోపనమునే మఱుట యుదీర్ఘచిం
తయు నిరర్థకపు చింతయు ప్రసాద

"విరహితత్వము బుధావిజ్ఞానము శుభా ప్ర
యోగంబు విషయాను రాగభరము
ననృతంబు నాలస్యమును నాస్తికత్వంబు
నర్థంబు లందు ననర్థమతియు
దీర్ఘసూత్రత్వంబు దీర్ఘరోషంబు ని
ర్ణీత కార్యము లాచరింపమియును

భూమి పతికి దోషములు నివి పదునాల్గు
వీని దెలిసి నెఱయ విడువ వలయు
గాము దోషజంబులై మీఱినట్టి స
ప్త వ్యసనములందు దగుల వలదు" (కళా. 7-266)

గాంటి రాజదోషాల్ని నన్నయ అంతకు ముందే పేర్కొన్నాడు (భార. సభా.
56)

"కొండియములు విన్నపములు
దండువ యర్జనంబు తరుణులె భృత్యుల్
మండు చునునికి యెలావుగ
నుండెడి భూవిభుడు ప్రజకునుత్పాతమిలన్" (స.నీ.స. 1-230)

కరుల దోష కథల్ని వింటూ ఆనందపడేవాడు, ఇతరుల్ని పీడించేవాడు, బలంతో
పస్త్రీలను దొంగలించడమే సుఖమనుకునే రాజు ప్రజలకు ఎక్కువ ఆపదల్ని
ల్గిస్తాడు (స.నీ.స. 1-231)

ఎవరైనా తప్పుచేస్తే ప్రజలు వాళ్ళపై రాజుకు విన్నవిస్తారు. రాజే తప్పు ఎవరికి చెప్పాలి? (న.నీ.స. 1-233) కాబట్టి రాజు ఇలాంటి దోషాల్ని తన ...పులకు రానీయకూడదు.

లు-వ్యసనాలు :-

వ్యసనపరులైన రాజులు, వాళ్ల రాజ్యాలు నాశనంకాక తప్పవు. తద్వారా లు ఇబ్బందుల పాలవుతారు. కాబట్టి రాజులు వ్యసనపరులు కారాదు. వ్యస ... సప్త విధాలు. రాజులు వీటికి దూరంగా వుండాలని ప్రాచీన భారతీయ సాహి ఏ...కరం...తో ఘోషిస్తోంది.

"స్త్రీపానాక్ష మృగ వ్యధ
నాపహరణ దండ నిష్ఠురాలాపములన్
పాపగ సప్త వ్యసన
వ్యాపారములుడుగ వలయు వసుధేశనకున్" (కుమా. 10-184)

వేట, జూదం, పానం, మాట బిరుసు, కఠిన దండం కాంత, తగని దానం. సప్త వ్యసనాల పట్ల ప్రభువులకు ఆసక్తి వుండరాదు. (రుక్మాం.చ. 3-76)

"వెలది జూదంబు పానంబు వేట పలుకు
ప్రల్లదంబును దండంపు పరుసదనము
సొమ్ము నిష్ప్రయోజనముగ వమ్ము సేత
యనెడు సప్త వ్యసనముల జనదు తగుల" (భార.ఉద్యోగ.2-44)

పద్యపాదాల్ని పుడిసిట బట్టినట్లున్నాయి ఈ క్రింది వాక్యాలు.

"బోటి జూదంబు పానంబు వేట జనుట
తిట్టుటయు హేతువుగను దండించదలచు
టొవిత దొలింగి యనుచితంబైన వ్యయము
సేయుటయు నేవి వ్యసనముల్సాయ వలయు" (కృ.వి. 2-54)

"వేట జూదంబు పానంబు మాటబిరుసు
కఠిన దండంబు తరలాక్షి కానియీవి
యనెడి వ్యసనంబు లేడింటి యందు మమత
తగదు కావింప ధారుణీ తల విభుండు" (రుక్మాం.చ. 3-76)

...వ్యసనాలు వల్ల పతనమైన రాజుల్ని గురించి ఇలా చెబుతోంది.

"వేట పాండు క్ష్మావిభుడు శాపము నొందె
　　ద్యూత సంగతి నైషధుండు నొగిలె
పానంబునను యాదవానీక మిలకూలె
　　పరుషోక్తి కౌరవ ప్రతతి నమసె
కఠిన దండమున మాగధుడు మేను దొఱంగె
　　భామి నీరతి సింహబలుడు గెడసె
తగని యీవిత్తశంకకు ధరణి పాలకుతుండు
　　తలపోయ రాని దుర్దశ వరించె.

కాన వ్యసనంబు లేడును కాని వగుట
యెఱిగి మనమున నందులో నించుకైన
తగులొనర్పక నిల్చిన ధరణి యెల్ల
నేలు నిష్కంటకముగ భూమీశ్వరుండు" (రుక్మాం.చ. 3-77)

ఇదే విషయాన్ని మంచన (కే.బా.చ. 4-206) పేర్కొన్నాడు.

వేట:- రుక్మాంగద మహారాజుతో అతని భార్య సంధ్యావళీదేవి వేటాడడం దూషితమంటుంది.

"వేటలాడగ దూషితంబులు వేట లార్య విరోధముల్
వేటలూర్జిత ధర్మ హీనులు వేటలక్రమ మార్గముల్
వేటలుగ్రగత రాఘశాలలు వేటలత్యపవాదముల్
మాట లేటికి భూప! వేటలు మాని యుండుము సుస్థితిన్"
(రుక్మాం.చ. 3-75)

అయితే ప్రజలకు అపద కలిగించే క్రూరమృగాలను వేటాడడం ధర్మ హానికాదు. (రుక్మాం.చ. 3-79)

వేటాడడం ఎందుకు నిషిద్ధమో ఇలా చెప్పబడింది.

"పోశెంబు పరువుల బొడెము ఖేదంబున
　　దగదొట్టి వడదాకి తనువు నలగు
నన్నోదకంబు లాయాయి వేళల లేక
　　యొకరోగమెద్దియే నుద్భవించు
వలమీఱి క్రూరసత్వము లాగ్రహంబున
　　బయి వచ్చెనేని నొప్పమి ఘటిల్లు

దటి వేఁటిపొదలలో దరుల చాటున శత్రు
　　నరుగాచిన ప్రాణహానిపుట్టు

నవ్యయాగత ధర్మంబు లాచరింప
గాల వేళలు తప్పుట గలుష మందు
నందు నష్టత బొందు రాజ్యాభివృద్ధి
వలనుగానిది వేట భూవర తనూజ (శృ.శా. 4-165)

ర౦:— సమయం, ధనం రెండూ జూదం వల్ల వ్యయమవుతాయి. రాజ్యపాల
, రాజ్యాభివృద్ధికి సంబంధించిన వ్యవహారాల్ని చూడడానికి రాజుకు సమయం
నదు. కాబట్టి కీలకమైన నిర్ణయాలు కూడా ఇతరులే తీసుకోవలసి వస్తుంది.
మవల్ల రాజుకు ఆపద ఏర్పడుతుంది. ఆ కారణంగా రాజు జూదమాడరాదు.

"ఆహార వేళ శయ్యారతి నంతఃపు
　　రాంగనాకేళి సౌఖ్యములు దొఱగు
గెలుపోటములు రెంటి వలననుత్సాహదై
　　న్యముల జిత్తము ప్రీతి నందెపుడు
తమియు మత్సరము డెందమున నంతంతకు
　　బొడమికానడు పొద్దుపొడుపు గ్రుంకు
నొకసాయమై పందె మెక్కించి యోడెనే
　　గలధనం బెల్లను బోలిసి పోవు

గెలని నోడించు విధము దాగెలుచు విధము
దలచు కొనుచును రాజ్యతంత్రంబు నాగు
రీతి గోల్పడి యంచితఖ్యాతి బాయు
నెడప నొప్పడు జూదంబు నృపకుమార!" (శృ.శా. 4-164)

ం:— మత్తు పదార్థాల్ని సేవించడం వల్ల ఆరోగ్యం క్షీణించడమే కాకుండా,
ఙా జ్ఞానాన్ని కోల్పోతారు. సమాజానికి లేదా రాజ్యానికి సంబంధించిన కీలక
నిర్ణయాల్ని తీసుకునే రాజు ఇలాంటవాటికి బానిసగా మారితే ప్రజలంతా
ధులకు గురి అవుతారు.

"త్రావియానాడు మత్తాగొని పొరలాడు
　　నెలుగడుల్లములోన వెదిరి దన్ను

బనిలేక చూపు గోప్రసాదంబులా
భావింపనేరడు వావివరుస
విప్రలాపము లాడు విడువని వేలంబు
నూట నొక్కటి లేదు మాట నిజము
గుప్తి సేయగ నోపడాప్త రహస్యంబు
లైన కాములు దెలియంగ లేదు

లజ్జవొలియించు దాలిమి యజ్జగించు
నిందకొడిగట్టు శీలంబు చిందజేయు
బ్రహ్మహత్యకు ములునూపు పాపవితతి
పానగోష్ఠి విధంబు భూపాల పుత్ర!" (శృ.శా. 4-166)

స్త్రీ లోలత్వం :-

రాజుకు స్త్రీ వ్యామోహం వుండరాదు అదర్శవంతుడైన రాజు సాంఘిక నియమాల్ని గౌరవిస్తాడు. ఏకపత్నీ వ్రతం హైందవ సంస్కృతికి చిహ్నం. రాజు ఈ సంస్కృతిని కాపాడాలి. స్త్రీలోలుడుగా వుండరాదు

"అంగన కుచమండలాసక్తమై బుద్ధి
భూమండలము దెసబోవదయ్యె
లలన భ్రూ చాపవిలాసంబు మెచ్చుల
జాపమెన్నడు దృష్టి సైపదయ్యె
భామినీ రుచిరాంగ పరిరంభ లోలత
సప్తాంగ రక్షణ స్మరణ మెడలె
దరళాక్షి చూడ్కుల దానాజ్ఞపడియుండి
ధరనాజ్ఞ చెల్లించు తగవు మఱచె

రమణి తోడ సంతతి రతి రాజతంత్ర మో
హమున రాజ్యతంత్ర విముఖుడయ్యె...." (కే.బా.చ. 1-70)

స్త్రీ సౌఖ్యానికి బానిస కావడం చేత రాజు రాజ్య రక్షణను, రాజ్యపాలన నిర్లక్ష్యం చేయడం, పూర్తిగా రాజ్యతంత్రాన్ని వదలి వేయడం జరుగుతాయి.

"ఎప్పోట విలాసినులకు
నచ్చిక జన విచ్ఛినం బ్రమాదము పతికిన్

వచ్చు నవశ్యము కాంతలు
వచ్చునప్పుడు విశ్వసింప జనదెవ్వరికిన్" (జై.భార, 3-32)

స్త్రీ వ్యసనాన్ని గురించి పేర్కొన్న సందర్భాలు ఇంకా వున్నాయి. (శృం. శా. 4-163)

మాట పరుసదనం:- రాజు ఎంత సహృదయుడైనా కఠినంగా మాట్లాడితే ప్రజలు అతనిని గౌరవించరు. చల్లని వర్షానిచ్చే మేఘం భయంకరంగా గర్జిస్తే భయపడడం లోక సహజమే కదా! రాజు కఠినంగా వుంటే కలిగే అనర్థాలు ఇలా వుంటాయి.

"తల్లి దండ్రులకు డెందము విరక్తి భజించు
నన్నదమ్ములకు పేరాస పడును
గురుకళత్రము పుట్టినిలునేరనూహించు
బ్రాణ మిత్రుండును బగతుడగును
బావలు మఱదు లేర్పడమోము జూడరు
దాసదాసీజను లోనరుదురు
తలగి పోవుదురు తాతలనాటి హితులు జు
ట్టాలు మేల్గీడు మాటయు నడుగరు

పాలనము సేయు చేపట్టి ప్రజల బాపు
సకల జనులకు నట్టింటి శత్రుజేయు
నయము కెడయాక యెల్ల వెంటలను జెఱచు
మాట పరుస దనంబు కుమార చంద్ర!" (శృం శా 4-167)

ఉగ్రదండం:- రాజు దండధరుడుగా వుండాలి. అయితే దండం తగినంత మాత్రమే ఉపయోగించాలి. అతి మృదువుగా కాకుండా అతి కఠినంగా కాకుండా మధ్యమార్గంలో దండాన్ని ప్రయోగించాలి.

"అపరాధమునకు నర్హముగాక వెగ్గలం
బగు శిక్ష ప్రజవాల వెగడు గుడుచు
వెగడొంది మనసున, బేడెత్తి నిలువక
వేఱొండు కడుగా పువిచ్చి పోవు
వినయ హీనత గాపువిచ్చి పోవిచ్చిన
నచిరంబ పారడయగు ధరిత్రి

ధరణి పొరడయైన సరిగోరు మొదలుగా
దనకు ఘటిల్లు నాదాయనష్టి

ధాన్య ధనముల యందు నాదాయనష్టి
యైన నిర్ధనుడగు ధన హీనుడైన
దొడిగి పట్టుదరిద్రంబు దొలగు లక్ష్మి
యుగ్రదండంబు నను నృపాలాగ్రసూతి! (శృ.శా. 1-168)

కాబట్టి రాజు సప్త వ్యసనాలకు దూరంగా వుండాలి వీటికి బానిసలైన వాళ్ళను మార్చడం అంతసులభం కాదు.

రాజ దూషణ :-

రాజుల్ని ఆశ్రయించి బతికినా వాళ్ల దోషాల్ని వేలెత్తి చూపిన కవులు కొందరున్నారు వాళ్లు తమ రచనల్ని ప్రజా సంక్షేమం కోసం ఆయుధంగా వాడారు.

వైచరాజు వేంకటనాథుడు, ధూర్జటి, మంచన, పోతన, గౌరన, వేమకూరి వేంకట కవి మొదలైన వాళ్లు రాజుల్ని గర్హించడంలో పౌరవ చూపారు.

"హత దాక్షిణ్యుల నర్థకాముల భిమానాధ్యాత్ముల వఙ్చన
వ్రతిపక్షుల్గుజన ప్రియంవదులు సంపత్సన్నిపాత స్మృతి
క్షతి కుల్సత్యపరాఙ్ముఖుల్ధన పిశాచగ్రస్తులాద్యా వన
చ్యుతు లక్షాంతుల నాంతరంగికులు రాజుల్ గారె యూహింపగాన్"
(వై వేం.పం.తం. 1-435)

"....నీతులన్నవా రాజులకున్" (వై.వేం.పం.తం. 1-439)

"... మేలు డిగద్రావి కీడుద్గమింపజేయు
పాపకర్ముండు రాజైన బ్రదుకు గలదె (వై.వేం.పం.తం. 1-456)

అంతేకాదు 'మంచి—చెడు న్యాయం-అన్యాయం తెలుసుకోలేని వాళ్లు రాజులు (పం.తం. 1-532,533) అని వైచరాజు వేంకటనాథుడు రాజుల అవలక్షణాల్ని బహిర్గతం చేశాడు అయన దృష్టిలో అనాటి రాజులు, కోప స్వభావులు, అబద్ధాలు ఆడే వారు, పరమలోభులు, దుష్కరులు, పాపకర్ములు.

శ్రీ కృష్ణరాయ కిరీట కిలితమణి గణార్చితపదాబ్జద్వయ శ్రీవహించిన ధూర్జటి కవీంద్రుడికి రాజు శబ్దమే పరమ అసహ్యంగా కనబడింది.

"రాజుల్మత్తులు, వారి సేవ నరకప్రాయంబు, వారిచ్చునం
భోజాక్షీ చతురంతయాన తురగీ భూషాదులాత్మ వ్యథా
బీజంబుల్, తదపేక్షచాలు .... (కాళ.శ) అని రాజుల్ని

ంచాడు.

జుల్మత్తులు, మూర్ఖులు, లోకకంటకులు, అధములట! రాజన్నంతనే కృప, స్త్రం, ఆభిజాత్యం, క్షమ, సత్య భాషణం, సౌజన్యాలనే మంచి లక్షణాలు నశి యట! రాజ శబ్దంబు ఛీ! ఛీ!! జన్మాంతరమందైన తానొల్లనని సూటిగా స్పష్టంగా కటించాడు. పద్దెనిమిది పద్యాలలో రాజుల్ని విమర్శించాడు.

"నైజ గుణంబున దక్షు మది
రాజసమప్పటికి గప్పి ప్రజతో నాయా
యోజ జరించిన యంతనె
రాజులు సాధులని నమ్మరాదెవ్వరికిన్ (కే.బా.చ. 2-86)

ని సుమతి అనే పరిచారికతో అనిపిస్తాడు మంచన. చాలా మంది కవులు తమ వ్యాల్ని రాజులకు అంకిత మిచ్చి శ్రీమంతులయ్యారు. మంచన అందుకు ఇష్ట డక ఇలా అంటాడు.

బాల రసాల పుష్పనవ పల్లవ కోమల కావ్యకన్యకన్
కూళల కిచ్చి యప్పడుపు కూడు భుజించుట కంటె సత్కవుల్
హాలికులైన నేమి మరి యంతకు నాయతి లేని నాడు గౌ
ద్దాలికులైన నేమి నిజదార సుతోదర పోషణార్థమై"
(కే.బా.చ. 1-13)

దే పద్యాన్ని కొన్ని చిన్నమార్పులతో పోతన చెప్పాడు.

"ఇమ్మను జేశ్వరాధములకిచ్చి పురంబులు వాహనంబులున్
సొమ్ములు గొన్ని పుచ్చుకొన్ని చొక్కి శరీరము వాసి కాలుచే
సమ్మెట పోటులం బడక........" (భాగ పీఠిక -13) భక్తితో భాగ

వతాన్ని శ్రీహరికి అంకితం చేశాడు పోతన.

"కారే రాజులు రాజ్యముల్ గలుగవే గర్వోన్నతిన్ బొందరే వారేరి సిరి మూట గట్టుకొని పోవంజాలిరే భూమిపై పేరైనఁగలరే..." (భాగ 8-594) అని ప్రజాక్షేమాన్ని నిర్లక్ష్యం చేసిన రాజుల్ని తీవ్రంగా నిరశించాడు పోతన.

"... మహీధవుల చిత్తంబు
తెలిసి యెవ్వరి నివర్తింపంగ వచ్చు
పొలుచు చిత్తరువు సొమ్ములు నీళ్ళ వ్రాలు
కలలోని వార్తలు గంధర్వ నగర
ములు జల దాకారములు మాయ లేళ్ళు
నిలనెండమావు లెయ్యెడ రాచమాట...." (నవ.చరి.పుట 298)

"ఏరీతి చూచినా నెట్టివారలకు
భూరి ప్రమాదంబు భూపాలుసేవ"

ఇంతటితో ఆగలేదు. ఇంకా ఇలా అంటాడు గౌరన.

"సంతతి వ్యసన ప్రసక్తులై కుటిల
చింతా పరాయణ చిత్తులై రాజ్య
మత్తులై వర్తించు మండలాధీశు
లెత్తఱంగున రోయరే పాపమునకు" (నవ.చరి. పుట 316)

అని ఎలాంటి జంకు గొంకూ లేకుండా రాజుల్ని నిందించాడు.

"....ఎందున్ నృపులుత్తరోత్తర వదాన్య స్పృహాచంచలుల్ (వసు. 2-64) అని రామరాజభూషణుడు అంటే

"దుష్ట చరిత్రులైన నృపతుల్ ధరయేలుట కంటె గల్గునే
కష్టము శిష్టలోకము సుఖస్థితి నుండదు...." (వరా.పు. 5-15)

అని అంటాదు జంటకవులైన మల్లయ్య, ఘంటసింగయ.

"జలరేఖచే గిరి గీయబడిన ఈ కొంతమట్టి ముద్దకై
స్వామి తగవులాడి, భాగించుకొని, అనుభవిస్తున్న
ఈ నీచరాజులు ఒకరికిత్తురా? చాలా నికృష్టులు వారిపై
కొద్ది ధనాపేక్ష గల మనుష్యులు ఇంకా నీచులు గదా!
అని అంటాడు భర్తృహరి (భ సుభా. 50 శ్లో)

రాజులు దాదుల 'బొమ్మకూడిచి పెరిగారు కాబట్టి వారిలో నీతి వుండదట! (వి.గా,వి. 12-93)

"రాజులు కుటిల సర్పము హెూగ్రతరమూర్తులు, చండ శార్దూల సమచిత్తులు, భద్ర కరి మందాంధమనీషులు" అని (శక. 2-164) పాలవేకరి కదిరీపతి అంటాడు.

"ఇలా రాజుల్ని తీవ్రంగా విమర్శించిన కవులలో చేమకూర వేంకటకవి ఒకడు. రాజుల్ని నిందించే సామెతలు, అర్థాంతర న్యాసాలు, సారంగధర చరిత్రలో చాలా వున్నాయి

1 "రాజుల చిత్తములెఱియ రాదె పోయెటు వచ్చునో (2-7)
2 "రాజునకుందమ్ముల మీద కాంక్షలవి యెచ్చోఁటుట్టగానేర్చున్" (2-273)
3 "కోపమే చూతురుగాని బిడ్డడని చూడరుగా ధరణి తలాధిపుల్" (3-22)
4 "మనుజాధీశుడనట్లు సేయదగనే మందల్గదా భూపతుల్" (3-30)
5 "ధరణిపతి నమ్మట వెఱ్ఱితనంబు" (3-32)
6 "ఏమెక గోపగించి ధరణీశుడు గొల్చిన వారినే క్రియం జేయుచుట్స గాదనక చేయవలెంగద...." (3-37)
7 "చెవులె కన్నులు రాజులకుం దలంపగన్ (3-52)
8 "రాజా ంతే నరకంధ్రువం...." (3-65)
9 "వెదుళ్ల పందిరియు రాజుల మాటలు చిక్కనేగదా!" (3-72)
10 "....ఎంత కఠినాత్ముల్ రాజులూహింపగన్" (3-75)
11 "రాజు మెత్తనా నలిమొగ సాలకున్నాఁట...." (3-80)
12 "దొరల చిత్తంబు తీకరణ బాటిల్లు" (3-121)

రాజుల్ని గర్హించడంలో శతక కవులు అందరి కంటె ముందున్నారు.

"ఎంత చేసిచేసి యేపాటు పడినను
రాచ మూక నమ్మరాదు సుమ్ము" అని నిష్కర్షగా అంటాడు వేమన

"కోపంబెక్కువ, తాల్మియిల్ల, పరుషోక్తుల్ పెల్లు సత్యంబుతోల్
కాపట్యంబు ఘనంబు, లోభము నహంకారంబు హృత్ప్రాపల్యం
బధికంబు, ద్రోహమని విస్తారంబు ఛీ! యట్టి దుర్వ్యాపార
ప్రభులేరి...." (శ్రీభర్గ.శ. 77)

అని అంటాడు కూచిమంచి తిమ్మకవి.

అంతేకాదు,

"తన పొట్టకై ప్రజగలను దురిత రతుడు వాడొక రాజా తరాజుగాక"
(కుక్కు శ. 61)

అని నిర్మోహమాటంగా విమర్శిస్తాడు.

"కాదనెడివారు లేకున్న ఖలనృపుండు కాని పనికెంతకైన నగ్గంబుగాదే"
(రా లి శ)

అని సూరకవి దుర్మార్గులైన రాజుల్ని ఎదిరించడంటాడు. ఇలా రాజుల్ని, వాళ్ల అరాచకపాలనను నిశితంగా విమర్శించడంలో ఆనాటి కవులు చూపిన సాహస శ్లాఘనీయం. ఇలాంటి వాళ్లే ప్రజా కవులు.

రాజులు సక్రమ పరిపాలన చేయడానికి ఇలాంటి కవుల విమర్శలు తోడ్పడి వుంటాయి. అనాటి రాజుల పరిపాలన గురించి తెలుసుకోవడం అవసరం.

అధస్సూచికలు

1 ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్ర (డి. డి. కోశాంబి పరిచయం) — పుట 65
2 ఎల్లిన జనజీవన చిత్రణ — పుట 12
3 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము — పుట 50, 51
4 మత్స్య పురాణం — పుట 148, 149
5 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము — పుట 47
6 ,, పైదే ,, — పుట 6 నుండి 11
7 ,, పైదే ,, — పుట 13
8 ,, పైదే ,, — పుట 54, 55
9 భారతి—ఆగష్టు 1952 — పుట 120
10 ఆంధ్రుల సంస్కృతి చరిత్ర-II — పుట 151
11 ,, పైదే ,, — పుట 188
12 కవిత్రయ భారతం-రాజనీతి — పుట 95
13 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము — పుట 6
14 ఉత్తరరామ చరిత్ర నాటకమ్-ప్రథమాఙ్కః శ్లోకం. — పుట 5
"స్నేహం దయాం తథాసౌఖ్యం యదివా జానకీమపి
ఆరాధనాయ లోకస్య ముఞ్చతో నాస్తి మేవ్యథా"

15 మనుస్మృతి—7-35
''స్వే స్వే ధర్మ నివిష్టానాం, సర్వేషామను పూర్వశః
వర్ణానామాశ్రమాణాంచ రాజా రాజా సృష్టోఽ భిరక్షితా॥

16 కౌటిల్యుని అర్ధశాస్త్రము పుట 11

17 ,, పైదే ,, పుట 47

18 దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర పుట 256

19 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 58

20 ,, పైదే ,, పుట 61

21 ,, పైదే ,, పుట 59

22 ప్రధాని శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీ తన అంగరక్షకుల చేతనే
చంపబడింది. [31-19-1984]

23 గుంపులోకి చొచ్చుకు పోవడం వల్లనే రాజీవ్ గాంధీ
చంపబడ్డాడు. [21-5-1991]

4. రాజు - పాలనా వ్యవస్థ

ప్రాచీన భారతదేశ రాజులు నాటి పాలన గురించిన సమాచారాన్ని కావ్యాలు సమగ్రంగా అందించలేవు. ఆనాటి శాసనాలు, విదేశీయుల రచనలు మొదలైనవి దీనికి కొంత తోడ్పడతాయి. ప్రాచీన రాజ్యపాలన వివరాలను తెలియవేయడంలో కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం ప్రథమ స్థానంలో ఉంది. ఆనాటి ఆర్థిక, రాజ్యపాలనా విధానాలు ఇందులో ప్రతిఫలిస్తున్నాయి.

రాజు రాజ్యానికి కంతటికి కేంద్ర బిందువైనప్పటికీ, తానొక్కడే రాజ్యాన్ని పాలించలేడు. ఇతరుల సహాయ సహకారాలు అవసరమవుతాయి. రాజు పాలనా యంత్రాంగానికి సంబంధించిన అన్ని విషయాల్ని ఆకళింపు చేసుకోవాలి. రాజ్యాన్ని రాష్ట్రాలుగా, మండలాలుగా, గ్రామాలుగా విభజించి తన ప్రతినిధులను నియమించాలి. ఈ మండలాలు వివిధ రాజ వంశాలలో వేరువేరు పేర్లతో పిలువబడ్డాయి.

"పరమండలోద్భేద పదములాలోకించి
మంత్ర రక్షణ కళావహిమ దాల్చి
ద్వీపాంతరంబుల తెఱగు లాకర్ణించి
గడినున్న మన్నీల క్రమ మెఱింగి
దుర్గాధిపతుల సుద్దులు విచారము చేసి
బలములు నప్పటప్పటికి జూచి
నిజరాజధానిలోని విశేషములని
పంతిగా సామంతుల చిత్తములెఱిఁగి

పేద సాదల విన్నపం బాదరించి
వ్రతులమైనట్టి మము బోటి వారి నరసి
రాజ్యమేలిన దగు గాక, ప్రాజ్యవైభ
వంబు గలదని సుఖియించు వాడు నృపుడే!" (రాజ చరి. 2-25)

రాజు రాజ్యపాలన ఎలా చేయాలో మునులు పేర్కొన్నారు.

రాజు తనకు పనిపడిన వాళ్ళని వాళ్ళెలాంటి వాళ్ళైనప్పటికీ సముచితంగా గౌరవించాలి. శివుని తపస్సు భంగం చేయడంలో ఇంద్రునికి మన్మథుని సహాయం అవసరమైంది. అందుకే అతన్ని ఇంద్రుడు తనతో సమానంగా కూర్చోబెట్టుకున్నాడు.

" .... సూ
క్షే త్రిక జాడ కార్యగతి యిట్టిదయొ ప్రభువుల్ ప్రయోజనా
పేక్ష నొకప్పుడాశ్రితుల కీరె సమంచితగౌరవోన్నతుల్
(హర. 3-39)

"రాయిటు రమ్మని చేతికి
వేయిచ్చి ప్రసాదరేఖ చిగురొత్తమరు
న్నాయకుడు నిల్పె సుమన
స్నాయకు సరిగద్దె మీద సౌహార్దమునన్" (హర. 3-40)

ఇది రాజ్యపరిపాలనలో తన కార్యాన్ని నెరవేర్చుకోవడానికి రాజు చూపా
న లౌక్యం. రాజు కేవలం తన ఇష్టానుసారంగా ప్రవర్తిస్తే ఇబ్బందులకు గురి
క తప్పదు. తన రాజ్యాన్ని కూడా వదులుకోవలసి ఉంటుంది. కాబట్టి రాజు
న రాజ్యాన్ని అభివృద్ధి చేసుకోవడానికి తనకు సహాయంగా అధికారులను, అనధి
రులను నియమించుకోవాలి. ఈ విషయాన్ని శుక్రనీతి ఇలా పేర్కొంది.

"Hence for the development of the state the ruler should ways appoint assistants who are high by birth, attainments and iaracter, who are valorous, devoted and sweet-tongued, who in advise well, and bear pain who have nirtuous habits, and 'ho by the strength of their wisdom can deliver a king who as gone astray Men who are pure, and who have no envy, assions anger, cupidity and sloth"[1]

రాజపురోహితుడు

పురానికి హితం చేసేవాడు పురోహితుడు.[2] ఋగ్వేద కాలం నుంచి రాజు
కు సలహా ఇవ్వడంలో పురోహితుని పాత్ర అగ్రస్థానంలో ఉంది. దేవుని అను
గ్రహం లేకుంటే ఆపదల నుంచి రక్షణ, యుద్ధాలలో విజయం కష్టం అనే అభి
ప్రాయం రాజులకు, ప్రజలకు ఉండేది. కాబట్టి దేవుని అనుగ్రహాన్ని సాధించ
డానికి పురోహితుడు సహాయపడేవాడు పురోహితులు దండనీతి శాస్త్రాన్ని
అమలు పరచడంలో మంత్రుల కంటె అనుభవం ఉండేవాళ్ళు కాబట్టి మొదటగా
నీతి శాస్త్రాల్ని వీళ్ళే రచించారు. నీతి శాస్త్రాల్ని రచించిన శుక్ర బృహస్పతులు
పురోహితులే!

రాజ కుటుంబానికి పురోహితుడు సన్నిహితంగా ఉండటమే గాక రాజుకు
ఆచార్యుడుగా కూడా ఉంటాడు. తత్ఫలితంగా రాజుకు సంబంధించిన అన్ని

వ్యవహారాలో మార్గదర్శిగా ఉపదేష్టగా పురోహితుడుంటాడు.[3]

"అత్యున్నతములైన కులశీలములు గలవానిని, వేదవేదాంగములందు, జ్యోతిష, ప్రశ్న శాస్త్రములందు దండనీతి యందు ఆరితేరిన వానిని, దైవకృత మానవ కృతములగు నాపదల నుండి అధర్వవేద విహితములగు ఉపాయముల ద్వారా రక్షింపగల వానిని పురోహితునిగ నియమింపవలెను."[4] అని కౌటిల్యుడు చెప్పాడు.

పురోహితునికి ఉండాల్సిన లక్షణాల్ని గురించి శుక్రనీతి ఇలా పేర్కొంది.

"One who is versed in mantras and rituals, master of the three Science, skilful at work, conqueror of the senses, subduer of anger, devoid of greed and passions, equipped with a knowledge of six Angas (Vedangas) and of the Science of Archery with all its branches, one who knows the Science of moral as well as religious interests, one fearing whose anger even the king takes to virtuous ways of life, one who is well up in Niti Sastra and Master of Military implements and tactics is the priest"[5]

"ధరగల పురాణ ముని వ్యా
కరణంబుల శాస్త్రముల నిగమ్ముల గవితం
బరిణతుడ మాళవేంద్రుని
పురోహితుడ జన్మ సంజ్ఞబరుహూతుండున్" (సిం.ద్వా. 6-4?)

మాళవేంద్రుని పురోహితుడైన పురుహూతునికి ఈ లక్షణాలన్నీ వున్నాయి.

"నృపతి పురోహితుండు నృపనీతివిదగ్ధుడై త్రయీ
నిపుణుడునై తనర్చి ధరణీపతి కెప్పుహితాఖిలాశి యై
రిపు నృప కర్మ భేదన ధురీణత శాంతిక పౌష్టిక క్రియా
విపుల మనీషి జేయదగు వేడ్కదలిర్ప గృహ ప్రయోక్తయై
(స.నీ.స. 2-323)

వుండాలట పురోహితుడు.

పుత్ర కామేష్టియాగాన్ని చేయాలనుకున్న దశరథుడు తన పురోహితుడైన వశిష్ఠునితో ఇలా అంటాడు.

"అనఘ వసిష్ఠ సంయములార యిపుడు
ఘనమైన హయమేధకంబు నాచేత

జేయించి పుత్త్రైక సిద్ధి నొందుటకు
జేయింపుడీ దాని జేచ్చెర నన్న
నలవడ నీ చేయు హయ మేధమఖము
నెలకొని యే మింక నిర్వహించెదము...." (రం.రామ.బాల.పుట 9)

యాగాశ్వాన్ని విడవడానికి, యజ్ఞశాలను నిర్మించడానికి కూడా పురోహితుని అనుమతిని తీసుకోవడం తప్పనిసరి అన్నమాట. (రం.రామ.బాల. పుట -13)

కరణం

రాజ్యపాలనలో కరణం మంత్రితో సమానుడు రాజగృహంలో రత్నదీపం. విజ్ఞాన స్ఫురణతో ఇతరుల బాధలను తొలగిస్తాడు. ఆయ వ్యయాలలోని చిక్కులను పరిష్కరిస్తూ ప్రజల చేత పొగడబడతాడు. (స.నీ.స. 2-291, నుంచి 294) ఆయ వ్యయాలలో ఎలాంటి తేడా రాకుండా ఏకస్థానాలు, దశమస్థానాలు జాగ్రత్తగా మరచి పోకుండా లెక్కలు రాస్తాడు.

"ఆయ వ్యయంబుల జాడ లూహించి
యాయాయివర్గువు లమర నిలిపి
పురుష వర్గువులోలి పరికించి నెలసులు
దప్పి పోవక యుండు నొప్పుదీర్చి
యవనీశ ప్రోలాకుర విణల, గ్రితచొప్పు
కవిలె సంప్రతులను గలుగ నెఱిగి
వరుస నాయవ్యయ వాచనంబులు వ్రాసి
వడినెత్తుటావర్గువులకు బాటి

గాగ నిర్ణయించి కలతరుగువు పాత్ర
తెలిసి ధాన్యరొక్కములకు నిలువ
పేరు బడియు దెలుప బెద్దయు నేర్పుట
కరణికంబు ధాత్రి గందమంత్రి" (స.నీ.స. 2-295)

అంతేగాదు,

"ధరణీశు సొమ్ము ప్రజలన్
బొరయింపక ప్రజల సొమ్ము భూపతి యందున్
జొరనీక రెంటనుం దా
బొరయక యున్నట్టి కరణమునకున్ నరియే" (స.నీ.స. 2-300)

అదీ అతని నేర్పు

"కరణము తన యేలిక కుప
కిరణము, నిర్దయగుణాధికరణము, ప్రజకు
స్మరణము, పగవారలకును
మరణము నా జెల్లు నీతిమంతుడైనన్" (సిం.ద్వా. 11-99;

ఇంతటి ప్రశస్తి పొందిన కరణం

"వనముంచు తెలివలి పంపు పింజియలు
పొనగ చుట్టిన యట్టి బోడ కుల్లాలు
చింపి కుప్పసములు చెవిదోరములను
సంపుటంబుల తోడ జంపాడు నోడలు
బిగువుగా చెంపదోపిన ఒలిపములు ..." (పథమ పుట 458)

ధరించేవాడు. రానురాను ప్రజల్లో ఈ కరణాలపై నమ్మకం సడలింది.

"ఒకదెస దెచ్చినమాయం
బొక దిక్కున జెల్లు వ్రాసి యొకదెస వ్యయము
ల్లొక దిక్కున జమవ్రాసిన
ప్రకటంబుగ వాడు మిగుల పాపాత్ముడగున్" (సిం,ద్వా. 11-97)

ఇలా పాపాత్ముడయ్యాడు.

సేనాపతి :-

సైన్యాన్ని నడిపించడానికి, క్రమశిక్షణతో ఉంచడానికి సేనాపతి తోడ్ప డతాడు. "నానావితరణ విజయ మహానిపుణుల వాచ్య వీర్యుల"నే సేనాధ్యక్షు లుగా వేయాలి. (స.నీ.స. 2-400)

సత్కులుడు, ఔదార్య సంపన్నుడు, అభిమానవంతుడు, సత్యవంతుడు, మంత్రజ్ఞుడు ఉత్సాహ మంత్రి సమ్మతుడు, బహు బంధు మిత్ర సస్ఫుట సమగ్రుడు, పతికార్యదక్షుడు, యుద్ధకౌశలుడు అయిన వాణ్ణి సేనానిగా నియమించాలి.

"నయ విజ్ఞానము దర్ప యోగములు నానా వాహనారోహణ
క్రియతో నాయుధ కౌశలంబు నుచిత క్రీడారణామర్ష మెం
తయు నాయాస సహత్వములంబర బలాంతస్స్వాద వేదిత్వమున్
జయ శీలత్వము గల్గు సైన్యపతి రాజప్రీతిపాత్రం బగున్"
(స.నీ.స. 2-402)

రాజు పట్ల భక్తిని, స్నేహావేశాన్ని కలిగిన వీరుని స్వదేశీయత, ప్రభుభక్తి వివేకం, మంచి ప్రవర్తన వివిధ ఆయుధ ప్రయోగ కౌశలం, సైనిక వ్యూహ రచనా శక్తి మొదలైన లక్షణాల్ని కలిగిన వీరుని సేనానిగా నియమించాలి.

పాలనా నిర్వహణలో కానీ, యుద్ధ విజయాలలో కానీ సేనాపతి అకుంఠిత కార్యదీక్ష ప్రధాన పాత్ర వహిస్తుంది.

"కులజుడైన విక్రమ బలవంతుడగు రాజు
బడసిన దేశంబు ప్రజయు బోలె
సదమల సంపూర్ణ చంద్రోదయంబున
రమణీయ మగు చున్న రాత్రి వోలె
సుదుసత్త్వుడగు మహా యూథాధిపతి గూడి
తనరు వన్యేభ బృందంబు వోలె
నాయక ద్యుతి గ్రాలు నాయక మణితోడ
నొడగూడి పొలుపారు తొడవవోలె

నా మహేశ్వర నందను ననుపమాన
శక్తి సంపన్నననివార్య శౌర్యదనకు
దగిన సేనాని గని పేర్మి మిగిలి వెలిగె
నమర వల్లభుడాదిగా నమరగణము" (కుమా. 10-115)

గూఢచారులు :—

రాజ్యపాలనకు, రాజ్య రక్షణకు గూఢచారులు అత్యంత అవసరం. వీరు తెలియచేసే నివేదికల ఆధారంగా రాజు తగిన వ్యూహాన్ని అవలంబిస్తాడు. శత్రువుల ఎత్తులను, అధికారుల కుట్రలను ప్రజల అభిప్రాయాలను గూఢచారుల వల్ల తెలుసుకుంటాడు. కృష్ణుడు సాత్యకితో చరుల బనిచి వైరి తెరువులరసి గెలిచే యుక్తిపన్నాలి' (హరి.ఉ. 5-131) అంటాడు.

రాజు తెలివైన గూఢచారులవల్ల తన పక్షంలోను, వైరి పక్షంలోను జరిగే విశేషాలను తెలుసుకుంటే అపదలపాలు కాడు. (స.నీ.స. 2-372)

"జనపతిచార చక్షుడయి చాలగ రంధ్రము రోసి శత్రుపై
జని గెలువంగబోలు జరచక్షుడు గాని నృపాలు డంధు డౌ
ననిశము శత్రు సంపదుదయంబును సర్వదశా విచేష్టలుం
గను గొనుటొప్పు శత్రుజన కల్పిత కృత్యము చారదృష్టి యై
(స.నీ.స. 2-391)

చారచక్షుడు కాని రాజు అంధుడవుతాడనడం వల్ల చారుల ప్రాధాన్యం తెలుస్తుంది.

సంస్థలని, సంచారులని గూఢచారులు రెండు విధాలు, ఒకే ప్రదేశములో నివసిస్తూ రహస్య కార్యాలను నిర్వహించే వారిని సంస్థలని, దేశ సంచారం చేస్తూ కార్యాలను నిర్వహించ్చే వారిని సంచారులని అంటారు.

కౌటిల్యుడు తొమ్మిది విధాలైన గూఢచారులను పేర్కొన్నాడు.6 వీరిలో సంస్థలకు చెందిన గూఢచారులు, సంచార గూడచారులు వున్నారు.

సంస్థలకు చెందిన గూఢచారులు :-

1. కాపటికుడు ;- ప్రగల్భాలు పలికే శిష్యుడు.
2. ఉదాస్థితుడు:- పరివ్రాజిక వృత్తినివిసర్జించి, శిష్యులతో ఒకనిర్దిష్ట ప్రదేశంలో కాపురం పెట్టి రహస్య కార్యాలను నిర్వహించేవాడు.
3. గృహపతికుడు ;- వ్యవసాయంలో నష్టపడిన కర్షకుడు.
4. వైదేహకుడు ;- వ్యాపారంలో దెబ్బతిన్న వర్తకుడు.
5. తాపస వ్యంజనుడు ;- కపట సన్యాసి.

సంచార గూఢచారులు :-

6. సత్రులు :- అనాథలు, ప్రభుత్వంచే పోషించబడేవారు
7. తీక్షులు :- జన పదాలలోని శూరులు, ప్రాణాలకు తెగించిన వాళ్ళు, ధనాపేక్షతో ఏనుగులతోను, అడవి మృగాలతోను పోరాడేవాళ్ళు.
8. రసదులు:- బంధువులపట్ల ప్రీతి లేని వాళ్ళు, క్రూరులు, సోమరులు
9. భిక్షుకి :- జీవనానికై ఎలాంటి వృత్తినైనా కోరేవి. దరిద్రురాలు. విధవ, ప్రగల్భురాలు, బ్రాహ్మణి అయిన పరివ్రాజక.

ఇలాంటి వాళ్లు ప్రాచీన కాలంలో గూఢచారులుగా నియమించబడే వాళ్లు వీళ్ళను గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

"అధ్యాపకుడు భిక్షుకాఖ్యుండు లింగియు
వణిజుండు మఱి కృషీవలుడు వరుస
గాపట్యు దాసీనతాపస వైదేహ
గృహపతులే వేళ నహితు వీట

జడులకు దాపిగా జరియించు కొలకు నై
ధనమిచ్చి తగువోట్ల కనుప వలయు
రసదుండు సత్రిప్రవ్రజితుండు దీక్షితుం
డనువారు గరదుండు దనరు తపసి

వరుడు వేషధారి తిరిపెము సాధన
గురువు లనగ మాయ బెరసి యుండ్రు
వీరు నలువురరయ వేగుల వారలొం
డొరుల నెఱుగకుండ దిరుగ వలయు" (స.నీ.స. 2-385)

రాజు ఇలాంటి గూఢచారులను నియమించాలి.

"ఒజ్జలు బాప శిక్షకులు యోగ్యులు భోగ్యులు రాజయోగ్యధీ
మజ్జనులైంద్ర జాతికులు మల్లులు సూపకరుల్ విదూషకుల్
గుజ్జులు దేశికుల్ యతులు కోమటులాడెడు వారు గాయకుల్
వెజ్జులు లోనుగా గలుగు వీరి మహీపతి సేయు జారులన్"
(స.నీ.స. 2-386)

వీళ్ళను నియమించడంలో రాజు జాగ్రత్త వహించాలి. "రహస్య పరీక్షల ద్వారా శుద్ధులని తెలిసిన అమాత్య వర్గముగలవాడై రాజు గూఢ పురుషుల నియమించవలెను"7 అని కౌటిల్యుడు అంటాడు.

"రాజు ఎల్లప్పుడు శత్రురాజుల గురించి, రాజ్యం లోపల, బయట జరిగే విషయాల్ని గురించి చారులనే నేత్రాలతో వీక్షించాలి (స నీ.స 2-371). మంత్రి పురోహితుడు సేనాధ్యక్షుడు మొదలైన కీలక పదవులలోని వ్యక్తులపై అతిరహస్యంగా చారులను నియమించాలి, వాళ్ళ విషయాల్ని ప్రతి దినం తెలుసుకోవాలి. మంచి చరిత్ర గల సంస్థలను కార్యాన్ని సాధించడానికి ఆధారంగా చేయాలి. అందులో చారులు వుంటూ విదేశాలలోని శత్రువుల రాజధానిలోని రహస్యాల్ని తెలుసుకోవాలి, సూక్ష్మ కార్యాలు "జన సంచార విస్రంభాలాపంబుల" లో తెలుస్తాయి.

కాబట్టి ఆయా స్థలాలలో తనకు ఆప్తులైన సేవకుల్ని రాజు చారులుగా నియమించాలి. చారులు తమ దేశంలోను, పరదేశంలోను గూఢంగా తిరుగుతూ విశేషాల్ని సేకరించి రాజుకు ప్రతిదినం తెలపాలి. ఇతరుల చేష్టితాదులను వూహించి అసత్యాన్ని చెప్పకుండా, రాజు పట్ల సత్యవాదిగా వుండాలి. (స.నీ.స.

2-373 నుంచి 377) వారులు రాజుకు దూరదృష్టి వంటివారు. వారచక్షువులు కలిగి వున్న రాజు నిద్రపోతూనైనా వికాసాన్ని చూస్తాడు. వారులను ఊతగా వేసుకొని రాజు ప్రపంచాన్నంతా తెలుసుకోవాలి. (స.నీ.స 2-380 నుంచి 382) రాజు పారితోషికాన్ని జీతాల్ని వారులకు క్రమం తప్పకుండా ఇవ్వాలి. ఎందుకంటే భక్తితో సేవించే ప్రజలు కూడా సమయం చూసి రాజును మోసగించడానికి ప్రయత్నిస్తారు. (స.నీ.స 2-392, 393)

ఎలాంటి పగనైనా వారగూఢ మంత్రశక్తి జేసి రాజు విజయన్ని సాధించాలి. వివిధ దేశాల రాజుల శత్రువులను, బుధులను బంధువులను వైదేహకులనే వారుల వల్ల రాజుతెలుసుకోవాలి. (స.నీ.స 2-395,396)

శూర్పణఖ తనకు జరిగిన పరాభవాన్ని రావణునికి చెబుతూ, "నీవు రాజ్యమదంబున నిన్ను మఱచి, వేగులరయింపకున్న "నీవెతఱపచ్చె" (భాస్క.అరణ్య - 269)

"దూరస్థులయ్యు గాగ్యము
వారులచే గనుట జారచక్షులు రాజుల్
వారని చెప్పగ వినవె వి
చారము దోచనె కుమంత్రి సహితునకెందున్" (,, - 270)

అని వారుల ప్రాముఖ్యాన్ని గురించి చెప్పింది.

రాముని సేనను గురించి తెలుసుకోవడానికి రావణుడు మొదటి సారిగా శుక సారణులనే వేగులను పంపాడు. వాడు కపటవేషాలతో వానరసేనలో ప్రవేశించారు. విభీషణుడు వాళ్ళను గుర్తించి, వనచరులచేత పట్టించి, రాముని దగ్గరకు తెచ్చిఇలా అంటాడు,

"వీరలు శుకసారణులను
వారలు దశకంఠు వేగు వారలు కపటా
కారములు పూని మర్మము
లారయు చుండుదురు తిరిగి యఖిల జగములన్"
(భాస్క. యుద్ధ -309)

ఆ మాటలకు శుకసారణులు భయకంపితులైనారు.
చేతులు జోడించి,

"దేవా దూతలము దశ
గ్రీవుడు పుత్తేర విట్లు కృత్రిమ భంగిన్
దేవర సైన్యము చూడం
గా వచ్చిన రాక, తప్పు గలదని పలుకన్" (311)

రాముడు నవ్వుతూ వాళ్ళని క్షమించి విడిచాడు (304 నుంచి 316)

రెండవ సారి శార్దూలాది చారులను పంపాడు. వాళ్లు కూడా విభీషణుని చేత పట్టు పడ్డారు (371) పురంలోని విశేషాలు తెలుసుకోవడానికి రాముడు గూఢచారులను నియమించినట్లు తెలుస్తుంది.

"ఇనకులుడు గూఢచారుల
గనుకొని యీ ప్రొద్దు మత్సకాశంబునకుం
జనుదెంచినార లేమే
వినబడి మెనె పురములోన వింతలు మీకున్" (జై.భార 6-24)

నాతో బుట్టవులను, నన్ను, సీతను గురించి పురజనులు మరొక విధంగా మాట్లాడుకోవడం లేదు గదా! మీరు సత్యాన్ని చెప్పండి అని రాముడు గూఢచారులను అడిగాడు.

'రావణుడు దొంగలించిన సీతను తిరిగి తెచ్చుకొని ఏలుకొంటున్న రాముణ్ణి కాను, నా భార్యను ఏలుకోవడానికి అన్న రజకుని మాటల్ని చెప్పారు. ఇలా చారుల వల్ల సేకరించిన ప్రజాభిప్రాయాలకు రాజులు విలువనిచ్చే వారని తెలుస్తోంది.
(జై భార, 6-22 నుంచి 29)

మంత్రి బాగు రాయణుడు గూఢచారుల వల్ల పరరాజుల ఏలుబడిలోని ప్రదేశాలలోని విశేషాలన్నీ తెలుసుకోవడం వుంది.

"నానాదేశప్ప్రలక్షున్
దానటుబహు పంగ జనిన తనచారులలో
ధీనిధి మతి మంతుడనం
గా నొక్కడు వచ్చి సముయుకర్తవ్యంబుల్"

"నడిపి యుండనే కొంతం బిచ్చిన వాడు నందన యరయం బోయిన లాట దేశమందలి విశేషంబు లెఱింగించి" నట్లు తెలుస్తుంది (కే.బా.చ 1-72,73)రాజు చారులవల్ల అన్యదేశాల వార్తలు వినడాన్ని సింహాసన ద్వాత్రింశిక (4-85) వివరించింది.

ఇబ్బంది లేకుండా, రాజు రాజ్యాన్ని పరిపాలించడంలో గూఢచారుల పాత్ర చాల వుంది.

<u>సేవక నీతి :-</u>

"బ్రాహ్మణులకు రాజులకు, వైశ్యులకు సేవకులు లేకపోతేపనులు సాగవు. కాబట్టి వాళ్ళను సేవించడానికి బ్రహ్మ శూద్ర జాతిని సృష్టించాడట!(స.నీ.స2-455) మనుజపతి దేవతామయుడని మనువు చెప్పాడు. అందుచేత తెలివైనవాళ్లు అతనిని ఇంకొక విధంగా చూడకుండా సేవించాలి. రాజు బాలుడైనప్పటికీ దైవాంశ సంభూతుడు. అతన్ని మానవునిగా చూడకుండా ఈశ్వరుడని భావించాలి.
(స.నీ.స 2-457, 458)

సేవకులు రాజును భక్తి విశ్వాసాలతో సేవించాలి, రాజు కూడా వాళ్ళని ప్రేమతో ఆదరించాలి. 'ఆలిని, భృత్యుని దయతో ఆదరించిన రాజు అభివృద్ధి చెందుతాడు. (బద్ది-సేవ-ప్ర-ప.8) ఈ సేవకులలో ఉత్తములు, మధ్యములు, నీచులు అని మూడు విధాలు"ఉత్తముడు రాజకార్యాన్ని ఒక్కడే చేస్తాడు, మధ్యముడు తోడు వున్నప్పుడు చేస్తాడు. నీచుడు కార్యాన్ని ఎప్పుడు కూడా మనస్సులో తలపోయడు. అసహాయ శూరుడు అత్యుత్తమ భృత్యుడు కపికులోత్తముడు అంజనేయుడు(భా.స్క.యుద్ధ-4). రాజుల దగ్గర సేవచేయడం కత్తి మీది సాము, సేవకులు రాజు మనస్తత్వాన్నీ సమయాసమయాల్నీ తెలుసుకోవడం మంచిది.

హాలికుడు భూమిపై విత్తనాల్ని చల్లి, తరువాత మొక్కల వల్ల ఫలాన్ని పొందినట్లు, సేవకులు రాజు హృదయాన్ని తెలుసుకొని కార్యాన్ని ఫలవంతము చేసుకోవాలట! (భా.పం.తం 1-95)రాజులు బహు కార్యనిమగ్నులు. వాళ్ళ మానసిక స్థితి పరిస్థితులని బట్టి మారుతూ వుంటుంది. అందుకే కాబోలు " దొరల చిత్తం మాన్లనీడ" అనే సామెత వుంది. సేవకులు వాళ్ల మానసిక స్థితిని పసిగట్టి మెలగడం నేర్చుకోవాలి.

"కోప ప్రసాద గుణముల
భూపాలుని యందు దెలిసి బుద్ధి నధికుడై
పాపల విరహిత హృదయుం
డై పెంపున గొలువ, నధిపుడగు సేవకుడున్"(బా.పం.తం-1-82)

సేవకుడు ఎలాంటి పరిస్థితిలో కూడ రాజుకు ఆగ్రహాన్ని కలిగించరాదు. అలా కలిగిస్తే తనంతట తానే అవమానాన్ని పొందడమే, (బద్ధి-సేవ-5)

యోగులకు,యాగాలు చేసిన వాళ్లకు లేని సుగతి రాజు కోసం ప్రాణాలు, విడిచిన గొప్ప సేవకులకు లభిస్తుందట! (స నీ స-2-430). జీతాన్ని ఆశించే రాజుల

గ్గర సేవకులుగా చేరుతారు.

"జీవిత మిచ్చి యాదరము జేసి జతదానసం విభాగ సం
భావన కల్మినే ధరణి పాలుడు భృత్యుల బ్రోచు నద్ధరి
శ్రీ విభుపుప్రస్తుతంబున శరీరమలక్ష్యముగా దలంచుచున్
జీవితమిచ్చు గాయములచే బడు నొండె భటుండు దగ్రతన్
(బై.వేం.పం,తం 1-389)

రాజులను సేవించడంలో ఎలాంటి ఇబ్బందులు ఎదురైనప్పటికీ వాటినన్ని నీ సహించడానికి కారణం రాజులు వాళ్ళకు చెల్లించే జీతం.

"కొలిచిన వారల జీతం
బులు వేళలు దప్పకుండ బూర్ణముగానీ
వలయును, వారల ప్రేమము
బలము నృపాలునకు నెల్లపట్లను మిగులన్" (కళా. 7-267)

సేవకులకు సక్రమంగా జీతాలివ్వడం రాజుకు సర్వ విధాల క్షేమం. సేవ ులకు శక్తిసామర్థ్యాలను బట్టి జీతాలు ఇవ్వాలని శుక్రనీతి పేర్కొంది

"Servents are three kinds-inactive, ordinary and quick. heir wages therefore have to be low, ordinary and high res- ectively"[8]

కఠినంగా తిడుతూ తక్కువ జీతాలు ఇస్తూ, తీవ్రంగా శిక్షిస్తూ, అవమా నిస్తూ వుంటే సేవకులు ఆ రాజు శత్రువుకు తోడ్పడతారు. అంతేకాదు రాజు వాళ్ళపై కోపాన్ని చూపుతూ ప్రసాదు గుణాన్ని చూపకపోతే, అలాంటి రాజును కొలవడంవల్ల పాపం వస్తుందట! (స.నీ.స. 2-447)

ఒళ్ళు దాచుకోకుండా కష్టపడి పనిచేసే సేవకులను గురించి,

"…. …. …. ….భర్త హితము గోరు."

వారు రేయును బగలును వంచయును
నలసతము లేక యిప్పని యాచరింప
డిట్టు సేతకు గారణం బిట్టిదగుట."
దెలియ కుండంగ వలయు నెవ్వలన నొరుడు"
(హరి.పూ.భా. 5-94)

"మంత్రముల నౌషధముల నమానుషంపు
జందముల నోపి యుద్యోగమెందుజేయు
నట్టి వారికి ననుకూలమైన ఫలంబు
నెఱపు జూడదు దైవంబు నిక్కమింత" (-95)

అని తన సేవకులతో అంటాడు కంసుడు.

"పనుపడ మారాజు బంపెనిన్ జంప
నిలబరాధీనుల కేలిక మనసు
కొలది నేపనియైన కోరి కావింప
వలయును గాని చేపల పాపములకు
దలగెద మనరాదు దలగిన యప్పుడె
మే కొన వలయు స్వామి ద్రోహము కని
భీకరంబుగ గిన్క బిట్టు వేయుటయు...." (నవ.చ,పుట. 329)

రత్న గోరక్కుని చంపి తమ స్వామి భక్తి పరాయణతను చాటుకున్నారు రాజ సేవకులు.

సేవకులు అంతఃపురంలో జాగ్రత్తగా మెలగాలి. అంతఃపుర స్త్రీలతో ఎలాంటి అక్రమ సంబంధాలు పెట్టుకోరాదు. ఎక్కడపడితే అక్కడ తుమ్మడం దగ్గడం, చీదడం, ఆవలించడం చేయరాదు. రాజు దగ్గర దర్పంగా తిరగరాదు. రాజుతో పరుషంగా మాట్లాడరాదు.

రాజు—సేవకుల మధ్య సమన్వయం వుండాలి.

"పరివారంబునకును భూ
వరునకు హృదయంబు గలసి వర్తింపనగున్
పరివారము నిలిపెడు చో
ధరణీపతి సేరువాడి తానునుపదగున్" (శుక్రా చ. ?-63)

రాజు చెప్పిన కార్యాన్ని మాటుమాట్లాడకుండా చేసేవాడే ఉత్తమ సేవకుడు.

"ఎత్తఱినైనను బతిదన
చిత్తగతిం దగవు మీఱ చెప్పిన పని మా
ఱుత్తర మీయక చేసిన
నుత్తమ సేవకుడు వాడె యుర్వీరమణా!" (సిం.ద్వా. 11-106)

ఇబ్బంది కలిగించే సేవకులు ఏడు రకాలు. వీళ్లని కష్ట సేవకు లంటారు.

"పనిచిన బోని వాడొకడు, పంచిన దానొటు బంచు నొక్కరుం,
డను విదిగాదటంచు నెదురాడు, నొక్కం, డొకడొంటి బోవ రా
దను, నొకడప్పు రోగినను, నా పని గాదను నొక్కరుండు, పొ
మ్మనగ జలించు నొక్కడు జనాధిప యేడ్వురు గష్ట సేవకుల్"
(సిం.ద్వా. 11-107)

రాజాజ్ఞను సేవకుడు నెరవేర్చాలి. లేకపోతే ప్రాణత్యాగానికైనా సిద్ధపడాలి. దచ్చిన సుకుమారుణ్ణి తీసుకుపోవడానికి వచ్చి యమ శివదూతలు పోటీపడ్డారు.

"వత్తును వేఱవకుడుము కడు
నొత్తుచు మీచేత నెట్లు నందగవుదుముం
బుత్తెంచిన పతి సన్నిధి
నుత్తర మెట్టిత్తు మాజ్ఞ యుపహతి బొందన్" (శి.మ. 4-70)

తమ విద్యుక్త ధర్మాన్ని దృఢసంకల్పం స్పష్టమవుతోంది.

దౌవారికుడు (ద్వారపాలకుడు), వైతాళికుడు, కంచుకి, ప్రతిహారకాంతలు, సూతమాగధులు, పరిచారకుడు అనే రాజభృత్యుల ప్రసక్తి వుంది. వీళ్లంతా రాజ మందిరాల్లో అంతఃపురాల్లో నియమించబడ్డవారు. ఇక పాలనా వ్యవస్థకు సంబంధించి భటుడు, సేనాపతి, పురోహితుడు, మంత్రి, కరణం, సామంతుడు, మొదలైన వారిని గురించి పేర్కొనబడింది.

1) దౌవారికుడు :- రాజ భవనంలో ద్వారపాలకుడు. రాజును చూడాలనుకునే వాళ్లు చెప్పిన విషయాన్ని దౌవారికుడు రాజుకు చేరవేస్తాడు.

"ముకుళిత కరుడై దౌవా
రికుడేడుగున్నిలువబడి ధరిత్రీశ్వర కా
నికగా సాళువముం గొని
యొక పల్లవి వెంచు వచ్చియున్నాడనుడన్" (సిం.ద్వా. 8-7)

నాసికేతుడు తాను వచ్చిన విషయాన్ని,

"దౌవారికునకు జెప్పిన
నా వివరము జిత్రగుప్తుకాతడు చెప్పన్

మూపినుత నాసికేతును
రావించెను లోనికతడు రయమున వచ్చెన్" (నాసి పా. 3-35)

రాజు అనుమతితోనే దౌవారికుడు సందర్శకులను లోపలికి పంపుతాడు.

రాజ ద్వారాన్ని విడువకుండా సంరక్షించే వాళ్లకి అన్ని భయాలు నశిస్తాయి. పాపాలు తొలగుతాయి. సంపద, తేజం, యశం ఒనకూడుతాయట! (రుక్మా.చ. 3-42)

వైతాళికులు:- రాజును వేకువ జామునే నిద్రలేపడానికి గీతాల్ని ఆలపించేవాళ్లు. ప్రాతఃకాలంలో వైతాళికులు మేల్కొలుపు గీతాలు ఆలపిస్తారు. మధ్యాహ్నం సంధ్యా సమయాల్లో ఇలాంటి గీతాలు ఆలపించడం వుంది. (శృం నై 8-3, 18. 91, 92)

కంచుకి:- అంతఃపురపు కావలి రాజుకి అవసరమైన వాళ్ళను పిలుచుకొని రావడం, రాజు బయటికి బయలుదేరేటప్పుడు అందర్ని పక్కకు తొలగించడం మొదలైన పనులు చేస్తాడు.

"కంచుకి నొక్కనిం బిలిచి గ్రక్కునవేగి ప్రధానుదోడి
తెమ్మంచుననుజ్ఞ యిచ్చిన దదాజ్ఞ శిరంబున దాల్చివేగమే
తెంచి.... ...." (వె బ పు 1-166)

సూతమాగదులు:- రాజులను పొగడడానికి నియమించబడ్డ వాళ్లు వీళ్ళనే స్తుతిపాఠకులని అంటారు పృథు చక్రవర్తి భూలోకంలో అన్నివిధాల పీడలూ తొలగిపోవడానికి యజ్ఞయాగాదులు చేశాడు. "అక్రతు హోమ సూత్ర సుత్యాహుతుల" వల్ల ఇద్దరు శిశువులు పుట్టారు. వారే సుత మాగధులు (అం.వి.పు. 2-14), వీళ్ళ సౌకుమార్యాన్ని, సొంపులను, వాగ్విలాసాన్ని కోమల కంఠాన్ని చూచి ముని సంఘం వాళ్ళతో నేటి నుంచీ మీరు ఈ రాజును (పృథు చక్రవర్తిని) పొగడమని చెప్పారు.

అని సూత మాగధులకును
ఘనతర వాగ్విభవ మహిమగలిగింపగన
మ్మును తెల్లనునిని ప్రమదం
బున బొందగ వారా రాజు బొగిడిరి గరిమన్
(అం.వి.పు. 2-151)

వాళ్ళ పొగడ్తలకు అనుకూలంగా రాజు ప్రవర్తించాడు.

వంది జనంబులు లోకము
లందు నవిదితవర కర్మలగు భూపతులన్
నందించుట వశ్యం బై
నందగదు నుతింప శిశుజనంబుల పగిదిన్ (భాగ. 4-448)

పృథు చక్రవర్తి వంధి మాగధులతో అంటాడు.

ప కత్తెలు :- ప్రభువు తాంబూలం వేసుకునేటప్పుడు ఆకు మడుపులు
ెస్తూ ఎల్లప్పుడు తాంబూల పేటికను పట్టుకునే వాళ్లను అడపకాళ్లు, అడప
లు అని అంటారు.

"కృష్ణదేవరాయల వారు తమ వద్ద అడపకాళ్ళుగా ఉండే నమ్మకస్తులకు
డలాధిపత్యం ఇవ్వడం ప్రారంభించారు. క్రీ.శ. 1529కి ముందు విశ్వనాథ
ఏకుడనే ఉద్యోగి కృష్ణదేవరాయల వద్ద అడపంగా ఉండేవాడు."9

సభ :- రాజసభను కొలువు కూటం, పేరోలగం అనికూడా అంటారు. ఈ
లు రాజధానిలో వుంటాయి. రాజ్యానికి సంబంధించిన సమస్యల్ని రాజుకు
సభలో విన్నవించుకోవచ్చు. ప్రజల కష్టాలు, నష్టాలు అన్ని ఇక్కడే వినిపిం
ు వుంటుంది. సామంతుల్ని, దండనాయకుల్ని, మండలాధికారుల్ని ఈసభకు
ంచి వారి ప్రవర్తనపై ప్రభువులు సంజాయిషీ అడిగేవారు. వారికి బహుమతు
వా, కప్పం తీసుకున్నా ఈ సభలోనే జరిగేది. న్యాయనిర్ణయాలు, శిక్షలు
ంబైనవన్ని ఇక్కడే పరిశీలించబడేవి. ఇక్కడి నుంచే రాజు తన ఆజ్ఞను జారీ
వాడు. రాజకీయ సమస్యలతో పాటు విద్యావినోదాలు కూడా ఈ సభలో
ుచేసుకునేవి. అయితే మంత్రాంగం మాత్రం ప్రత్యేక రహస్య స్థలాల్లో
ంబడేవి.

ఈ సభ రెండు విధాలుగా వుండేదని తెలుస్తోంది. ఒకటి సమితి, రెండు
వేదకాలంలో సమితి అనేది ప్రధాన పాత్ర వహించినట్లు తెలుస్తుంది. సమితి
టే సమావేశం కావడం అని అర్థం. ప్రజలందరు జాతీయ సమావేశం కావ
ు సమితి అనవచ్చు. "రాజును ఎన్నుకోవడానికి ప్రజలందరు సమావేశం
్యవారు."10 రాజతంత్రానికి సమితి ఎక్కువ అనుకూలంగా ఉండేది.

సమితికి యుద్ధ క్షేత్రమని కూడా అర్థమున్నట్లు కశ్యపుని బుక్కు
ంది.11

ప్రజాపతి ఇద్దరు కుమార్తెలలో సభ అనేది సమితికి సోదరి లాంటిదని అథర్వవేదం చెబుతుంది.[12] (Sabha means, lit, a body of men shinning together) మంత్రులు, అంతరంగికులు, సామంతరాజులు, పురోహితులతో సభలు నిర్వహించబడేవి.

రాజసభ వర్ణనలు

"హితబంధు జన పురోహితచయం బొకవంక
మత్తమ క్షత్రియు లొక్క వంక
కవి గాయకర్థి మాగధ సంఖ్య లొక వంక
నుడు రాజబింబాస్య లొక్క వంక
వేద వేదాంగ కోవిద విప్రులొక వంక
నూర్జిత శ్రీమంతు లొక్క వంక
రణ సముద్భట వీర రాహుత్తు లొక వంక
నురు మంత్రి సామంతు లొక్క వంక

జతురు లొకవంక సకల శాస్త్ర ప్రవీణ
హృదయు లొక వంక గొలువ సమిద్ధ మహిమ
బరగు రుక్మాంగద క్షోణిపాలు కడకు
నరుగు దెంచిరి శుక శౌనకాది మునులు (రుక్మాం.చ, 1–79)

పాండ్యరాజు ఇలా కొలువు తీరి వున్నాడు.

"ఆ రాజు మూడు మెట్లు గల, ఉన్నతమైన, విశాలమైన, వివిధ చిత్రాల్ని చిత్రించిన కొలువు కూటంలోని పెద్ద తివాసిపై వున్న గద్దె మీద కూర్చున్నాడు. ఆ తివాసిపై అతని చుట్టు జటాధారులై పులితోలు ఉత్తరీయంగా ధరించిన వృద్ధ శైవులు కూర్చున్నారు. రాజు ముత్తెపు పేరులతో వాటి మధ్య లెక్కలేని రుద్రాక్షలను ధరించాడు. నుదుటిపై అంటించిన విబూతి గాలికి రాలుతోంది. అతని నేత్రాలు విశాలంగా వున్నాయి. ఆయన ఒక గుండ్రని దిండుపై మోచేతిని నందీశ్వర ప్రతిమను చెక్కిన వుంగరంతో చేతితో గండస్థలాన్ని ఊనుకొని వున్నాడు. చెవులకు బంగారం చుట్టిన చిన్న రుద్రాక్షల అంటుజోడు మెరుస్తుంటే తెల్లని పాగాను ధరించి దానిపైకి వచ్చే విధంగా దుప్పటి కప్పుకొన్నాడు అతని ప్రక్కన ఒక స్త్రీ అడపాన్ని, పదునైన కత్తిని చేతపట్టుకొని వుంది. పట్టపుదేవి వింజామర

వేస్తోంది. (ఆము 4-58) ఈ రాజ సభలను గురించి కువలయాశ్వ చరిత్ర (2-9), నాసికేతోపాఖ్యానం (2-125) కృష్ణరాయ విజయం (1-61) మొల్ల రామాయణం (బాల. 45) విపులంగా రాశారు. స్త్రీలు కూడా రాజసభా కార్యకలాపాలలో పాలుపంచుకునే వాళ్లు. తంజనాయకి అనే ఆమె సభలో మాట్లాడింది.

> "సభల మాటాడెనా చల్లగా బన్నీరు
> చిలికిన రేవను జెలువు మీఱు" (రా.సాం, 1-20)

కుంతి, గాంధారి, పురుషులతో సమానంగా రాజసభలో కూర్చున్నారు. (భార.శాం. 1-371)

రాజు - ఆజ్ఞాపాలన :-

ప్రజలకు తగిన ఆజ్ఞలను జారీ చేయలేని రాజు గోడపై రాసిన చిత్రంలాంటివాడు. రాజు అన్నదమ్ములకు, కొడుకులకు, గురుజనానికి, బంధువులకు, ప్రధానులకు సంపదలు ఇవ్వవచ్చు. "ఆజ్ఞ పాత్రీదురా" తన ఆజ్ఞను మీరితే వీళ్లందర్ని కూడా శత్రువులుగా పరిగణించి, కోపాన్ని చూపించాలి.

> "భూతలపతి వితతాజ్ఞా
> జ్యోతి ప్రవర్తింపకున్న సూర్యాగ్ని శశి
> జ్యోతులు వెలగవు గాన వి
> చేతనముం బొంది సృష్టి చీకటిగాదే?"

ఇది రాజాజ్ఞకు పరాకాష్ఠ.

నిరంతర సుఖానుభవాలు, అతిశయవిభవాలు అనే రాజ్య ఫలాలు రాజుకు ఆజ్ఞవల్లనే లభిస్తాయి. పొలంలోకి పశువులు రాకుండా చుట్టు కంచెవేసి, ఆ పొలం సమృద్ధిగా పండిన తరువాత, కాళ్ళతో నులిపి ధాన్యాన్ని ఎలా పొందుతామో, తన ఆజ్ఞతో ప్రజల నుంచి కప్పం, కానుకలు పొందాలి. పశువును పులిగాను, పులిని పశువుగాను చేయుడానికి రాజుకు ఆజ్ఞా బలమే ఉపకరిస్తుంది. రాజు చేత మన్ననలు పొందినవాడు మొగ సింహం, మన్ననలు పొందలేనివాడు ఆడ సింహం. బలవంతుడి అండతో బలహీనుడు కూడా బలవంతుడనుకుంటాడు - మన్మథుడి చేతిలో పుష్పాలు కూడా బాణాలయినట్లు.

దండనలేకుంటే మత్స్య న్యాయం ప్రబలి ప్రజలు ఒకరి నొకరు దోచుకుంటారు, వర్ణాశ్రమ ధర్మాలు నశిస్తాయి, దండించని రాజుకు రాజ్యం ఏర్పడదు.

వంచకులను దుర్మార్గులను రాజు శిక్షించాలి. తప్పుచేస్తే భార్యనైనా శిక్షించాలి."
(స నీ.స. 1-77 నుంచి 91)

రాజు - ప్రజాపాలన, ప్రజా సంబంధాలు:-

రాజు 'ఆత్మ సంపద్వరయుతు'డై 'లోకవర్తన విదుడై' తిరుగుతుంటే సమస్త లోకం తండ్రి వున్న ప్రజలలాగ అత్యంత సుఖంగా వుంటుంది. 'నృప జన చోరాయత్తము' నృపవల్లభ రాజలోభ నిజహేతువులున్" భూమికి (రాజ్యానికి) భయాన్ని కలిగిస్తాయి. ప్రజలకు క్రమంగా రాజుకు ఆపదల్ని తెచ్చిపెడతాయి. న్యాయపాలకుడైన రాజు తాను పాటిస్తూ తన ప్రజలు ధర్మార్థకామాలతో ప్రవర్తిల్లేటట్లు చేస్తాడు. రాజు అన్యాయంగా పాలిస్తే అన్నిటినీ నాశనం చేసినవాడవుతాడు. ప్రజల జీవనాన్ని పట్టించుకోని రాజుకు రాజ్య సుఖం కలగదు వారికి మేలుచేస్తే కీర్తి, కీడుచేస్తే అపకీర్తి కలుగుతాయి. వాగ్వితాదులు (కవి, గమకి, వాది, వాగ్మి, వంది మాగధులు) రాజుకు ఆత్మ సంపదలు. అలాంటి సంపదాత్ముడైన రాజును కలిగిన ప్రజలు ఇంద్రుని ఆశ్రయించి జీవించే దేవతల వలె విశేషంగా అభివృద్ధి చెందుతారు. రాజు ప్రజలందర్ని సమబుద్ధితో రక్షిస్తే, ప్రజలు రాజుకు అర్థవృద్ధిని, భూమిని వివిధ విధాల సమకూరుస్తారు 'రాజభివృద్ధి కంటె జనరక్షయే' ఉత్తమమైంది. మంచి రక్షణ లేక చెడిపోతుంటే ప్రజలు రాజుకు అభివృద్ధిని సమకూర్చలేరు. కోశసేకరణకు వివిధ మార్గాలుండగా రాజు కేవలం కాపులనే ఒక వర్గం ప్రజలను పీడిస్తే సంపదలు పొందలేడు. రాజు ఇంద్రుడిలా తన భూ ప్రజలను రక్షించాలి. అలా చేయకుంటే ఎండిపోయిన సరస్సును వదలి వెళ్ళిపోయే పక్షుల వలె ప్రజలు రాజును వదలి పోతారు. నీతితో ప్రజల్ని పాలించిన రాజే "ఉత్తమ యానములు ఘన విత్తములు రత్న ధాన్యవితతులు" పొందుతాడు. పాదులు చేసి, నీరుపోసి, పూలతీగల్ని కాపాడి పెంచి పెద్ద చేసిన వనపాలకుడిగా రాజు ఫలాన్ని ఆశించక నీతితో భూ ప్రజల్ని రక్షించి అభివృద్ధికి తేవాలి. రాజుకు ప్రజలే భాండాగారం. వాళ్ళని ప్రతి నిమిషం జాగ్రత్తగా రక్షించాలి. రాజు ప్రజల్ని తల్లి పెంచినట్లు పెంచితే ప్రజలు రాజును "పెద్దవారైన కొడుకులు తల్లిని పెంచినట్లు" పెంచుతారు. అతి క్రూరంగా అతి సౌమ్యంగా కాకుండా సాధారణ రీతిలో రాజనీతి పారగుడై ప్రజల్ని పాలించాలి. ఆపదలలో వున్న ప్రజలకు సహాయం చేసి కాపాడాలి. రాజుకు రాజ్యమే కుటుంబం. ప్రజల్ని బాగా రక్షించకుండా, మిక్కిలి ఆశతో అధర్మంగా వారివద్ద నుంచి సంపదల్ని (పన్నులు మొదలైన రూపాల్లో) దోచుకునే రాజు ధాన్యం కుప్ప కాలిపోతుంటే అందులో పేలాల్ని వెదికి తినే మూఢుడు. రాజ్యం (ప్రజలు) చెడితే రాజు చెడతాడు. రాజు చెడితే రాజ్యం చెడుతుంది. రాజ్యం రాజు కాపడి కుండల

ాగా వుండాలి. చిరకాలం నుంచి పెంచిన వృక్షాలు, పశువులు తమ కాలానికి లాలు, పాలు ఇస్తాయి. అలాగే రాజు ప్రజల్ని కాపాడితే తరువాత ప్రజలు ాజుకు తగిన ఫలాన్ని ఇస్తారు. రాజుకు ప్రజాపాలన వల్ల వృద్ధి కలుగుతుంది. ంపదలు చేరతాయి, ప్రజల్ని పీడిస్తే ధర్మక్షయం, ధనహాని, అపజయం కలుగు ాయి. రైతులకోట రాజు ఉదారంగా ప్రవర్తించాలి రాజు బంధుహీనులకు ప్త బంధువుగా, నేత్ర హీనులకు నేత్రాలుగా నిలవాలి, ప్రజల్ని కన్న తల్లిదం డ్రులాగా చూడాలి. తన రాజ్య ప్రజల్ని బాధించే కంటకుల్ని శోధించనివాడు, త్రువుల్ని జయించిన బలం వృథా అవుతుంది. రాజు తానే స్వయంగా ప్రజల్ని ాపాడాలి. అలాని అన్యుల చేతికిస్తే అతని సామ్రాజ్యాన్ని చెరచడానికి ప్రయత్నిస్తారు. ొంగలు, దుర్మార్గుల బారి నుంచి ప్రజన్ని రక్షించడానికి రాజేదిక్కు.

ప్రజా పీడనచేస్తే రాజు యొక్క ప్రాణం, వంశం, సంపదలలో ఏదో ఒకటి ౖజల శోకాగ్నిలో తగులంకొని బూడిదకాక తప్పదు. ఇతరుల వల్ల అపదలకు ురిఅవుతున్న ప్రజల్ని రక్షించలేని రాజు, రాజుకాడు. జగతిలో పుట్టిన యముడు. త్రువులవల్ల బాధ పడకుండా రక్షించడానికి రాజు లేకుంటే ప్రజలు సముద్రంలో ావికుడు లేని నావలాగా, అవస్థలు పడతారు. బలవంతుడైన రాజు నీతిమంతుడు కుంటే చిల్లుపడిన నావలాగా, పతనమవుతాడు ప్రజారక్షణ చేయలేని రాజును ంటనే వదలివేయాలి.

ధర్మ పరిపాలకుడు అభివృద్ధి చెంది ప్రకాశిస్తే అధర్మపాలకుడు పతనమవు ాడు ప్రజల్ని పీడించి కూడ పెట్టిన ధనం వ్యయ మవుతుంది. ప్రజలు, ధనం ుండా కేవలం భుజబలంతో రాజు నిలవలేడు. (ధనం కోసం సింహంవలె ప్రజ పై పడి వారిని వధిస్తే అతనికి తృప్తి కలగవచ్చుకాని పాలించడానికి అతనికి ాజ్యం వుండదు.) (స.నీ.స. 1–92 నుంచి 124)

"సొమ్మున కొడయలు మీరా
జ్యమ్మున కుంగర్త లీర యంచిత కల్యా
ణమ్ములకు ప్రవర్తకులరు
మిమ్మలరించుటయె యెల్లమేలును నాకున్ (హరి.ఉ.భా. 4-242)

రాజు అహంకారాన్ని విడిచి, వీర సామంతాదులకు, తక్కిన దొరలకు, ౖజానీకాన్ని వీలా మచ్చికతో చూడాలో చెప్పి, సంపదల్ని ఒక్కడే అనుభవించక ందరికి భాగం కల్పించి, రాజ్యరక్షణావసరం అందరూ ఆ రాజ్యం తమదని ావించి రక్షించేలా చేయాలి.

<u>రాజు-ప్రజా సంబంధాలు:</u> రాజు ప్రజలతో సత్సంబంధాలు పెట్టుకోకపోతే రాజ్య పాలనా నిర్వహణలో ఇబ్బంది పడతాడు. రాజ్యోత్పత్తిని గురించి వివరించే అన్ని సిద్ధాంతాలూ రాజు ప్రజా సంరక్షణకై ఆవిర్భవించాడని పేర్కొన్నాయి. తమ అభ్యున్నతి కోసం కృషి చేయడానికి పాటుపడే రాజుకు ప్రజలు అన్ని విధాల సహకరించాలి. రాజు మూర్ఖుడైతే ప్రజలూ అలాగే తయారవుతారు, 'యథా రాజా తథా ప్రజా' అనే నానుడి నిజమవుతుంది.

"రాజునకు బ్రజ శరీరము
రాజు ప్రజకు నాత్మ గాన రాజుం బ్రజయున్
రాజోత్తమ! యన్యోన్యము వి
రాజితులై యుండవలయు రక్షార్చనలన్" (భార.శాం. 2-274)

రాజు-ప్రజల మధ్య ఉండాల్సిన అన్యోన్య సత్సంబంధాలు పేర్కొనబడ్డాయి. పన్నుల వసూలు చేయడానికి రాజు ప్రజల్ని బాధించరాదు. ప్రజలకు ఎలాంటి భారం లేకుండా రాజు పన్నుల్ని విధించాలి.

"ఎనిమిది నెలలును నల్లన
దనకరముల భూరసంబు దలుగంగొను భా
నుని క్రియ సూక్ష్మోపాయం
బున దది గొనవలయు నృపతి భూప్రజ చేతన్"
(మా పు. 3-136)

ప్రజారంజకుడైన రాజుకు ఎలాంటి ఆపదలు సంభవించినా ప్రజలు తమ సహకారాన్ని మనస్ఫూర్తిగా అందిస్తారు. రాజుకు సంభవించిన ఆపదల్ని గురించి విచారిస్తారు.

హరిశ్చంద్రుడు విశ్వామిత్రునికి తన రాజ్యాన్ని అంతటిని ఇచ్చి తన కుటుంబంతో కలిసి వెళ్లిపోతుంటే అది తెలిసి పురజనులు "మీద మిన్ను విఱిగి కూలినయట్టి కరణి గుండెలవిసి" (మా,పు 1-175 నుంచి 182) దీనంగా రోదిస్తారు.

"ధరణీశ్వరులకు ధర్మం
బరయంగా బ్రజలయార్తి యణచుటయె కదా
ధరణీశ్వర! యే మార్తిం
బరి తాపము బొంద జనుట పాడియె నీకున్" (మా,పు. 1-179)

కాబట్టి మమ్మల్ని వదలి ఎక్కడికీ వెళ్లవద్దని ప్రజలు పరిపరివిధాల ప్రార్థిం

డాన్ని బట్టి రాజైన హరిశ్చంద్రుని పట్ల ప్రజలకున్న ప్రగాఢమైన అభిమానం అభి
వ్యక్తమవుతోంది.

ాజు ప్రజా సంబంధాలు గురించి ఇలా వుంది :-

రాజ్య వర్ధన భూపతి రాజ్యభారాన్ని కుమారునికి అప్పగించి తపస్సు చేసు
పడానికి అడవికి బయలుదేరాడు. ప్రజలు అతన్ని వారించారు. ప్రజల్ని పాలించే
ర్మంలో పదహారవపాలు నీవు అడవిలో చేయబోవు తపస్సు ఉండదని చెప్పారు.
యసు పైబడ్డం చేత తాను రాజ్యపాలన చేయలేనని కృతాంతుని దూతలు వచ్చే
క తపస్సు చేస్తూ కాలం గడుపుతానని వారితో చెప్పాడు. అయినా ప్రజలు
తని ఏక కంఠంతో ప్రార్థించారు. రాజు తన ప్రయత్నాన్ని మానుకోలేదు.
ఏ చేయడానికి దిక్కుతోచని ప్రజలు రాజ్యవర్ధుని అయుర్వృద్ధికై సూర్యుని
ాధించారు. బ్రాహ్మణులు కూడా అందులో పాలు పంచుకున్నారు. వారి
క్తికి మెచ్చి సూర్యుడు ప్రత్యక్షమైనాడు. ప్రజలందరూ భక్తితో మోకరిల్లి ఇలా
న్నారు.

> "ముదియక సంతత విజయా
> స్పదుడై సుశీల నీ ప్రసాదమున భువిం
> బదివేల సంవత్సరంబులు
> బ్రదుకంగా వలయు మానృపాలుడు తరుణీ!" (మా.పు. 7-165)

అని కోరారు. సూర్యుడు వాళ్ళుకోరిన వరాన్ని ఇచ్చి అదృశ్యుడైనాడు. ఆ
షయాన్ని మానిని అనే స్త్రీ రాజ్యవర్ధునునికి చెబితే అతడు సంతోష పడకుండా
ఃఖించాడు.

> "పౌరులు భృత్యులు నాకుప
> కారం బొనరించి యుండగా నక్కట ! నే
> వారలకు మే లొనర్పక
> యూరక భోగముల దగిలి యుండం దగునే?" (మా.పు 7-172)

అని ఆమెతో అన్నాడు, అంతేకాదు తన ప్రజలు, భృత్యులు పుత్త్రపౌత్రులు
డా పదివేల సంవత్సరాలు బదకడానికి వరాన్ని పొందడానికై సూర్యుని
ించి తపస్సుచేసి వరాన్ని కూడా పొందాడు. ఇలా ప్రజలు రాజు కోసం, రాజు
జల కోసం తపస్సు చేసి సూర్యుని నుంచి వరాల్ని పొందడానికి కారణం రాజుకు
జలకు మధ్య ఉండే అత్యంత ప్రీతిపాత్రమైన సంబంధాలే.

ప్రజలకు ఎలాంటి ఇబ్బందులు వచ్చినా వాటిని రాజు స్వయంగా తొలగించాలి. "తమ పంటల్ని నాశనం చేస్తూ తమను బాధిస్తున్న క్రూర మృగాల తాకిడికి తాళలేక పుర ప్రజలందరూ సమావేశమై రాజును దర్శించి, అతనికి 'చక్క జాగిలి' మ్రొక్కి హస్తములు మొగిచి,

"అవధరింపుము రుక్మాంగ దావనీశ !
నీవు రాజ్యంబు సేయంగ నేటిదాక
చల్లనై యున్న మీ పదాబ్జముల నీడ
బ్రతికి యుంటిమి పిన్న పాపలము మేము" (రుక్మా.చ. 3-7)

అంటూ తమకు క్రూర మృగాల వల్ల వచ్చిన అపదల్ని ఏకరువు పెట్టారు. ఆక్రూర మృగాన్ని వేటాడి తమ ఆపదల్ని తొలగించకపోతే ఈ వ్యవసాయాన్ని వదలి ఎక్కడికైనా వలస పోతామని చెప్పారు.

"భయమున భూప్రజలాడిన మాటలు
పార్థివశేఖరుండా దరణన్
గయికొని యేల విచారము నే గలు,
గన్ మృగ కోటుల ద్రుంచెద నే
భయమును వద్దు సుఖంబున నిండుల
పట్టు నుండు డటంచు మహా
దయనిగుడన్ ప్రజనంపి విభుండు ప్ర
తాపమెలర్పగ నక్షణమే ...." (రుక్మా. చ. 3-13)

వేటకు ప్రయాణం అవుతూ రాజ్యాన్ని కుమారునికి అప్పగించాడు.

ఇలా ప్రజల బాధల్ని భయాన్ని తొలగించడానికి నిరాలస్యంగా రాజు బాధ్యత తీసుకోవడం చేత రాజుకు ప్రజలకు వున్న సత్సంబంధాల్ని అంచనా వేయవచ్చు.

రాజ్య ఆర్థిక పాలన - రాజ్యానికి అవసరమైన సప్తాంగాలలో 'కోశం' కూడా ప్రధానమైందని ఇంతకు ముందే (రెండవ అధ్యాయంలో) వివరించబడింది.

రాజు తన రాజ్యపాలన విషయంలో ఎలాంటి చిక్కులు లేకుండా ఉండాలంటే ఆర్థిక విషయంలో జాగ్రత్త వహించాలి,

అతి ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్రలో ప్రజలు స్వచ్ఛందంగా ఇచ్చే కానుకల పైన రాజ్యపాలన అధారపడి ఉండేది. కాలక్రమేణా రాజ్యం స్థిరపడగా కొన్ని

స్త్కారం విస్తృతంగా ప్రజలు కానుకలు చెల్లించడం అవసరమైంది [13]
యొక్క ఆదాయం పలు వనరుల ద్వారా సమకూరుతుంది. రాజ్యం తొలి
ప్రజలపై పన్నుల భారం ఏమాత్రం ఉండేదికాదు. కాలక్రమేణ రాజ్య
ల్ని బట్టి ఈ పన్నుల భారం ప్రజలపై పడింది.

రాజ్యానికి ముఖ్య ఆదాయం పన్నులు. రైతుల నుంచి పన్నులు వసూలు
ు. తరువాత కాలాలలో వాణిజ్యపరులు, ఇతర వృత్తులకు సంబంధించిన
దగ్గర నుంచి పన్నులు వసూలుచేశారు. కొంత మంది అవినీతి పాలకుల
నలో ఈ పన్నుల స్వరూపం వికృత రూపం ధరించింది. ఇలాంటి పన్నులు
ానికి నిరంతర యుద్ధాలు జరగడం కూడా ఒక కారణంగా చెప్పవచ్చు.
ో అసంతృప్తి ప్రబలి రాజ్యపాలకులను హత్యలు చేయడం కూడా భారత
ిత్రలో కనబడుతుంది. చంద్రగుప్త మౌర్యుని కాలంనాటి ఆర్థిక వ్యవస్థ
చాణుక్యుని అర్థశాస్త్రం చెబుతోంది.[14]రాజ్యం ఆదాయాన్ని అతడు రెండు
గా వర్గీకరించాడు. మొదటి వర్గీకరణ ప్రకారం రాజ్యం ఆదాయాన్ని ఏడు
వ శాఖల నుంచి సేకరించడం జరిగేది. అవి 1) రాజధాని (The Capital)
దేశ ఇతర భాగాలు (The Country Parts) 3) గనులు (Mines)
ప్రభుత్వ కార్యకలాపాలు (Public works) 5) అడవులు (Forests)
పశువులు మేపే భూములు (పచ్చిక బయళ్లు) (Pasture lands) 7) వాణిజ్య
ారులు (Trade routes) రెండవ వర్గీకరణలో పన్నుల విధింపువల్ల వచ్చే
ం పన్నులు విధించకుండా వచ్చే ఆదాయం అని పేర్కొంది.

ఆర్థిక వ్యవస్థను మెరుగు పరచడానికి దేశాభివృద్ధిని సాధించడానికి రాజు
లు, చెరువులు త్రవ్వించి వ్యవసాయాన్ని అభివృద్ధి చేయాలి. గనులు
న్నాయో పరిశోధించి వాటిని ఉపయోగంలోకి తేవాలి. ఆదాయ వ్యయా
క్రమబద్ధం చేయాలి. ఆదాయం కంటే వ్యయం ఎక్కువైతే ఆరాజ్య ఆర్థిక
విచ్ఛిన్నం అవుతుంది.

అశ్వమేధ యాగాన్ని చేయమని వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు సలహా ఇచ్చాడు.
గ నిర్వహణకు అవసరమైన ధన వ్యయాన్ని ప్రజలపై వేస్తే వాళ్లు దూషిస్తా
ధర్మరాజు వ్యాసునితో అంటాడు. (జై.భార. 1-64).

పాలన:- ఆదిమానవుడు తనకు జరిగిన అన్యాయానికి బల ప్రయోగంతో
తీర్చుకునే వాడు. రక్తానికి రక్తం అనేది ఆనాటి న్యాయం. కాలక్రమేణ సమా

జంలో మార్పులు వచ్చాయి. ఇలాంటి ఆటవిక న్యాయాన్ని క్రమబద్ధం చేయడానికి ప్రయత్నం జరిగింది. ఇప్పటికీ వివిధ దేశాలు రకరకాలైన శిక్షల్ని పాటిస్తున్నాయి. ప్రజాస్వామ్య దేశాలు ఒక విధంగానూ, తదితర దేశాలు ఇంకో విధంగానూ వీటిని అమలు చేస్తున్నాయి. ఈ దేశాల మధ్య భిన్నతం కనబడుతుంది.

"వేదగ్రంథాలు హిందూ ధర్మానికి పరమ పవిత్రమైన పునాదులు"[15] వేదాలలో ప్రస్తుతించబడ్డ వివాహ సంస్కారం, దత్త స్వీకారం, వారసత్వం, స్త్రీ ధనం మొదలైన విషయాలు న్యాయ శాస్త్ర విషయ సామగ్రికి ఆధారాలు.

" ....
ధర్మంబు పెంపొంద ధరనేలు రాజు
తప్పు విచారించి దానికి దగిన
చొప్పున దండించి శుభమున బొందు" (నవ.చరి.పుట -82)

ధర్మాన్ని న్యాయమనే అర్థంలో ఉపయోగించారు. సత్యం దానికి ఆధారమని కౌటిల్యుడు అంటాడు.[16] ధర్మానికి, న్యాయానికి ఎడ్గర్టన్ ఇచ్చిన నిర్వచనాన్ని గమనించాలి.

Dharma is propriety, Socially approved conduct, in relation to one's fellowmen or to other living beings (animals or superhuman powers). Law, Social usage, Morality, and most of what we ordinarily mean by religion, all fall under this head''[17]

"సూత్రకారులలో మొదటి వాడగు గౌతముడు వ్యవహారమును 'దేయనిబన్ధన' 'దణ్డనిబన్ధన' అని వర్గీకరించెను. 'దేయనిబన్ధన ధన మూలమైనది. దండనిబన్ధన హింసామూలమైనది. మానవుల కామక్రోధములచే అవశ్యకమైనది. ఈ వర్గీకరణములతో నేడు సివిల్, క్రిమినల్ న్యాయపాలనల మధ్య గల భేధమే సూక్ష్మముగ గోచరించును.[18]

రాజు ప్రజల్ని న్యాయంగా పాలించాలి.

"న్యాయమున బ్రజల బెనిచిన
బాయక సిరినొందు భూమి పతియతనికి నా
దాయంబులేని తటి దమ
శ్రీయిడి ప్రజ రాజబోము వెలగు సురతిలోన్"(రుక్మా.చ. 3-25)

"ఏయే కట్టడ లెవ్వరి
కాయా కట్టడలు దప్ప కధిపతి ప్రజలన్
నా యముని బోవ వలయు గృ
పాయుతుడై తస్కరాది బాధలుడుపుమన్" (కళా. 7-268)

యాధిపతి:- రాజు యొక్క ముఖ్యకర్తవ్యం న్యాయ పరిపాలన. ఇందులో ఈ అత్యున్నత అధికారాలు వుండేవి. న్యాయాన్ని నిర్ణయించడానికి, శిక్ష అమలు చేయడానికి రాజుకు సంపూర్ణ అధికారం వుంది. రాజ్యంలో ముఖ్య యాధిపతి రాజు. ఇతర పాలనా వ్యవహారాలవల్ల అన్ని విధాల నేరాలను రించడానికి రాజుకు సాధ్యపడదు. కాబట్టి రాజు న్యాయ విచారణకు ప్రత్యేక కారులను నియమించాలి.

వేదశాస్త్ర పారంగతులు, ఆత్మ నిగ్రహం వున్నవాళ్లు, ఉన్నత వంశ సం ంలు, నిష్పక్షపాతులు, తొందరపాటులేని వాళ్లు, శాంతపరులు పునర్జన్మపై హన్ని వున్నవాళ్లు, మతపరమైన ఆలోచనలు కలిగిన వాళ్లు, చురుకైన వాళ్లు, యోజనం లేకుండా కోపపడని వాళ్లు. అయిన బ్రాహ్మణులను న్యాయసహాయకు గా నియమించాలి ఒకవేళ అలాంటివాళ్లు లభించకపోతే ధర్మ శాస్త్రాల్ని తెలి క్షత్రియులను, లేక వైశ్యులను నియమించాలి. శూద్రులను తిరస్కరించాలి"[19]

కౌటిల్యుడు న్యాయవిచారణకు అధిపతులుగా ధర్మస్థులను పేర్కొన్నాడు. ్యకు మంత్రికి వుండే అర్హతలుండాలని అంటాడు.[20] ధర్మస్థులంటే ఈనాటి ;యాధిపతులతో సమానం. ధర్మశాస్త్ర గ్రంథాలలో ఈ పేరు కనబడదు. కి ప్రతిగా ప్రాడ్వివాకులు, అనే పేరు ప్రచారంలో వుండేది. ప్రతి న్యాయస్థానం ను ముగ్గురు ధర్మస్థులు కలసి న్యాయాన్ని నిర్ణయించే వాళ్లు. వీళ్లు తీర్పుపై తిమ విచారణ చేయడానికి రాజుకే అధికారాలు వుండేవి. శుక్రనీతిని అనుస వి ముగ్గురు, ఐదుగురు లేక ఏడుగురు న్యాయాధిపతులుండాలి

;య సభలు:- సాధారణంగా రాజ సభలలోనే న్యాయవిచారణ జరిగేది. ాత్యుల పదవికి అర్హులైన ముగ్గురు ధర్మస్థులు జనపద సంధులలోను సంగ్ర ణములలోను ద్రోణముఖములలోను స్థానీయములలోను వ్యవహారములకు బంధించిన వివాదములను విచారణ చేయవలెను."[21] అని కౌటిల్యుడు పే ్కొన్నాడు.దీన్నిబట్టి రాజధానిలో ప్రధాన స్థలాలలో ముఖ్య పట్టణాలలో, గ్రామా లో న్యాయ విచారణ సభలువుండేవని తెలుస్తోంది. గ్రామాలలో ఈ విచారణ లను పంచాయితీలని పిలిచేవాళ్లు.

"పుర గ్రామము (రాజ గ్రామము) లో నేర్పాటు చేయబడిన సభను ప్రతి ష్ఠిత సభ యందురు ఇతర గ్రామములందుండు సభలను అప్రతిష్ఠిత సభలందురు. ఈ రెండును మరల ముద్రితములు, శాసితములు అవి మొత్తం నాలుగు విధములుగ చెప్పబడినవి. ముద్రితము అనగా న్యాయాధికారి (ప్రాడ్వివాకుడు) మొదలగు అధికారి అధ్యక్షుడుగా గలవి. శాసిత సభయనగా రాజే అధ్యక్షుడుగా (మూ.) తీర్పు చెప్పు సభ .... రాజు న్యాయము దప్పి విపరీత నిర్ణయములు చేయునపుడు సభ్యుడు న్యాయమును తెలియజెప్పి రాజును మందలించవలెనని చెప్ప బడెను. అట్లు చేయనిచో సభ్యునిదే పాపమగును. రాజు వినకపోయినను సభ్యుడు న్యాయమును చెప్పి తీరవలయునని ధర్మము శాసించు చున్నది."[22]

న్యాయస్థానం :-

బృహస్పతి న్యాయస్థానాన్ని దాని వివిధ అంగాలను ఇలా ప్రతిపాదించాడు.

1 రాజు :- రాజాధిష్ఠత న్యాయస్థానము శాసిత న్యాయస్థానము.

2 ప్రాడ్వివాక్:- అతనిచే అధ్యక్షత వహింపబడిన న్యాయస్థానము. ముద్రిత న్యాయస్థానము.

3 సభ్యులు:- వీరు రాజులచే నియుక్తులు న్యాయపాలనలో ప్రాడ్వివాక్ వీరి సహాయము గైకొనును.

4 సభాసదులు;- వీరు ఆయా వివాదముల పరిష్కారములో సహాయపడుటకు ఆహుతులు: అని యుక్తులు అని కూడ వీరిని వ్యవహరింతురు.

5 గణకుడు:- ఇతడు అవసరమగు లెక్కలు వేయుట ధనమును లెక్కబెట్టుట మొదలగు పనులను జూచును,

6 లేఖకుడు:- ఇతడు కక్షిదారులను, సాక్షులను న్యాయస్థానమున హాజరు కావలెనను తాఖీదులను వారికి అందజేయును."[23]

పంచాయితి సభలు;- పంచతంత్రం, వైజయంతీ విలాసం మొదలైన కావ్యాలు పంచాయితి విధానాన్ని గురించి వివరించాయి.

ధర్మబుద్ధిని మోసగించిన దుష్టబుద్ధిని రాజపురుషులు,

"చెల్లు సెల్లముల కీక్షింప నిచ్చిన సొమ్ము
మగుడ నీలేవి కోమటిగులామ !

చేనేత విశ్వసించిన వారి వెచ్చ స
　　చ్చముల గీడ్చరచు వై జాతి తొండ!
........చెడగరపు డొక్క! యోరోరి
　　సెట్టికుక్క........" అని తిట్టిసొమ్ము అతనికి
ప్పించి దుష్టబుద్ధికి కొరతవేశారు. (బై. వేం.పం.తం. 1-700 నుంచి 764)

తలార్లు అపరాధుల్ని పట్టేవాళ్లు. గ్రామాలలో రాత్రిపూట కోలదివిటీలతో పలా కాసేవాళ్లు. తప్పెటవేసిన తరువాత ప్రజలు సంచరించరాదు. అనుమానం న్న వాళ్లను రాత్రి అంతా తమ ఠానాలో బండకొయ్య తగిలించి కూర్చోబెట్టి ల్లవారిన తరువాత వాడు "అచ్చో, ముచ్చో" ధృవీకరించుకొని అపరాధి కాకుంటే విలేవాళ్లు. (పక. 3-204)

ధర్మరక్షణలో కన్నకొడుకు మీద కూడా వాత్సల్యంలేకుండా శిక్ష విధించ డేది. సారంగధరునిపై చిత్రాంగి చేసిన ఆరోపణను పురస్కరించుకొని రాజ హేంద్రుడు అడిగిన సలహాకు నయార్జితుడనే మంత్రి పినతల్లిని చెవికిన పాపా కి కఠినంగా శిక్షించాలని అంటాడు. మతిమంతుడు సారంగధరుడు అలాంటి నిచేసి వుండడని చెప్పాడు. కామాతురులైన వాళ్లు దేనికైనా తెగిస్తారని నయార్జి ుడు వాదించాడు. సారంగధరుని శిక్షిస్తే దశరథునిలాగా పశ్చాత్తాపం చెందాల్సి ంటుందని మతిమంతుడు మందలించాడు వీళ్ల వాదనల్ని విని నీతిజ్ఞుని నను రించి, చిత్రాంగ సారంగధరు వాదనల్నివిని సారంగధరుడు దోషి అని అందరూ ర్ణయించారు. తగిన శిక్షను సూచించమని ధర్మశాస్త్రవేత్తను రాజు కోరాడు.

"... .... అట్టి దురాత్ము
గొనిపోయి నడురేయి ఘోరాటవందు
గనెలుగా జేతులు గాళ్ళు గోయింప
జననవి ధర్మ శాస్త్రములు శోధించి
పలికిన నృపుడు నప్పని సేయుదనుచు
దలవరులకు జెప్పి తగువారి బంచి" (నవ.చరి. పుట -85)

లా కుమారుడని కూడా చూడకుండా రాజు శిక్షను అమలు చేయడం విస్మయాన్ని, గుర్పాటును కలిగిస్తాయి.

యజ్ఞదత్తుడనే మంత్రి కుమారుడు సుకుమారుడనేవాడు ధూర్తుడై తిరిగే విషయాన్ని ప్రజలు రాజుకు విన్నవించారు. రాజు అతన్ని మంత్రి ద్వారా సభకు పిలిపించి వాగ్దండంతో దండించి, పురబహిష్కరణ చేశాడు. (శివ. మహా. 315 నుంచి 18)

"ధర్మాధర్మాలూ, దోషాదోషాలు నిర్ణయించడానికై అగ్న్యాది పరీక్షలు పెట్టడం ఆచారంగా వుండేది. కౌటిల్యుని కాలానికివి లేవు. మనువు, యాజ్ఞవల్క్యస్మృతుల వాటికి ప్రారంభమయి, బృహస్పతి కాలం వాటికి తొమ్మిది తరహాల్ల పరీక్షలు అమలులోకి వచ్చేయి. ఈ పరీక్షలను 'దివ్య' లంటారు.

1 తులాదివ్య: నేరస్తుడిని ముందు తూచాక న్యాయాధికారి కొన్ని మంత్రాలు చదువుతాడు. తరువాత మళ్లీ తూస్తాడు. రెండోమారు ఎక్కువ తూకం వుంటే అతడు దోషి.

2 అగ్నిదివ్య:– దోషిని రావికర్ర నిప్పుల మీద నడవ మంటారు. అతని కాళ్లు కాలకుంటే నిర్దోషి.

3 జల దివ్య.– ఒక సైనికుడు ప్రయోగించిన బాణాలను వెతికి తెచ్చే వ్యవధి వరకు నీళ్ళలో మునిగి వుండగలిగితే నిర్దోషి.

4 విష దివ్య:– తాచుపాము వున్న కుండలోంచి కాటు పడకుండా వుంగరం తియ్యగలిగితే నిర్దోషి.

5 కోశ దివ్య;– దేవతా విగ్రహాలను కడిగిన నీరు తాగి 14 రోజులు బ్రతికితే నిర్దోషి.

6 తండుల దివ్య:– మంత్రించిన బియ్యం నమిలి రావి ఆకు మీద ఉమ్మేయాలి. ఈ బియ్యానికి తడిలేక పోయినా, రక్తం కనిపించినా అతడు దోషి.

7 తప్త మస్క దివ్య:– మరుగుతున్న నూనెలోంచి నాణెం తీయాలి. వెయ్యి కాలకపోతే నిర్దోషి.

8 ఫల దివ్య:– కాలుతున్న బల్లెపు అడును చేతబట్టుకొని కొన్ని అడుగులు వెయ్యాలి. తర్వాత ఆ చేతిలో ధాన్యం నలపాలి. చేతులు కందక పోతే నిర్దోషి.

9 ధర్మాధర్మ దివ్య;– వెండితో చేసిన ధర్మమూర్తినీ, సీసంతో చేసిన అధర్మ మూర్తినీ జాడీలో వేస్తారు. అతడు తీసే విగ్రహాన్ని బట్టి దోషాదోషములను నిర్ణయం చేస్తారు."[24]

రాజు ధర్మానికి రక్షకుడై కాని సృష్టి కర్త కాదు.

A basic tent of Hindu political and legal thought was the belief that the king should regard himself not as the creator of the law, but only as its guardian"[25]

దొంగల సాధనాల్ని. దొంగతనం చేసే విధానాన్ని పరమ యోగి విలాసం పుట. 485, 526), సింహాసన ద్వాత్రింశిక (10-118) హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానం (పుట 431) ఆముక్తమాల్యద (7-7 నుంచి 26) పేర్కొన్నాయి.

చీకటి పడగానే ప్రజలు తమతమ పనులను వదలి ఇళ్లు చేరేవారు. తలారులు జాగ్రత్తగా నగరాన్ని కావలి కాసేవాళ్లు. అయినా దొంగలు శబ్దంకాకుండా సంచరిస్తూ సందుల్లో ఇళ్లకు కన్నాలు వేసి దొంగతనం చేసేవాళ్ళు. పట్టుబడిన వాళ్లను తలారులు బంధించి రాజు దగ్గరికి తెచ్చేవాళ్లు, రాజు కోపించి కాల్చేయి గోయించి వెళ్లగొట్టేవాడు. (సిం.ద్వా.10-129)

దొంగలు నేరాల్ని అంగీకరించక పోతే

"ఇడుమ కట్టున వేడి యెండలో మిగుల
జడియ వీపుల మీద బాపరాలెత్తి
పొగడ దండలు వైచి పోనీక యెదుట
బెగడ డిట్టుచు నడ్డపెట్టి........" (పరమ. పుట –324)

తలారులు బాధించే వాళ్ళు. దోషుల కాళ్లు చేతులు నరకడం, వాళ్ళను గానుగలలో వుంచి బాధించడం, నిప్పుతో కాల్చడం మొదలైన శిక్షలు అమలులో వుండేవి

ధన లోభంతో రాజకుమారుని చంపిన బ్రాహ్మణుని శిక్షించాలని,

" .. ....నారాయణా యని వీని బట్టి తి
          త్రొలిపింపదగునని పలుకువారు
గాళ్ళును చేతులు గవియులుగా జట్టి
          చిదిమింపదగునని సదరువారు
గాయంబు నగ్గుగా గలుగాను గల బెట్టి
          త్రిప్పుట తగునని తెలుపు వారు
మేన వెంటులు చుట్టి పైనగ్గి తగిలించి
          మిడికింప దగునని నొడువు వారు...." (సిం.ద్వా. 3–60)

హుశా హంతకులకు ఆనాడు ఇలాంటి శిక్షలు వుండేవేమో!

వ్యభిచారానికి శిక్షగా కొట్టి హింసించే వాళ్ళు (వా.రా 2–179)

"ముక్కు సోణంబు దాకను వెక్కు టొకటి
బోసి నోరుగ బండ్లూడ బొడుమదొకటి
గూ బలంటగ జెదోయి గోయి టొకటి
లంజె తల్లి యొనర్చు కల్లలకు శిక్ష" (క్రీ.డా. _271)

ఇవి వేశ్యమాతకు విధించే వివిధ విధాలైన శిక్షలు.

అన్యాయంగా ప్రవర్తించే వాళ్లకు ఇంకా ఎలాంటి శిక్షలు విధించేవాళ్లో చూడండి.

"........కొందటీ యన్యాయ శీలుని
బట్టి కొఱ్ఱెక్కింప బాడియంద్రు
కొందఱీతని నందు నందులు చక్కగా
బాడిద నణికింప బాడియంద్రు
కొందఱీతని కండలందందదిగ జెక్కి
భక్షింపుమని పెట్ట బాడియంద్రు
కొందఱీతని దలక్రిందుగా గట్టించి
పై చర్మమొలిపింప బాడియంద్రు
కొందఱీతని బచ్చి గుడియల మోదించ
బాడియండ్రు.... ...." (భోజ 5-316)

బ్రాహ్మణులు వధానర్హులని నమ్మేవాళ్ళు కాబట్టి అపరాధులైన బ్రాహ్మణులకు దేశ బహిష్కరణ లేక కుక్కచ్చు ఒత్తించడం శిక్షగా వుండేవి

"చంపిన వాని సరిగా
జంపుట తగు విప్రుడైన జంపక పతిత
త్వంబద గొని తలగొరిగి ప
దంపడి కుక్కచ్చు వ్రాసి దండింపదగున్" (విజ్ఞా. 2-64)

ఈ శిక్షను ఇలా అమలు చేసేవాళ్ళు.

"తలగొరిగించి కుక్కడుగు తప్పక ఫాలమునందు వ్రాసి ముం
గల ధన మెల్ల బుచ్చుకొని గాడిద నెక్కగ జేసి గ్రామమున్
వెలువడ ద్రోచి పుచ్చుటయు విప్రుని జంపుట క్షుద్రజంతులన్
జొలువన చంపు తప్పు గలచో దగ చంపుట ధర్మ మెమ్మెయిన్"
(విజ్ఞా. 3-42)

సమయవంతకుడైన పురోహితుడు తన శిష్యులతో

"....   ....మేదినీ నాథు
డిట్టి నాదుర్వృత్త మెఱిగిన వేడల
గొట్టించు మే నెల్ల పుక్కచ్చు లొత్తి" అని రోదిస్తాడు
(నవ.చ.పుట 199)

దొంగల్ని కొరత వేసే వాళ్లు (మా.పు. 2-167)

అన్యాయపు వ్యాపారస్తులను కఠినంగా శిక్షించే వాళ్లు (కే బా.చ. 3-201)

పన్నులు చెల్లించని వాళ్ళని

"పడతాళ్ళ చేద దీర్ఘరుల మన్నీల తడయక
పిలిపించి తద్వార్త చెప్పి....... ." శిక్షా
నిర్ణయించేసే వాళ్ళు (పరమ. పుట. 457)

సుంకాన్ని వసూలు చేయడానికి సుంకరులను నియమించేవాళ్ళు. వీళ్ళు దయా దాక్షిణ్యాలు లేని క్రూరులు.

" ....
జూదము కంటె వాదమును సుంకరి కంటెను పాప కర్మమున్...."
(నీ.ము. 151) లేదట !

పన్ను కట్టలేక మహాకవి శ్రీనాథుడు కూడా శిక్షలు అనుభవించాడు. ఆ శిక్షల్ని గురించి తానే కంఠోక్తిగా చెప్పుకున్నాడు.

దేశ ద్రోహులను వధ్యశిల మీద వుంచి శిరః ఖండనం చేసేవాళ్ళు. వధ్య శిలను ఎక్కించడానికి ముందు దోషిని ఎర్రటి వస్త్రాల్ని తొడిగే వాళ్ళు...." వధ్య చిహ్నమైన రక్తాంశుక" మని (సిం.ద్వా5-211)చెప్పడం వల్ల ఈ విషయం తెలుస్తోంది వధ్య స్థలానికి తీసుకు పోబడే దోషిని అలంకరించే వాళ్ళు. ఆ అలంకరణ ఇలా వుండేది.

" ....
నడురేయి యగుటయు నగర రక్షకులు
తడయక సారంగధరుని బంధములు
సడలించి వీడిన జడ జక్కనల్లి
మొగలి రేకుల మీద మురువుగా జెరివి

మృగ నాభి తిలకంబు మెచ్చుగా దీర్చి
పలుచగా గుంకుమ పంకంబునలది
చెలువారు నెఱి పట్టు చీరగట్టించి
పొలుపొంద భూషణంబులు చక్కదిద్ది
కలువ పువ్వుల దండ గళమున వేసి...." (నవ.చ,పుట -93)

పటు ఖడ్గఖేటక పాణులై నగర రక్షకులు దోషిని వధ్యస్థలానికి తీసుకుపోయేవాడు. అప్పులు తీసుకోవడానికి పడేపాట్లూ, వాటిని ఎగవేయడానికి వేసే ప్రయత్నాలూ చాలా నీచంగా వుండేవి.

"ధనికుల ఇండ్లకు పోయి, ప్రియవచనాలు పలికి, వాళ్ళకు సేవచేసి, నమ్మకాన్ని పుట్టించి, మనసులు కరగించి, మాయ సొమ్ములు, లక్క పొదుపులు మాయ బంగారు, బంగారు నీరెక్కించిన ఇత్తడి, ఇనుప సొమ్ములు, మాయమణులు, గుప్తంగా రాత్రిపూట తీసుకొని పోయి, వాటిని దాచమని లక్క ముద్రలు వేయించి, లండు బోతుల పూటగా పెట్టి, అప్పులు తీసుకొని, ఎగగొట్టి పట్టుబడి, రచ్చకీడ్వబడి, వారువేసే శిక్షలన్ని అనుభవించి, రాళ్ళుమోసి, దెబ్బలుతిని అయినను మందిని ముంచాలి" (హరిశ్చంద్ర.ఉ.భా. పుట 151-152)

ఇలాంటి నేరాల్ని అదుపులో పెట్టడానికి రాజు నేరస్తులను కఠినంగా శిక్షించేవాడు. చేసిన నేరాల్నిబట్టి శిక్షలుండేవి. శారీరకమైన హింసలున్నా దోషుల్ని మానసికంగా మార్చడానికి కూడా ప్రయత్నాలు జరిగేవి. ప్రజల ప్రాణాల్ని, సంపదల్ని రక్షించడం రాజు కర్తవ్యం. అందువల్ల రాజు నిరంతరం జాగ్రత్తతో రాజ్యాన్ని పాలించాలి.

<u>మంత్రాంగం - రక్షణ:-</u>

మంత్రాంగం అంటే ఆలోచన. అన్ని కార్యాలు ఆలోచన పూర్వకంగా చేయాలు. ఈ ఆలోచన అతి గోప్యంగా వుండాలి. రాజు రాజ్యపాలనకు సంబంధించి మంత్రులతోను, ఇతర అధికారులతోను సంప్రదించవలసి వుంటుంది. వాళ్ళతో కలసి విడివిడిగాను, ఉమ్మడిగానూ ఆలోచించాలి. ఈ ఆలోచన బహిర్గమైతే రాజ్యానికి రాజుకు అధికారులకు ఇబ్బందులు ఎదురవుతాయి, పైగా చేపట్టిన కార్యం నెరవేరదు. మంత్రాన్ని గురించి దూబగుంట నారాయణ కవి ఇలా నిర్వచించాడు.

"దృష్టముగ గార్యమంతయు దెలియు కొఱకు
నెసగు ప్రవర్తనం బెఱుగు కొఱకు

డుదినదర్థ కార్యంబుల ద్రోచు కొఱకు
దగిన దెయ్యది యదియ మంత్రంబు సుమ్ము" (పం తం. 1-215)

ఈ మంత్రం ఏకాంత ప్రదేశంలోనే జరగాలి బయటివాళ్లు ఆ మాటల్ని నడానికి ఏ మాత్రం వీలుండకూడదు. "....పక్షులు సహితము చూడ శక్యము నట్టిదై ఉండవలెను" అని కౌటిల్యుడు అంటాడు[26]

"రాజిత మంత్ర బీజము ధరావలయేశ్వరు రాజ్యలక్ష్మికిన్
బీజముగాన మంత్రమవనీపతి రక్షయొనర్చు టొప్పునా
యోజ ఘటింపడేని నతడొక్కట నాశనము బొందు నట్టివి
భ్రాజిత మంత్ర రక్షదగు రాజన పాయ సుఖంబు గైకొనున్"
(న.నీ స. 3-688)

ంత్ర రక్షణ చేయడం రాజుకు తప్పనిసరి.

"మంత్రంబును రక్షింపుదె
తంత్రాచరణంబు లందు దత్పరమతివై
మంత్రము పరతంత్రి మన
స్వంత్ర సకర ప్రభావ సంపన్నులతో" (విక్ర.చరి. 4-9)

రాజులకు మంత్రం అనేది విజయ హేతువు. దాన్ని పరులకు తెలియకుండ ప్యంగా వుంచాలి.ఎలాంటి స్థితిలోకూడ మంత్రాన్ని బహిర్గతంచేయరాదు. రాజు న స్నేహితునికి మంత్రాన్ని చెబితే అతనామంత్రాన్ని తన ఇంకొక స్నేహితునితో బుతాడు.

"హితుడని యొకనికి జెప్పిన
నతడును దనకూర్చు సఖునికది దెలుపు నర
క్షితమై నృప మంత్రం బీ
గతి బలువురు వినుట విఘాతత నొందున్"
(బై.వేం.పం,తం. 3-30)

త్త అధికారులను మంత్రాలోచనలో చేర్చితే వారి వల్ల కూడ మంత్రం బహిర్గత వుతుంది.

"తానవంబుగ దొరజేయు వాని మంత్ర
మునకు వేగమెలో జేయ జనదు వాడు
క్రొత్త మన్నని రహినను గులకు జెప్ప
నయిన నది చెడు, మఱివాడు నడగు గాన" (అము. 4-160)

మంది ఎక్కువైతే మజ్జిగ పలచన అనే సామెత ఈ విషయంలో భంగ్యంతరంగా వర్తిస్తుంది.

"ఆప్త లెఱింగిన నాప్తుల
యాప్త లెఱుంగుదురు తత్తదాప్త శ్రవణ
ప్రాప్త మగుచుండు గావున
నాప్త పరంపరల మంత్రము వియున్ బతికిన్" (బద్ది.రాజ-42)

"దూత, అమాత్యుడు, రాజు – వీరి ఇంగితము మూలముగను ఆకారము మూలముగను మంత్రభేదము సంభవించును. ఇంగిత మనగా మామూలు దానికంటె భిన్నమగు ప్రవర్తన. ఆకారమనగా ముఖవైఖరి. కార్యము పూర్తియగు వరకు రహస్యమును రక్షించవలెను."[27] అని అంటాడు కౌటిల్యుడు.

మంత్రం వెల్లడికాకుండా రాజు రక్షించుకోవాల్సి వుంటుంది.

"అతి గుప్తమయ్యు మంత్రము
హితనికర శ్రుతము చేత నిపురంబడుని
క్కృత మెఱిగి ప్రాంత జన సం
గతి రాజు రహస్య మొసగి కావగవలయున్"

(బై.వేం.పంతం. 3-31)

దండయాత్ర గురించి మాట్లాడడానికి సత్వదాత్మునితో కలిసి వెళ్లిన కళా పూర్ణోదయుడు అక్కడికి ఎవ్వరినీ రానీయకుండా ద్వార రక్షకులను నియమించి జాగ్రత్త పడ్డాడు.

"లోనికి నపుడేవ్వారిని
రానీకుండంగ ద్వారరక్షుల నిడి, ధా
త్రీనాథుడేగే మంత్ర వి
ధానోచిత భవనమున కతండును దానున్." (కళా.7-241)

రాముడు వానరసేనతో లంకకు వచ్చిన విషయాన్ని చారుల వల్ల తెలుసుకున్న రావణుడు అతన్ని జయించడానికి మంత్రాలోచన చేశాడు.

(భాస్క. యుద్ధ 48 నుంచి 154)

"అఖిల సమ్మతి గావించు నదియు బహు వి
చారమునను దోప నందొక్క సరణి నడపు
నదియు నౌగాదు నాజేయు నదియు నివ్వి
ధంబులుత్తమ మధ్యమాధవములండ్రు" (భాస్క. యుద్ధ -51)

"కాన మంత్రు లొక్క కార్యమందఱు గూడి
నిశ్చయింపుడంబు నిధిగ డాక
మున్నరిపుల గెలివి మూడు లోకంబుల
కళుకు పుట్ట జేయ వలయు ననిన" (భాస్క.యుద్ధ-52)

రావణుడు కొలువులో మంత్రాలోచన చేయడం జరిగింది.

శకమహీపతి దివ్యాస్త్రాల్ని ఎలా ఎదుర్కోవాలో అర్థం కాక విస్తుపోయిన హుక్కునికి, నివారణోపాయాన్ని భట్టి ఇలా సూచించాడు.

"చరణాబ్జంబులు యోగపాదుకలతో సంధించి యాకాశ సం
చరణారంభ విజృంభ మాణరణ దీక్షాదక్షతన్మించి, వా
విరి బ్రహ్మాస్త్రము నిన్నరేశ్వరుని పయిన్ వేగం బ్రయోగింపు సు
స్థిరలీలన్ సమకూడు నీకు జయలక్ష్మీ నిత్యసాంగత్యముల్"
(విక్ర.చరి. 4-123)

"అత్యవసర విషయములో నతడు (రాజు) మంత్రులను, మంత్రి పరిషత్‌ను వేశపరచి వారితో ఆలోచించవలెను. వారిలో అధిక సంఖ్యాకులు చెప్పిన విగాని, కార్యసిద్ధికి తోడ్పడు దానినిగాని అతడు చేయవలెను. దానిని చేయు ప్పుడు అతని రహస్యము శత్రువులకు తెలియకూడదు. కాని శత్రువుల లోప నతడు తెలుసుకొనవలెను, తన పరిపాలనారంగములను తాబేలు వలె బట్టబ ం కానీయక గుప్తముగ నుంచుకొనవలెను"[28] అని కౌటిల్యుడు అంటాడు.

రాజు రాజ్యాన్ని పాలించడానికి సమయా సమయాల్ని బట్టి నడుచుకోవాలి. క్క సూటిగా పోవాలనుకుంటే తాను ఇబ్బందుల పాలవడమే కాకుండా ప్రజల్ని ందులకు గురిచేస్తాడు.

"సత్యంబు దప్పక జరుపు నొక్కక చోట
నన్మృతంబు లొక చోట నడర జేయు
నరసంపు బ్రియములు సలుపు నొక్కక చోట
బరుషంబులొక చోట బల్క జేయు
బరమ కారుణ్య స్వభావ యౌనొక చోట
నొకచోట హింసకు నుత్సహించు
నర్థార్జనాతి సమర్థ యౌనొక చోట
నుచిత దానాఢ్య యౌనొక్కచోట

విత్యవ్యయంబులు వెలపు నొక్కక చోట
నొడగూర్చుహు ధన మొక్క చోట

సమర నృపనీతి పెక్కు రూపములు గలిగి
చతుర వారాంగనయు బోలె జగతి మెఱయ
.... (ద్వా.నా.పం.తం 1-577)

ఇదీ అనాటి రాజులు రాజ్యపాలనలో పాటించిన మెళకువలు. రాజుల పరిపాలన గురించి ఇంకా ఇలా వుంది.

పద్మాకరుని పరిపాలన నిగ్రహానుగ్రహాలతో నిండి, సంధి విగ్రహయానాసన ద్వైధీభావ సమాశ్రయ సమ్మిళితమై, శత్రు దురభిప్రాయాలకు తావులేక లోకంలో సంశ్లోకించబడ్డ కీర్తితో, రసికతకు మూలమైన అభిప్రాయాలతో హెచ్చుగాగల ఆయుధాల నేర్పుతో యుద్ధంలో వీరభటులు మెచ్చే విధంగా వుందని (వారు. 2-79) పేర్కొనబడింది. ఇలా రాజు మంత్రాంగాన్ని రక్షిస్తూ, అధికారులు అనధికారులతో చక్కని సంబంధాలు కలిగి వుండి వారిలవల్ల ఎప్పటి విషయాల్ని అప్పటికి గ్రహిస్తూ, ప్రజల మానప్రాణాల్ని, ఆస్తుల్ని రక్షిస్తూ ప్రజానురంజకంగా రాజ్యాన్ని పాలించాలి అప్పుడే అది ఆదర్శవంతమైన పాలన అని అనిపించుకుంటుంది.

ప్రజల్ని రక్షించడానికి, తన రాజ్యాన్ని విశాలంగా చేయడానికి, రాజు యుద్ధాలు చేయాల్సి వస్తుంది. ఈ యుద్ధ సంబంధిత విషయాల్ని, విదేశ వ్యవహారాల్ని గురించి తెలుసుకోవడం అవసరం.

అథస్సూచికలు

1	శుక్రనీతి	పుట	5
2	కవిత్రయ భారతం–రాజనీతి	పుట	149
3	,, పైదే ,,	పుట	154
4	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట	22
5	శుక్రనీతి	పుట	69
6	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట	26
7	,, పైదే ,,	పుట	26
8	శుక్రనీతి	పుట	99
9	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం (10వ భాగం)	పుట	7
10	హిందూపాలిటి	పుట	12

11 ఋగ్వేదము 9-92-6. (ఋగ్వేద ఆర్యులు) పుట 140 నుంచి
12 హిందూపాలిటి పుట 17
13 పబ్లిక్ అడ్మినిస్ట్రేషన్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా పుట 173
14 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 86 నుంచి 99
15 విజ్ఞాన సర్వస్వం -11వ సంపుటి పుట 2
16 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 212
17 కింగ్‌షిప్ అండ్ కమ్యూనిటీ ఇన్ ఎర్లి ఇండియా పుట 10
18 విజ్ఞాన సర్వస్వం - 11వ సంపుటి పుట 38, 39
19 శుక్రనీతి పుట 184
20 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 208
21 "పైదే" పుట 208
22 భారతి జనవరి 1974. పుట 46

ప్రతిష్ఠితా ప్రతిష్ఠితా ముద్రితా శాసితా సభా।
చతుర్విధా సభా ప్రోక్తా సభ్యాశ్చైవ తథావిధాః॥
ప్రతిష్ఠితా పురే గ్రామే నానాగ్రామే ప్రతిష్ఠితా।
ముద్రితాధ్యక్ష సంయుక్తా రాజయుక్తాచ శాసితా॥

అధర్మాజ్ఞాం యథారాజా నియుంజీత వివాదినామ్।
విజ్ఞాప్య నృపతిం సభ్య స్తదాకార్యం నివర్తయేత్॥
న్యాయమార్గా దపేతస్తు జ్ఞాత్వా చిత్తం మహీపతేః।
వక్తవ్యం తత్ప్రియం నాత్ర న సభ్యః కిల్బిషీ భవతే॥
(రాజనీతి రత్నాకరము-సభ్య నిరూపణము -5)

23 విజ్ఞాన సర్వస్వం -11వ సంపుటి పుట 41
24 ఆంధ్రుల చరిత్ర సంస్కృతి -11 పుట 126, 127
25 కింగ్‌షిప్ అండ్ కమ్యూనిటీ ఇన్ ఎర్లి ఇండియా పుట 234
26 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 39
27 " పైదే " పుట 39
28 " పైదే " పుడ 42

5. రణతంత్రం విదేశాంగనీతి

పోరాటం అనేది మానవ జీవితంలో ఏదో ఒక రూపంలో కొనసాగుతూనే వుంటుంది. ఆత్మరక్షణకు ఆహారసేకరణకు ఆదిమానవులు పోరాటాన్ని సాగిస్తే స్వార్థతత్వంతో, కీర్తికాంక్షతో, తరువాత మానవులు పోరాడుతూ వున్నారు మధ్యయుగాల రాజరిక వ్యవస్థలో యుద్ధం అనేది సామాన్య విషయం.

"శత్రు శోణితమున శాత్రవకామినీ
చారునయన బాష్ప సలిలములను
నవనిదడపడేని యారాజులావును
జీవనంబు వేఱ చెప్పనేల" (స.నీ.స. 3-773)

శత్రువుల రక్తంతోనూ వాళ్ళ భార్యల కన్నీళ్ళతోనూ నేల తడియని నాడు రాజుకు గొప్పేముంది? ప్రతిష్ఠేముంది? అని మధ్యయుగంలో రాజులు అనుకున్నారు కాబట్టే యుద్ధాలు విరివిగా సాగాయి.

భారతీయ సంగ్రామ చరిత్రను వివేచిస్తే ఋగ్వేదంలో ప్రసక్తమైన దాశరాజ్ఞ యుద్ధం మొదటి గొప్ప యుద్ధంగా చెప్పవచ్చు.

యుద్ధకారణాలు – ప్రాచీన కాలంలో రాజులు ఆత్మరక్షణ, రాజ్యవిస్తరణ, సార్వభౌమాధిపత్యం, శిష్టరక్షణ, కీర్తి, మతం, స్త్రీ కారణాలుగా యుద్ధాలు సాగించినట్లు తెలుస్తోంది.

రామరావణ సంగ్రామం స్త్రీ (సీత) కోసం జరిగింది. అర్జునుడు స్త్రీ (సుభద్ర) కోసం యాదవుల్ని ఎదురించడానికి ఇలా వుంది.

"శూరకులంబు సర్వమొక జోకయి వచ్చి మెదిర్చెనేని నే
నీరమణీ శిరోమణి గ్రహింపక పోనని గట్టిగా నహం
కారము మీఱ గంకణము గట్టుక యుండెడు నిప్పుడర్జునుం
డౌర రణంబు పెండ్లి కోడుకంచు మతించిరి వీరపుంగవుల్"
(విజ వి. 3-155)

అలాగే జైత్రయాత్ర పేరుతో చిన్నచిన్న రాజ్యాలను కబళించడం, సిరిసంపదలు దోచుకోవడం చేశారు. యాగ నిర్వహణ అనే మిషతో సార్వభౌమాధిపత్యాన్ని పొందడానికి ప్రయత్నించారు. ఆత్మరక్షణ కోసం శత్రువులను జయించడం పాపం కాదు.

"ఆత్మరక్షణార్థమరుల జయించిన
పాప మొందదది శుభాకరంబు.... (స.నీ.స. 3-800)

"ధనమును సైన్యము మిక్కిలి
తనకుం గలయపుడు వలయు దండోద్యోగం
బొనరింపనట్లు సేనా
ధనబలునకు గలుగు సకలధాత్రీ తలమున్" (స.నీ.స. 3-768)

దండయాత్ర చేయడం సమర్థించబడింది. దుష్ట శిక్షణ, శిష్ట రక్షణ చేయ క్షత్రియులకు సత్కీర్తి కలగడు. (ద్వి.భార.శల్య. 3-64) ఈ కీర్తిని కాం చాలమంది రాజులు యుద్ధాలు చేశారు.

సామ్రాజ్య నిర్మాణం చేయడానికి బలవంతుడైన రాజు తన సేనలతో ఇతర పైకి దండెత్తిపోయి, ఆదేశాల రాజుల్ని యుద్ధ రంగంలో పరాభవించి, తనకు సామంతులుగా చేసుకొని, వాళ్లవల్ల కప్పం పొందడం అతి ప్రాచీన నుండి ఆచారంగా వస్తుంది.

ఇలాంటి దిగ్విజయ యాత్రలు చేయడం రఘు మహారాజు కాలం నుంచీ స్తు తెలుస్తోంది. యశస్సును సంపాదించడానికి వీటిని చేసేవాళ్లట ("యశసే షూ ణాం" రఘు. 1-7)

రాజ్యాల మధ్య సంభవించిన సమస్యల్ని తొలిగించాలంటే యుద్ధం అవసర భావించారు.

"కంటికి నిద్ర వచ్చునె? సుఖంబగునే రతికేళి? జిహ్వకున్
వంటక మిందునే? యితర వైభవముల్ పదివేలు మానసం
బంటునె? మానుషంబు గల యట్టి మనుష్యున కెట్టి వానికిన్
కంటకుడైన శాత్రుపు డొకండు తనంతటి వాడు గల్గినన్"
(కాశీ. 1-108)

శ్రీనాథకవి వింధ్య పర్వతంతో అనిపిస్తాడు. ఇలాంటి శత్రుత్వాలు కూడా హేతువులవుతాయి.

రాజ్యం యొక్క విదేశీ విధానాలు, యుద్ధం చేయడం క్షత్రియ ధర్మం అని పంచడం, ప్రాచీన కాలంలో యుద్ధాలకు దారితీసింది.

పార్థా! నీ స్వధర్మం అనుసరించి అంటే క్షత్రియ ధర్మం అవలంబించి

యుద్ధమంటే జంకవద్దు. ఉత్తమ క్షత్రియునికి ధర్మయుద్ధం కంటే శ్రేయస్కర మైన కార్యం మరొకటి లేదు అని రణవిముఖుడైన అర్జునితో కృష్ణుడు చెప్పాడు.[1] (భగ. 2–31)

సైనిక వ్యవస్థ శిక్షణ:– ప్రాచీన భారతదేశంలో సైన్యాన్ని 'షడంగదళంగా' విభ జించినట్లు తెలుస్తోంది. ఈ దళాన్ని గురించి కౌటిల్యుడు ఇలా పేర్కొన్నాడు".

1) మౌలబలం (Heridity troops)

ఈ బలం శాశ్వతంగా, వంశపారపర్యంగా రాజును సేవించే సైన్యం. ఇది చాల సమర్థవంతమైందిగా కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.

"మన్నీల బలిమి గలదని
యున్న మహీపాలుకడమి యుండదు రాజ్యా
భ్యున్నతికి మూల బలమా
సన్నంబై యుండవలయు సమధికమగుచున్" (రుక్మా చ. 3–46)

2) భృతక బలం (Macenaries):–

తాత్కాలికంగా జీతాలిచ్చి కూర్చుకునే సైన్యం. యుద్ధం ముగిసిన తరు వాత ఈ సైన్యంతో పని వుండదు.

3) శ్రేణి బలం (Glids) :– ఆయుధ సహితంగా సైన్యంతో వ్యవహారాన్ని నడపాలను కుంటే ఈ శ్రేణీ బలాన్ని ఉపయోగించాలి. ఒక వృత్తిని అనుసరిస్తూ యుద్ధ కాలంలో వాళ్లవాళ్ల నాయకులతో ఏర్పడిన ప్రత్యేక సైన్యాన్ని శ్రేణి బలం అంటారు.

4) సుహృద్బలం: మిత్రులు పంపిన బలం.

5) ద్విషద్బలం : జయించబడ్డ శత్రువు లేదా సామంతులు పంపిన బలం.

6) అటవీ బలం : పుళిందులు, శబరులు మొదలైన ఆటవికులతో కూర్చబడ్డ సైన్యం.

పై షడంగ దళంలో అన్నిటికన్నా మౌలబలం శ్రేష్ఠమైంది. అమిత్రబలం, అటవీ బలం నీచమైనవిగా కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.

ఇవేకాక చతురంగ బలం సైన్యంలో ఉండేది రథ, గజ, తురగ,

పదాతిదళ సైన్యాన్ని చతురంగ బలం అంటారు.

ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థ లోపాలు ;- ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థలో ప్రధానమైన లోపం క్రమశిక్షణ లేకపోవడం. యుద్ధంలో తమ నాయకుడు వధింపబడ్డా, ఓడింపబడ్డా, పారిపోయినా మిగతా సైన్యం అంతా చెల్లాచెదురై లొంగిపోయేది.

అనుసాళ్వుడి చేతిలో కృష్ణుడు మూర్ఛపోతే అతని సైన్యం పటాపంచలైంది.

"హారిపాటు జూచిన సైన్యము పటాపంచలై
తండ్రి బిడ్డనకన్న తమ్ముడనక.... (జై.భార. 3-113)

బాలచంద్రుని ధాటికి నిలవలేక

"పగవారు మిము గని పారిపోవుదురు
మీకేవి భయమని మెలత నాగమ్మ
బాగుగా నమ్మించి పంప వచ్చితిమి
జీవముల్ దక్కిన చిన్నల గలసి
బలుసాకు తినయైన బ్రతుకంగ గలము" (ప.వీ.చ.పుట -111)

అని సైనికులు ప్రార్థించారు. ఇలాంటి సేనవల్ల విజయం సిద్ధించదు.

"వల్మీకముల మీద వసియించు వారు
గడ్డితో జొరబడి కదలని వారు
వేళ్ళు పీకెడి వారు, వెన్నిచ్చు వారు,
వెంట్రుకల్ విప్పక వదలించు వారు" (ప.వీ.చ పుట -466)

సైనికులయితే రాజు అపజయాన్ని పొందడంలో అనుమానమేముంది?

నాచన సోమనాథుని కాలంలో మానాన్ని ప్రాణాలతో సమానంగా భావించి యుద్ధం చేసే వీరులే కాకుండా, శత్రువులకు వెన్నిచ్చి పారే పిరికి బంటులు వుండే వాళ్లు. ఈ విషయం బాణాసురుని సైనికులు ఓటమితో పరిగెత్తడంలో గమనించవచ్చు.

"అసుర సేన వెనకం జాలక మొనలకుం దలంగియు గలంగియు నరదంబులతో దాగియుం దూగియు ద్విరదంబులతో జిక్కియుం జొక్కియు దెరువున బోవ వెఱచియుం బఱచియుం దరువులలో దూఱియు బాఱియు బోటువడి పొరలియుంగెర

ము వాటువడి తెరలియు మరలియు బహు ప్రకారంబులం బలువం దొడంగె...."
.హరి 6-134) ఇలాంటి యుద్ధస్ఫూర్తి క్రమశిక్షణ లేని సైన్యాన్ని వెంట
ుకొని రణక్రీడకు దిగిన రాజును విజయలక్ష్మి వరించడం కలలోనిమాట.

"ఈ నేల చుట్టు డిగిగిన
బోనీయడు రాజు, పాటిపో రాదను తీ
రూన...." (కువ చ. 2-153)

ుద్ధానికి సైన్యం సిద్ధపడింది కాని, విజయాన్ని పొందడానికి మనస్ఫూర్తిగా
ుద్ధరంగంలోకి దిగలేదని తెలుస్తుంది.

పడవాళ్ళ గమికి జేపుడికి దబ్బఱ నొప్పి
పై వేచుకొని. మూలబడిన వార,
నిండ్లలోనన యుండి యొటు వోయిరో కాన
మనిపించి, కనిపించ కడగు వారు,
ఇంటి కావలికి నన్నిచట నిల్పరు గదా
యని వేల్పులకు మ్రొక్కి వేడువారు
దొలునాడె నృపుని వార్తలు విని, యొక లేని
పనిబూని యెందెందొ చనెడు వారు

గ్రాసములు వెల్లలేదని గాసి చేసి
కొలువు జీవితముల కొప్పుకొనిన వార...." (కువ చ. 2-125)

అనాటి సైన్యదైన్య స్థితి.

'సైన్యవసన వర్గం' అనే పేరుతో కౌటిల్యుడు క్రమశిక్షణ లేని సైన్య విప
ు పేర్కొన్నాడు.[2] రాజుల విజయానికి సైన్యం అయువుపట్టు కాబట్టి సైన్యాన్ని
ంశిక్షణతో నడపాలి. రాజు సైన్యానికి సరైన సమయంలో జీతాలు అందచే
లి. నిర్లక్ష్యం చేయకూడదు. వాళ్లకి ఉత్సాహం కలగడానికి వాళ్లతోనే కలిసి
హ వాళ్లలాగా జీతం తీసుకొనే సైనికుణ్ణనని అందరం కలిసి రాజ్యం కోసం
ణాలకు తెగించి పోరాడి శత్రువును జయించాలని చాటాలి. రహస్యంగా
క వేషాలలో వాళ్లలో తిరుగుతూ సైనికులలో వుండే లోపాల్ని పరిశీలించి,
ిని తొలగించడానికి ప్రయత్నించాలి "దోష నివారణము, క్రొత్త సైనికుల
పాదనము బలిష్ఠమగు ప్రదేశము జేరి శత్రువు నధిగమించుట, బలవంతునితో
ి చేసుకొనుట ఇవి సైన్య వ్యసనములను తొలగించుటకు సాధనములు" [3]అని
ల్యుడు పేర్కొన్నాడు.

కుశలవుల యుద్ధ తీవ్రతకు భయపడిన సైనికుల ప్రవర్తన ఇలా వుంది.

"గజ శరీరముల మార్గణ రంధ్రముల వెంట
జొరబాఱి దివి దొంగి చూచువారు
భగ్న శతాంగ కూబర చక్రముల క్రింద
నొదిగి చప్పుడు సేయకుండు వారు
హయక బంధముల బాయగ ద్రోచి యెడరైన
యెడ బక్కెరలలోన నీగు వారు
భట విగ్రహముల కుప్పల క్రేవ దలలపై
పొరిగలుమాటుగా నడగు వారు
సైరణ స్థలినీతడెవ్వారి మీది
కొఱగు నోయని మది వెఱచఱచి ప్రాణ
రక్షణోపాయపరతనస్త్రములు విడిచి
కళవళించిరి శౌర్యంబు గట్టిపెట్టి" (జై.భార. 6–170)

ఇలా ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థలో లోపాలు వుండడం వల్ల ఆనాటి రాజులు విదేశీయుల దాడులను సమర్థవంతంగా తిప్పికొట్ట లేక పోయారు.

వీర సన్న్యాసులు:- యుద్ధానికి బయలుదేరే ముందు వీరులు సన్న్యాసాన్ని స్వీకరించేవాళ్లు వీళ్లనే వీర సన్న్యాసులు అంటారు.

"పాలునేయుడు గూడిన భంగి వోలె
నొనరి లెయ్యంబుతో గూడి యున్న భటుడు
వీర సన్న్యాస విధి దన్ను విడుచు టెఱిగి
వనిత నిట్టూర్పుతోన జీవంబు విడిచె" (కుమా. 11–54)

"....వఱడియల్ వెలువడు వీర భటావలితోన
వీర సన్న్యాసులున్ వెడలి...." (కుమా. 11–54)
యుద్ధాలలో పాల్గొనేవాళ్లట!

వీరపానం:- వీరులు యుద్ధానికి ముందు లేదా యుద్ధానంతరం (మదిరా) పానం సేవిస్తారు. దీనికే వీరపానం అంటారు.

"వీరపాణంతు తత్పానం వృత్తే భావిని వారణే" అని అమరం. మధురా విజయం (9–24) ఈ వీరపానాన్ని గురించి పేర్కొంది.

వీరగౌరవ.:- యుద్ధవీరులకు సమాజంలో అత్యున్నతమైన గౌరవం వుండేది. ముఖ్యమైన కార్యాలకు, యుద్ధాలకు వెళ్లేవీరుల్ని వీరతాంబూలంతో గౌరవించేవాళ్లు. "నాకుందగిన కెలసంబు గంటిదీని కంతకుమైకొంటి దాంబూలంబు దయసేయు.." (కుమా. 4-54) అని మన్మథుడు ఇంద్రుని అడిగి సత్కారం పొందుతాడు.

చందవోలు రాజును అనుగు రాజు జయించాడు. దీనికి కారకులైన వీరు లను అనుగు రాజు ఇలా గౌరవించాడు.

"..... ....
వీరులందరికిని వేడ్కతో నపుడు
దివ్య భూషణములు దివ్య వస్త్రములు
దివ్య మూల్యమ్ములు తెరగొప్ప నిచ్చె ..."(ప వీ చ.పుట 28, 29)

మందాడిలో వున్న పశువుల మందను నాశనం చేయడానికి నలగాముడు పలినేడుని పంపుతూ "వేగపొమ్మనుచు తావిడియంబు నిచ్చె" (ప వీ.చ. పుట 203)

రాజు వీరులను గౌరవించడాన్ని కుమార దూర్జటి ఇలా పేర్కొన్నాడు.

"మీరలందఱు నటువంటి శూర వరులు
లౌరకావున మాకు విచారమేమి
కార్య మొనరించి జయలక్ష్మి గాంచుడపుడు
వీడెము లొసంగె వేల్పులు వేడ్క మీఱ" (కృ వి 3-2")

రాజు ఇలా విడియం ఇవ్వడమేకాదు, చివరికి తాను ధరించిన అలంకారాల్ని తీసి వాటిని యుద్ధ వీరులకు అలంకరించి గౌరవించేవాడు జైత్రయాత్రకు బయలుదేరే తన కుమారునికి బుక్కరాజు తన అలంకారాల్ని ధరింపజేసి సంభావించాడు (మ. విజ. 3-45)

రావణుడు కుంభకర్ణుని ఇలా గౌరవించాడు.

"....సేనా సమేతుండవయి చనుమనుచు దాను బూనిన మణిహారం బలుత బెట్టి మఱియు ననేక దివ్యాంబరాభరణంబు లిచ్చి గౌరవించి" వీడ్కొల్పడం గమనించదగింది. (భాస్క.యుద్ధ -910) రాజరిక వ్యవస్థ చివరిదశ వరకు ఇలాంటి సంప్రదాయం కొనసాగింది.

మల్లయోధులకు, వీరులకు రాజులు ప్రత్యేక గౌరవాలిచ్చారు. అలాంటిదే తాక' దీన్నే ఓడుడు పెక్కం, లేదా బిరుదపడగలు అని అంటారు. మల్ల వీరులైన చాణూర ముష్టికులకు కంసుడు వీరపతాక బహూకరించాడు తనంబునన్ భువనములం దల వీరపతాక లీనమై మీకమై, చెల్లు" నన్నాడు డు. (హరి.పూ భా. 9-55)

ఇలాంటి విశేషమైన గౌరవాల్ని రాజు వీరులకు ఇవ్వడం వల్ల వాళ్లు యుద్ధా ఉత్సాహంగా పాల్గొనే వాళ్లని తెలుస్తుంది.

రక్షణ :-

యుద్ధ విజయాన్ని నిర్ణయించేది దుర్గమే. శత్రువు దీన్ని వశపరచుకుంటే న్ని వశపరచుకున్నట్లే. ఆ రాజ్యాధిపతిని జయించినట్లే కాబట్టి రాజు శత్రు నుంచి రక్షించు కోవడానికి దుర్గాన్ని పటిష్ఠంగా నిర్మించుకోవాలి. ఇది దీర్ఘ పు ముట్టడికి కూడ తట్టుకునే విధంగా వుండాలి. ఇందులో వివిధ ఆయుధాలు, ర పదార్థాలు నిలువ వుండాలి.

నీరు, కట్టెలు, పచ్చిళ, తైలం, ఆకుకూరలు, ధాన్యం, సేనలు, యంత్రాలు, ఘలు (యుద్ధనిమిత్తం వాకిటలో మండపం పైనో, క్రొత్తడం పైనో ఏర్పరచు గిడులు కందకాలు, ప్రాకారాలు, ఆయుధ సామగ్రితో వున్న, ధర్మ తో వర్ధిల్లే స్థల, జల, గిరి దుర్గాలు రాజుకు వుండాలట! (రుక్మాం.చ. 3-24)

"దుర్గమునకు వెలుపల మోకాళ్ళను విరుగగొట్టు సాధనములు, శూల సము సములు, కూపములు. దాచబడిన వలలు, ముండ్ల (ఇనుప) తీగెలు. అహి పృ లు తాళపత్రములు శృంగాటకములు, కుక్క దవడలు, (ఇనుప కమ్మలు, ఒంటె పాదుకలు, పెనములు నీటి గుంటలు - వీటితో కూడిన ఒక (పైకి కవిపిం) ప్రచ్ఛన్న మార్గమును నిర్మించవలెను [4] అని కౌటిల్యుడు పేర్కొన్నాడు.

"తన దుర్గంబులు భూమియు
గనుములు బదిలములు సేయుగాక గర్వం
బున బగరమోదనడచిన
జనపతి రాజ్యమును సిరియు శత్రునిజేరున్" (రుక్మాం.చ. 3-54)

కట్టి తనను తాను రక్షించుకోవడానికి జాగ్రత్తపడకుండా శత్రువుపైకి దండెత్తితే నకే ముప్పు వాటిల్లుతుంది.

రావణుడు తన కోటకు కావలి ఇలా ఏర్పరిచాడు.

"పడమటి వాకిట బదివేల సంఖ్య
లక్షదైతేయు లాలంకాపురంబు
దక్షిణద్వార ముద్ధతిగాతురెపుడు
నట దూర్పువాకిట నమరారియుండు
బటుతరచతురంగ బలసమేతముగ
నగణిత శస్త్రసహాయులై యుండు
దగనొక్క లక్షయుత్తరపు వాకిటను
చాల రాక్షసులు లక్షయు నిర్వధేను
వేలు తత్పుర మధ్య వీధి నుందురు"(రం.రా.యుద్ధపుట 245)

ఇందరు చాలక రావణుడు కూడా కోటను పర్యవేక్షించేవాడట.

"ఒక్కొక్క గవని వాకిట
నొక్కొక యేనూరు కోటు లుందురుదైత్యుల్
పెక్కుర గావలి యుంచును
దక్కక మటి యెల్ల కడల దానునుదిరుగున్"

(మొ.రామా,యుద్ధ. 34)

కృష్ణుడు కైలాస యాత్ర పోవడానికి నిశ్చయించుకొని, కోటరక్షణ గురించి మంత్రులు, సామంతులు, ఉద్ధవుడు, బలరాముడు, సాత్యకి, కృతవర్మ మొదలైన వాళ్లందరికీ జాగ్రత్తలు చెప్పాడు.

"కోట సింగారించి కొత్తళంబుల నెల్ల
నట్టళ్లు వన్నించి యాళువరికి
బందిళ్ళు వెట్టించి పైకొమ్మలెగయించి
గుండు దూలము వసికొయ్య గూర్చి
యగడిత లీతనీరలవడ ద్రవ్వించి
వెలిచుట్టురాములు వెలుగువెట్టి
డంచనంబులు దద్దడంబులు నెత్తించి
పలుగాడితలుపులు బలుపుచేసి
చాళెముల్వెట్టి క్రొంకులు బద్దపడులు
గత్తిగొంతంబు లాడిసెల్లు గత్తళములు
నారసములును విండులు నగరిలోన
బెట్టిపెట్టుడు నడు హట్టిమట్టిలావు" (ఉ.హరి. 2.92)

నగర ద్వారాలన్నీ మూయించి ఉంచండి. కోట వాకిళ్ళలో ఒకటి మాత్రం తెరిచి వుంచండి. ఆవాకిలిగుండా ఆనవాలు వున్న వారులను మాత్రం రాకపోకలకు అనుమతించండి. నగరంలోకి రక్షకభటుల అజ్ఞలేనిదే ఎవర్నీ ప్రవేశించనివ్వద్దు నగరం నుంచి ఎవర్నీ బయటికి పంపవద్దు. కోట బురుజులపై గోపురాలపై ఎత్తైన ధ్వజాలు నాటండి. వీరులు వాటిపై రాత్రింబగలు కావలి వుండండి. శత్రువుల గుండెలు తల్లడిల్లేటటు భేరీమ్రోగిస్తూ వుండండి. అప్రమత్తులై నగరాన్ని రక్షిస్తూ వుండండి. కోటరక్షణ గురించి కృష్ణుడు తీసుకున్న జాగ్రత్తల్ని గమనిస్తే ఆశ్చర్యం కలుగుతుంది. సాత్యకిని ప్రత్యేకంగా నగరరక్షణ చూడమన్నాడు "సాత్యకి నగర రక్షణ భారాన్ని ముఖ్యంగా నీపై పెడుతున్నాను. నీవు ప్రతిరోజూ రాత్రిపూట నిద్రపోకుండా, కవచం, ఖడ్గం, శిరస్త్రాణం, ధనుర్బాణాలు ధరించి ఎప్పుడూ సమరసన్నద్ధుడవైవుండు ఎక్కడ ఏంజరుగుతుందో వెయ్యి కళ్ళతో కనిపెట్టివుండు. ఇతరుల మాటల్ని, అభిప్రాయాల్ని తెలుసుకుంటూవుండు అనవసర వాదప్రతివాదాలలో జోక్యం కలిగించుకోవద్దు. వేదధ్యయనాదుల జోలికిపోవద్దు. నలుగురి చేత మాటతేవద్దు. జాగ్రత్తగా పురరక్షణ బాధ్యత నిర్వర్తించు. (ఉ.హరి. 2-96) అని పూసగుచ్చినట్టుగా జాగ్రత్తలు చెప్పడాన్ని బట్టి దుర్గం రాజ్యాంగాల్లో ఎంత బలవత్తరమైందో స్పష్టమవుతోంది.

ఇలా చెప్పడానికి కారణం శత్రువు (పౌండ్రక వాసుదేవుడు) తాను పురంలో లేనప్పుడు దాడిచేస్తాడన్న అనుమానం కృష్ణునికి వుండడం కావచ్చు దుర్గసంరక్షణ ఇంకా ఇలా చేయవలెసి వుంటుంది.

"దళవాయి తోడ గోడకు
వెలుపటి యిండ్లెల్ల గొట్టివేయించి, పిరం
గులు లగ్గంబుల మీదన్
నిలిపించగ బనిచి, నిగుడునెడునెవ్వగతోడన్" (కువ చ. 3-3)

"పరగ బిరంగీల బలుగుండ్లకైడాగ
బలుకల మర్చిన పాతరలును
వెలుపటి మందు తిత్తులు చూలిన యరాబ
కొలక మర్చిన పచ్చి గోడగుంపు
లెనని మార్తురు లగ్గకెక్కకుండగ దా
ర్చిన కాంచనంపుదంచనపుదేతు
లెదుటి సురంగంబు లెఱిగి యాబాయగా
గల్పించు ప్రతి సురంగములగములు,

ప్రతిబలము వ్రేయు తిరుగుడు తాళ్ళకతన
గుమ్ములానిన బంగారు గోడలంరలి
పడిన మగరాలు చూర్ణమైపుడమిరాలు
నీలముల పాలు జూచి వర్ణించుకొనుచు" (కువ చ. 3-18)

ఇవి కోట రక్షణకు సంబంధించిన జాగ్రత్తలు

"కోటకావలికై యాప్త కోటితోన
నీవు నీపని వియమించి నిలిపి....." (కువ.చ. 2-127)

రాజులు దండయాత్రకు బయలుదేరేవాళ్లు.

దండయాత్రకు ముహూర్తం :

గొప్ప కార్యాన్ని చేయడానికి ముందు శుభఘడియలు, శకునాలు చూసుకోవడం పరిపాటి. రాజపురోహితుడు సూచించిన శుభముహూర్తాన్ని అనుసరించి శత్రువుపై దాడిచేస్తే విజయం సిద్ధిస్తుందని భావించేవాళ్లు.

"దేవబ్రాహ్మణ పూజలు
గావించి ప్రశస్తతారకాగ్రహ బలుడై
కేవల తద్భేదయుతుం
డై శుభడభియాతి మూదికడుగగపల యన్" (పనీ.స. 3-794)

అయినా

"................. సమరజయము
శంభుకృపలేక యెబ్బంగి సంభవించు...." (హర. 7-26)

ననే నిశ్చయం కూడా లేకపోలేదు. దండయాత్రకు శరత్కాలం అనుకూలంగా వుంటుందట! (అము 4-75)

"....... దివాకయుదోదగ్ర మౌ
నలఘుస్యందన మెక్కి దైత్యసుడుక ప్తామోఘ లగ్నంబునన్"
(శ.వి. 5-15)

యుద్ధానికి బయలుదేరాడు చంద్రుడు.

ఇలా ముహూర్తాలతో పాటు శుభ శకునాల్ని కూడా చూసి యుద్ధానికి బయలుదేరేవాళ్లు.

"క్షేమకారి తీర్చె పెలరేగి యనుకూల
మారుతంబు వీచె, మాంస ఖండ
ములమై బూర్ణకుంభములు పుష్ప ఫలములు
నెదురు పడి యెదురగహేష లెసగె" (అని వ. 4-36)

దండయాత్రకు బయలుదేరడం:

సైన్యం శత్రురాజుపై దండెత్తి పోయే టప్పుడు చేసే ప్రయాణాన్ని యానం అంటారు.

"ప్రస్థాన సముచిత బ్రహ్మ మంత్రముల భూ
గీర్వాణ పంక్తులాశీర్వదింప
జయజయ దేవయన్ శబ్ద జృంభణముతో
బిరుదావళులు వందివరులు చదువ
వేత్రహస్తులు వేళ్ళ వివరించి చూపు సా
మంత భూనాథు లంతంత మొక్క
బట్టపేనుగు బైడి పల్లకి, దేజీని
దగనాయితము వేసి దండ బెట్టి.

నైత్రభేరీ దాం కణో శబ్దం హిమ
గరము ఘూర్ణిల్ల, దిక్కులు గ్రక్క దలగ,
లలిత గుణ యుక్తముగు శుభలగ్న వేళ
దనదుభవనంబు వెడలె భూతల విభుండు" (కళా. 8-31)

రాజులు దండయాత్రలకు ఇలాగే బయలుదేరేవాళ్లేమో! రాయలు దండయాత్రకు బయలుదేరడాన్ని కుమార ధూర్జటి పేర్కొన్నాడు.

"అనవద్య విశ్వవాద్య స్వనంబుల తోడ
భేరీ నినాదము లొప్పు కలగ
గంధేభ ఘీంకార ఘనతర ధ్వని తోడ
తురగ హేషారవ స్ఫురణ మెనయ
వర భూసురాశీరవ ప్రభావముతోడ
వందిమాగధ శబ్ద బృంద మొనర
సకలా భరణ పంక్తి చకచక ద్యుతి తోడ
సురుచి రాయుధ దీప్తి సొబగు మీఱ

సగసమన్నీలు దొమదార్లు చతురపితత
సకల సేనా సమేతులై సందడింప
రమణ జెలు వొందు రాజమార్గమున వచ్చె
రమ్య గుణపాళి శ్రీకృష్ణరాయ మౌళి (కృ వి. 2-149)

యానం చేసే సమయంలో సైన్యం ఇబ్బందులకు గురికాకుండా రాజు జాగ్రత్తల్ని తీసుకోవాలి. "పశు గ్రాసము, కట్టెలు, నీటి సదుపాయముల బట్టి మార్గ మందుండు గ్రామములతోను అడవులలోను ఎన్ని మజిలీలవసరమో లెక్కవేసియు, స్థానమునకు ఆసనమునకు ప్రయాణమునకు ఎంత కాలము పట్టునో అంచనా వేసు కొనియు యాత్రను ప్రారంభించవలెను కావలసిన దానికంటే రెండింతల ఆహార పదార్థములను ఆయుధములను తరలించవలెను. అది సాధ్యము కానప్పుడు దానిని సైన్యమునకే అప్పగించవలెను. లేదా మార్గములో నచ్చటచ్చట సేకరించి యుంచ వలెను" [5]అని కౌటిల్యుడు సూచించాడు. ఇలాంటి జాగ్రత్తలింకా వున్నాయి.

"మునుపుగా నేగి యసిమి గొల్లెనలు పన్ని
త్రోవ నెక్కడెక్కడ నేమి గావలసిన
యట్టి భక్ష్యభోజ్యాదుల యమ్మకమున
దనియ జేసిరి వణిజులు తద్బలముల" (కళా 3.43)

"సేనల రాపిడివల్ల నేల నుంచి నల్లని దుమ్ము వ్యాపించి లోకాన్ని చీకట్లలో ముంచినా వీరుల కిరీటాలలో వుండే మాణిక్యాల కాంతిచే ఆ చీకట్లు నశించాయట! పాం.మ. 1-166)

దండయాత్రకు వెళ్లే సేనలో వివిధ వర్గాల వాళ్లు ఉండేవాళ్లు. సరోవర తీరం చేరిన కృష్ణుని సేన ఇలా వుండేది.

"విప్ర రక్షత్ర విట్శూద్ర గాయక
నట విదూషక వంది నాగరికులు
కుడ్య కృత్కారు శాకునిక రంగా జీవ
నటకార సాచికాంబ విత్తులు
నిర్ణేజక గ్రామణీ కులాల కువింద
దాశ కళాద వైతంసికులును
జర్మ కర్మర చికిత్సక పుష్పలావిక
తక్షక పాషాణ దారకులును

గంధసార గోరోచ నాగరు సితాభ్ర
పట్టుపటరత్నభూషణా పణికవసులు
బట్టువాలక వీథు లేర్పడగ విడిసి
రంబుజాకర ముభయ పార్శ్వంబు లందు (జై.భార. 3-66)

నవరం చిన నారాయణ నాయకుని కాలంలో ఇలాంటి సేన దండయాత్రకు బయలుదేరేది.

"అధిపభృత్య పరస్పరాన్వేషణాకార
ణ ప్రతి వక్త్ర తన్నామ కార్య,
మననుగత స్వామి హయవేగ భూటుహ
చ్ఛాయా సమాశ్రితవ్రాతకంబు
ధావనాయాసాత్మ జీవన వృత్తి ద
గ్ధాచ కాందోళికావహ జనంబు
సమ్మర్ద బహుళాది సరణికోభయ పార్శ్వ
వారితవారణా ధోరణంబు

సరయు సరదుష్ట నివృతజరద ధూర్త
గణ్య గాణిక్య సంవత్క్రమన హస్త
వారణ క్షమ తత్పుతా క్రూర దృష్టి
సంపృతాశ్వంబు సైన్య మప్పటికి వచ్చె" (కువ.చ 2 34)

<u>దండు దేరీజ (విడిది) :-</u> సైన్యం గమ్య స్థానాన్ని చేరగానే గుడారాల్ని ఏర్పర చుకుంటారు.

ఆ సమయంలో సైనికులు చేసే పనులు ఇలా వుంటాయి.

"బొంగులు నిల్పి యుబ్బగ బైడి వ్రాత
బొమ్మల గుడారంబులమర్చు వారు
గొయ్యలునాటి, యాకులతోడి రెమ్మల
వాటంపు గుడిసెలు వైచువారు
బొక్కళ్ళవలె గుంతముల వేర్చి యా మీద
గడితంపు బచ్చడాల్గప్పు వారు
బచ్చికల్చొక్కడు పాలల జెక్కి, పూ
బొదరిండ్ల ముమ్మగా గదియు వారు

నచ్చముగ నీటి కందువలరయు వారు
బిరుగు ఘట్టలు బెదర నుబ్బుచును నొక్క
పరిగ నవ్వుచు జప్పట్లు చఱచు వారు
నైరి, తద్వేళ బాళె బు వార లెల్ల" (కువ చ. 2-107)

ఈ గుడారాలు పలు రకాలుగా ఆకర్షనీయంగా వుండేవి. కృష్ణదేవరాయల సైన్యం విడిది కోసం ఏర్పాటు చేసుకున్న గుడారాలివి.

"కెందమ్మి చెంగల్వ చందమ్ములం గెల్వ
జెల్వైన కెంబట్టు జిగి గుడార్లు
రంగారు బంగారు సింగారము లెసంగు
మేలైన వెలిపట్టు మిహి గుడార్లు
చిగురాకు తెగ సౌరు నగ రాజిలు హుశారు
వగమీఱు రత్నాల వహిగుడార్లు
హెచ్చైన విలువ మేల్పచ్చడాల్ పచ్చడాల్
వచ్చడాల్ గలజీని పనిగుడార్లు
గొప్ప హురుమంజి సుప్పాణి కూర్పడంపు
డంబు పగడంబు జగడంబు సంబళంబు
లెసగిన గుడార్లు గలుగు నవ్వ సుమతీశ
పాళె మీక్షించి గజరాజు భయము మించి" (కృ.వి. 3-75)

కుమారుని సైన్యం తారకాసురునిపై దండెత్తి వచ్చి దేవపతాకిని మహానదీ తీరమున విడిది చేశారు. ఆ సైన్యం వేసే కోలాహలం ఇలా వుంది.

"వాహనంబులు డిగ్గువారును, బన్నులు
విడుచు వారును, దమ వీళు లెఱుగ
దమ తమ చిహ్నముల్ దనరంగ బట్టించు
వారు, నొండొరు బిల్చువారు, జెఁగి
గుళ్ళ మండియలును గుడారములును బం
దిళ్ళను గలయ నెత్తించు వారు
మడుగుల పొందుల మ్రాకుల నీడల
వెరవుల గని కని విడియు వారు
బిఱుద జిక్కిన వారల బిలువ బోవు
వారు, నెడగని తోడ్కొని వచ్చువారు

వీటు తెలుగక దెస దప్పి వెదకు వారు,
నెఱిగి తమెతము పీళ్లకు నేగు వారు" (కుమా. 11-30)

రాల్లో రాత్రిపూట వంటలు వండుతూ సైనికులు సందడిగా వుండేవాళ్లు.

"రాతిగుండ్లు పెట్టిన పొయ్యి మంచి రగుల్కొపిన అగ్నితో కూడిన పొగ
పట్టమైన చీకట్లు ఏర్పడ్డాయి. వేగంగా వీస్తున్న గాలి వల్ల వూదకనే అగ్ని
బగ్గుమని లేస్తున్నాయి. అవి వ్యాపించిన ప్రదేశంలో పట్టపగలున్నట్లుంది.
కన మూకళ్లను సగం తెరచి వుంచగా అన్నం వుబికి పైకి వస్తోంది. ఎర్రటి
లపై పొరలించి కాల్చిన కఱకుట్ల (ఇనుప కడ్డీకి చెక్కిన మాంస ఖండం)
ఆ ప్రదేశ మంతా క్రమ్ముకొని వుంది. బల్లెములతో వేటాడి తెచ్చిన జింకను
వ్రేలాడగట్టి, చర్మాన్ని ఒలిచే దృశ్యం బీభత్సంగా మహా భయంకరంగా
. తృప్తిగా భోజనం చేసిన సైనికులకు బ్రేవ్ మంటూ త్రేపులు వస్తున్నాయి
చ 2-108)

కావలసిన చోట్లకు కమ్మలు రాసే రాయస గాండ్ర గంటాల శబ్దాలు, రాజు
చించిన కార్య పద్ధతిని గురించి అమాత్యులు చేసే గుసగుసలు. వేగుల కలక
, వరుసకింత మందని వంతులేసుకొని గుడారాలకు కావలికాసే వీరుల కోలా
, సంగీత మేళాల, మద్దెలల మ్రోతలు రాజు పవళించే గుడారాం చుట్టు
ంచి వున్నాయి. (కువ చ. 2-110) ఇంకా కొందరు వెలిచెలులతో సుఖిస్తు
. (కువ చ. 2-111 నుంచి 114). మరి కొందరు నిద్ర లేకుండా గడుపు
రు. రణాన్ని భయంకరమైన మృత్యు హేతువుగా కాకుండా సాధారణమైన
గా ఆనాటి వీరులు భావించారు కాబట్టి యుద్ధ శిబిరాలలో ఎలాంటి జంకు
హ లేకుండా కాలం గడపడం కనబడుతుంది.

త్సాహ గీతాలు:- సైనికులు తమ జన్మ భూమిని రక్షించడానికి జీవితాన్ని
ం చేసే మనో నిబ్బరాన్ని కలిగి వుండాలి. ప్రాణం పోతుందనే భయం,
కాపాడుకోవాలనే ఆశ వాళ్లలో వుండరాదు. కాబట్టి వాళ్ల మనస్సులో జీవి
శాశ్వతం కాదనీ, సాధించిన విజయాలే చిరస్థాయిగా వుంటాయనే నమ్మకాన్ని
రచాలి, సమరంలో జయించినా, మరణించినా మేలే కలుగుతుందని పురికొ
).

రణ విముఖుడైన అర్జునునికి కృష్ణుడు మరణ రహస్యాన్ని ఇలా వివరించాడు.

"జాతస్యహి ధ్రువో మృత్యుః ధ్రువం జన్మ మృతస్యచ।
తస్మాద పరిహార్యే ర్థేనత్వం శోచితు మర్హసి॥ (భగ. 2-27)

అతనికి జ్ఞానబోధ చేసి అతన్ని సమర క్రీడకు సిద్ధం చేశాడు. వీరులను ఉత్సాహపరిచే సమరగీతాలు వైదిక కాలం నుంచే కనబడుతున్నాయి. ఋగ్వేదంలో.

'Go forward and conquer ye heroes!
May God give you protection
Valiant be your arms so that you
May remain unwounded'[6]

అని వీరులను ఉత్సాహపరిచే వాక్యాలున్నాయి. కొన్ని శాసనాల్లో కూడా ఇలాంటి సమరోత్సాహ గీతాలు కనబడుతాయి.

"జితేన లభ్యతే లక్ష్మీః
మృతేనాపి సురాంగన
క్షణ విధ్వంసినీకాయే
కాచింతా మరణేరణే"

విజయమో, వీర స్వర్గమో! గెలిస్తే సంపదలు, మరణిస్తే దేవతా స్త్రీల పొందు దొరకుతాయి. కాబట్టి యుద్ధంలో చావడానికి బాధపడడం అనవసరం. (బ్రై.వేం పం. తం. 1-539)

"సమర మొనరించి నంతనే చావురాదు
పారిపోయినంతనే బ్రతుకురాదు
జీవితంబును మరణంబు దైవకల్పి
తములు వానికి మదమంద దలక వల...." దని (మా.పు. 1-54)

దేవతల చేతిలో ఓడిపారిగెత్తే రాక్షసుల్ని నిలబెట్టి యుద్ధోన్ముఖుల్ని చేశాడు భార్గవుడు.

కుంభకర్ణుని ధాటికి తాళలేక చెల్లాచెదరైన కపి సైన్యానికి సమరోత్సాహాన్ని కలిగిస్తూ,

"పాఱకుడేల పాఱెదరు ప్రాణము లెవ్వరికిం గ నెగ్గతిం
బాఱిన భూతముల్ నగరె పాడ్పునమ్ములు వీనిపై పడిం
బాఱెడు నంతదాక ధృతి పట్టుడగుందట దక్కులం గొనన్
మీఱెడు మాయశంబులకు మేలగు పెంపదియుం బ్రడీయెడన్"
(భాస్క.యుద్ధ. 916)

ఒకనికి బయపడి ఇంతమంది పరుగెత్తి లోకనింద పొందడానికన్నా యుద్ధంలో మరణించి బ్రహ్మలోకాన్ని చేరడం మంచిదని చెప్పి వారిలో సమరో

ప్న కలిగిస్తాడు. సమరం నుంచి పరుగెత్తే దండ నాయకులతో వృత్రాసు లా అంటాడు.

"చావు ధ్రువమైన ప్రాణికి
జావులం రెండరసి కొనుడు సమరము నందున్
భావింప యోగమందును
జావంగా లేని వెడుగ చావుంజావే" (భాగ. 6-382)

వీరులు, యోగులు ఊర్ధ్వ లోకాలకు చేరుకుంటారని అర్థం.

యుద్ధానికి భయపడకుండా ముందుకు నడిచే వీరునికి అశ్వమేధ యాగం ఫలం లభిస్తుంది. అందుకు భిన్నంగా వెనక్కి తిరిగే వీరునికి దుర్గతి పడు , ఎక్కడికి పోయినా మరణం తప్పదని తెలిసి కూడా సమరం చేయకుండా మరలే వానికి అపకీర్తి కలుగుతుంది. (స.నీ.స. 3-930. 931)

రణరంగంలో మరణించిన వీరునికి దేవతా స్త్రీ సౌఖ్యం లభిస్తుందని అనాటి వీరులు విశ్వసించారు.

"ఇంచుక సూది వేదన సహించిన మాత్ర నృపాంగనా కు చో
దంచిత సౌఖ్యకేళి సతతంబున గంచులి గాంచు వాజి వి
ర్వంచన దీవ్ర బాణ నికరక్షత దేహుల కబ్బవే మరు
చ్చంచల లోచనా ఘనకుచస్తబకద్యుతి సంగ సౌఖ్యముల్"
(విక్ర చరి. 4-71)

కాస్త సూదిపోట్లు ఓర్చుకొన్నంత మాత్రంచేత రాణుల పాలిండ్ల సౌఖ్యకేళిని తరం నోచుకుంటుంది యుద్ధంలో తీవ్ర బాణాల వల్ల క్షతదేహులైతే, ంటి వీరులకు దేవతా స్త్రీల సంగమ సౌఖ్యం లభిస్తుందట!)

"....వీరగతి యందు ఫలంబిది యెల్ల దేవతాం
గనల ముదంబునం గవయ గాన్పు విజంబిది...."
(కుమా. 11-56)

రాజు, సఖి. గోవులు, బ్రాహ్మణులు మొదలైన వాళ్లకోసం ప్రాణాలర్పిస్తే ్య సౌఖ్యం అనుభవిస్తారట! (జై భార. 7-16)

యుద్ధ సమయంలో కవి దృక్పథమే వేరు. అతని వస్తువే వేరు. అతని కవి సైనికులే నాయకులు. యుద్ధోన్మాదుల గుండెలు బ్రద్దలుకొట్టే వీరుడే ఆదర్శ

ప్రాయుడు. ప్రజలలో, సైనికులలో ఉత్సాహం రేకెత్తిస్తాడు. నరనరాల్లో రక్తాన్ని పొంగిస్తాడు—"7 ఈ విషయంలో శ్రీనాథుడు ఇంకొక అడుగు ముందు కేసి, కోడిపుంజుల పోరాటంలో కూడా వీరాలాపన చేశాడు.

"హా! ఖగేంద్రంబులార! కయ్యమున నీల్గి
పోవుచున్నారె దేవతా భువనమునకు?
మీరు రంభాతిలోత్తమా మేనకాది
భోగ కార్యర్థమై కోడిపుంజులారా! (క్రీ.డా. –236)

ఇలాంటి మాటలు ఆనాటి రాజులకు సైన్యానికి, ఉత్సాహాన్ని, పౌరుషాన్ని కలిగించేవి.

సమరోత్సాహ సంగీతం:–

ప్రాచీన భారతీయ సంగ్రామాలలో వాద్య ఘోషలు సైనికులకు సమరోత్సాహాన్ని కలిగించేవి.

"భేరీలు ఢమరుకల్ పెద్ద బూరలను
భోరున వాయించి....." (ప.వీ చ పుట 15)

"తమ్మట ధ్వనులు" (పుట 89) మోగిస్తు యుద్ధానికి వచ్చేవాళ్లు.
భేరులా శంఖముల్ పృథుమృదంగములు
భూరి ఘోషంబు లద్భుతముగా మ్రోయ....."(రం రా. పుట 321)

ధూమ్రాక్షుడు యుద్ధానికి వచ్చాడట!

''పటుతర నిస్సాణ ఘాంకారములును
బటహ భేరి శంఖ భయద రావముల...." (పుట 334)

మధ్య రావణుడు యుద్ధానికి బయలుదేరాడట!

రణ భేరీలు:– ఈ సంగీత సాధనాలలో భేరీ ఆనాడు ప్రసిద్ధిగాంచింది. దీన్నే దుందుభి అంటారు. శత్రువుపై దండెత్తి తమ ఉనికిని తెలియజేయడానికి భేరి మోగించే వాళ్లు. లేదా దండయాత్రకు బయలుదేరేటప్పుడు, దండయాత్ర పూర్తి చేసుకొని వచ్చేటప్పుడు ఈ భేరీలను మ్రోగించే వాళ్లు. భేరీ గంభీరంగా మోగడం రాజుకు విజయ సూచకం (భార.భీష్మ. 1-14)

"అంతట ద్వారకా పురము నందు సభా పరిపాలుడర్జునో
దంతము యాదవుల్ దెలియునట్లు హజారమునందు భేరియ
త్యంతరుషాకషాయిత హృదంతరుడై చఱపించె, మించె ది
గ్దంతి ఘటా శ్రవః పుటాభిదాచణ భీషణ భూరిభాంకృతుల్"
(విజ.వి. 3-160)

ఇది అర్జునుడు వేయించిన భేరి.

కళాపూర్ణుడు దండయాత్రకు బయలుదేరే సందర్భంలో

"జైత్ర భేరి ధణంధణ శబ్ద మహిమ
గరమ ఘూర్ణిల్లి దిక్కులు గ్రక్క దలగ
లలిత గుణ యుక్తమగు శుభ లగ్నవేళ
దనదు భువనంబు వెడలె భూతల విభుండు" (కళా. 8-31)

కృష్ణుడు బాణునిపై దండయాత్రకు బయలుదేరేటప్పుడు భేరి మోగించారు.

"భేరీ ధణంధణంధణ
భూరి ధ్వానమున భూనభోభాగంబుల్
భోరుమని మ్రోసె, నాశా
వారణములు వెదరె, నదరె వసుధాధరముల్ (అని.చ. 4-24)

రాజపుర ప్రవేశం చేసేటపుడు కూడ భేరుల్ని మోగించే వాళ్లు

"భేరులులోనుగా గల గభీరపు వాద్య చయంబు మ్రోతలం
దోరపు ప్రౌఢిమించెను ..." (కళా. 8-142)

ఇలా సంగీత వాద్యాలను యుద్ధానికి బయలుదేరి వెళ్ళేటప్పుడు తిరిగి వచ్చేటప్పుడు మోగించడాన్ని చాలా కావ్యాలు పేర్కొన్నాయి. ఇలాంటి తతంగమంత యుద్ధవీరులను ఉత్సాహంగా వుంచడానికి వేసేవాళ్లు. వీరుల యుద్ధ ప్రేరణకు కూడా ఇవి వినియోగించబడేవి. యోధులకు బలాన్ని, ఉత్సాహాన్ని, ఆనందాన్ని, కల్గించడానికి, పారిపోయే వీరులను హేళన చేయడానికి, యుద్ధం చేస్తున్న వీరులకు వీరావేశం కలిగించడానికి, యుద్ధంలో చనిపోయిన వీరుల పట్ల విచారాన్ని తెలియ చేయడానికి సమర గీతం ఉపయోగపడుతుంది. ఇంకా చెప్పాలంటే వీరుల్ని "హిప్నటైజ్" చేయడానికి సమర గీతం ఒక సాధనం.

దూత కార్యం – యుద్ధాన్ని ఆపడానికి చేసే ప్రయత్నాలలో దూత ప్రతిపాదనలు అతి ప్రధానమైనవి. రాజు అనుకోగానే యుద్ధం జరగదు. తాను విధించే నిబంధనలను సమ్మతించమని దూత ద్వారా శత్రురాజుకు తన సందేశాన్ని పంపుతాడు. దూత కార్యాలు విఫలమైన తరువాతే యుద్ధతంత్రం మొదలవుతుంది.

రామాయణంలో హనుమంతుడు, అంగదుడు, రాముని దూతలుగా రావణుని దగ్గరకు పోయారు. హంస డిభకుల తరపున జనార్దనుడు, కృష్ణుని పక్షాన సాత్యకి దూత కార్యాన్ని నడిపారు. మహాభారతంలో సంజయుడు కౌరవుల పక్షాన, కృష్ణుడు పాండవుల పక్షాన రాయబారాన్ని సాగించారు. యుద్ధానికి ముందు ఇలా దూతల్ని పంపడానికి చాలా కారణాలు ఉన్నాయి. రాజు దండెత్తి వచ్చి విడిది చేసి శత్రు రాజు దగ్గరకు దూతను పంపుతాడు.

ఈ రాజదూతలు తమ రాజు, పంపిన సందేశాన్ని శత్రు రాజుకు యథాతథంగా చెప్పాలి, తన రాజు బల పరాక్రమాల్ని గుర్తు చేసి శత్రు రాజును భయపెట్టాలి. తన వాక్చాతుర్యంతో శత్రు రాజును వశపరచుకోవడానికి ప్రయత్నం చేయాలి. యుద్ధం గురించి జరిగే నష్టాలను వివరించి తమ రాజు యుద్ధ సన్నాహాలు ఎలా చేస్తున్నాడో, ఎవరెవరు ఆయనకు మిత్రులో, ఆ రాజు సేనా సంపత్తి ఎలాంటిదో, ఆయనకు వ్యతిరేకులు ఆ రాజ్యంలో ఎవరైనా ఉన్నారో మొదలైన అంశాలన్ని దూత గుర్తించాలి.

రణ తంత్రం—గూఢచారుల పాత్ర :-యుద్ధ తంత్రంలో గూఢచారులు విశిష్టమైన పాత్ర వహిస్తారు. శత్రు రాజ్యంలోను, స్వరాజ్యంలోను జరిగే అన్ని విషయాలను పసిగట్టి రాజుకు తెలియజేయాలి. గూఢచారులు చెప్పిన విషయాల్ని బట్టి రాజు తన రణ వ్యూహాన్ని పన్నుతాడు. రాముని సైన్యాన్ని పరీక్షించడానికి రావణుడు రెండుసార్లు గూఢచారులను పంపాడు. శుకసారణులు రాముని సేనలో బలవంతుల్ని గుర్తిస్తే శార్దూలాదులు ఎలాంటి వ్యూహం పన్ని రాముడు యుద్ధానికి వస్తున్నాడో రావణునికి తెలియజేస్తారు. (భాస్క. యుద్ధ 324, 375)

రామునిపక్షాన విభీషణుని మంత్రులు పక్షిరూపంలో లంకలో ప్రవేశించి గూఢచారత్వం నడుపుతారు. యుద్ధానికి ముందు ఇలా గూఢచార్యుల్ని పంపడం ప్రాచీన యుద్ధతంత్రంలో ఒక భాగంగా పరిగణించారు. శత్రురాజు బలాబలాలను, అంచనా వేయడానికి గూఢచారులను పంపడం తప్పని సరి.

ఆయుధ వర్ణన :– విజయ నిర్ణయంలో ఆయుధాలు ఎంతగానో తోడ్పడతాయి. ఈనాటి ఆయుధాలకు ఆనాటి ఆయుధాలు మూలంగా నిలిచాయి. ఆనాటి ఆయుధాలివి.

"పరశులు గొంతముల్ భల్లము దగలు లమ్ములు విండ్లు గంకటుల్
సురియలు వజ్రముష్టులు ద్విశూలము లీటలు మండలాగ్రముల్
పరిఘలు జక్రముల్ పవులు పాశము లంకుశముల్ సబళ్లము
ద్గరములు దోమరంబు లెడగత్తులు శంఖులు బిండివాలముల్"
(కుమా. 12-5

ఇవేకాక ముక్తములు, అముక్తములు, ముక్తాముక్తములు, యంత్రముక్తములు అనే ఆయుధాలు కూడ ఉన్నాయి. (కుమా. 11-128, 12-8) చక్ర, వజ్ర, వలయ, శక్తి, తోమర, కుంత, పాషాణాలు, మొదలైనవి ముక్తములు. అంకుశ, పాశ, క్షురికా, ఆసి, గదా, ముసల, దండాదికాలు అముక్తకములు పాశ, వాగురా, రజ్జు, వలయాదికాలు, ముముక్తాముక్తాలు చాప, శతఘ్ని, శల్యక మంజూషార్క వర్ణాధికాలు యంత్ర ముక్తాలు.

1] సురియ 2] ముప్పిడియమ్ము 3] కఠారము 4] తరువలి 5] కొంగవాలు 6] గండ్రగొడ్డలి 7] కత్తి 8] అడిదము 9] కుంతము 10] సబళం (గడ్డపార) 11] ఇనుప కోల 12] పట్టెం 13] డొంకెనలు 14] చక్రము 15] క్రొంకులు 16] బద్ధపరులు 17] వడిసెళ్ళ 18] దంచనపు గుండ్లు 19] ప్రాస 20] ముసలము 21] సెలకట్టె 22] శూలము 23] చాపము 24] కుమ్ముడుదగరు 25] భల్లెము 26] గద 27] ముద్గరము 28] ఒడ్డనములు 29] కణయము 30] కంపణము 31] మొలలకఠారు 32] పలకలు 33] క్షురప్రము 34] అసి 35] రోహణ 36] వజ్రముష్టి 37] లౌడివంకిణి 38] బింధివాలము 39] భల్లాతకము 40] శిలా యంత్రాలు 41] జబురజంగులు 42] గ్రద్దగోళ్లు మొదలైన ఆయుధాలు ప్రాచీన కాలంలో యుద్ధంలో ఉపయోగించే వాళ్లు.

కుమార సంభవం, ఉత్తర హరి వంశంలో పేర్కొన్న ఆయుధాలు ఒకే రీతిగా ఉన్నప్పటికి వాటిలో కొన్ని ఆయుధాలకు పేర్లు మారినట్లు గమనించవచ్చు. ప్రహరణాలు, కైదువులు, అని యుద్ధ సాధనాలు రెండు రకాలు.

ప్రహరణాలు :— కణయ, కంపన, ముసల, ముద్గర, పరిఘ, పరశ్వధ, కరవాల, భిండి వాలాలు.

కైదువులు :—

"సురియు, ముప్పిడి యమ్ము, కఠారమ్ము
దరవలి కొంగవాలడి దమ్ము గండ్ర గొడ్డలి, కత్తి

గొంతఁబు సబళం బీటె యినుపకోలసెలకట్టె
పట్టెంబు నిరాణంబు చక్రంబు...." మొదలైనవి (ఉ.హరి. 4-209)

ప్రహణణాలు అంటే యుద్ధంలో శత్రురాజుల మీదకు విసరబడే ఆయుధాలు. కైదువు లంటే చేతిలో ధరించే ఆయుధాలు.

యుద్ధంలో ఈ ఆయుధాల ప్రయోగాన్ని గురించి ఇలా వుంది.

"పరిఘ విభిన్నులై ముసల పాటితులై కరవాల కృత్తులై
శరపరికీర్ణులై పరశు సంప్రవిదారితులై గదా విభం
గురులయి తోమర ప్రకర కుంఠితులై సమరావనిన్ సురా
సురులు పరస్పరాభిహతి శోణిత పూరము నించిరయ్యెడన్"
(హరి.పూ.భా. 4-14)

"ముసలముల్ గదలును, ముద్గరచయము
వెనభిండి వాలముల్ విచ్చు కత్తులును
పరిఘలు చక్రముల్ బాను కటార్లు
అరుదగ మెరయు, చంద్రాయుధములును" (ప.వీ.చ. పుట 25)

అని ఆనాటి ఆయుధాల్ని పేర్కొంది. ఇలాంటి ముప్పది రెండు ఆయుధాలను నేడు కూడ అజంతా చిత్రాలలో చూడవచ్చును.

ధనుర్విద్యలో నేర్పరులైన విలుకాండ్రు తమ పేర్లను బాణాలపై చెక్కించుకునేవాళ్లు.

"చివురు గఱితోడలేమావి పువులు శరము
జేసి మధు మాస కాలంబు చిత్రజునకు
నళికులంబుల పేరనాహూక్షరములు
వరుసతో నిల్పెనని బోల్చె వాని యందు" (హర. 3-57)

శతఘ్ని అనే ఆయుధాన్ని నాటి యుద్ధాలలో వుపయోగించే వాళ్లు. హనుమంతుడు లంకలో ప్రవేశించి శోధించే టప్పుడు శతఘ్నిని ధరించిన వీరుల్ని చూశాడు.

"... పరిఘ పట్టిన పరశు ప్రాసాసి దండిభిండివాల
తోమర శూలి చక్ర గదాముసల ముద్గర చాపబాణ
ఖడ్గ శతఘ్ని హస్తులను జిత్ర వర్మధారులను...."
(భాస్క.సుం. 87) చూశాడట!

కృష్ణుడు నరకాసురుని వీరులపై శతఘ్ని అనే దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా ఒకేసారి వారంతా 'మహావ్యథ' చెందారట! (భాగ. 10 ఉ భా. 192) అంతేకాదు,

"శరవిచ్ఛిన్న తురంగమై, పటుగదా సంభిన్న మాతంగమై
యుదు చక్రాహత వీర మధ్యపద బాహుస్కంధ ముఖ్యాంగమై
సురభిత్సైన్యము దైన్యముంబొరయుచున్ శోషించి హైన్యంబుతో
హరిమ్రోలన్ నిలువంగ లేక పఱచెన్ హాహా నినాదంబులన్"

(193)

ఇది శతఘ్ని యొక్క శక్తి సామర్థ్యం.

'శతఘ్ని = ఫిరంగి – నూర్గురను' చంపేది.[8]

యుద్ధాలలో మంటల ఆయుధాల్ని వాడేవారు 1309-1310లో వరంగల్లు పై మాలిక్ కాఫర్ దాడి చేశాడు. కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుడు రాజుగా వున్నాడు. ఈ యుద్ధాన్ని గురించి అమీర్ ఖుస్రో ఇలా చెప్పాడు.

"తురష్క సైన్యాధిపతి ఆజ్ఞ లిస్తూంటే.

ప్రతి దినమూ, ప్రతాపరుద్రుని సైన్య నాయకులతో యుద్ధాలు జరుగుతు న్నాయి. వారు తెచ్చిన యంత్రాల నుంచి పెద్దపెద్ద (ఫిరంగి) రాతిగుండ్లు కోట గోడ మీద పడి దానిని గుంజు చేస్తున్నాయి. లోపలి నుంచి కూడా ప్రతాపరు ద్రుని సైనికులు రాతిగుండ్లు విసిరేవారు. అయితే ముస్లిం గుండ్లు బలమైన తీగ బలం మీద బాలా ఎత్తు ఎగిరేవి. హిందువుల గుళ్ళు బ్రాహ్మణుల జంధ్యాలతో ప్రయోగిస్తున్నట్లు నీరసంగా వచ్చేవి."[9]

తరువాత కాలంలో తుపాకులు, సూరతు మందు గుండ్లు మొదలైన విధ్వం సక ఆయుధాలు భారతీయ యుద్ధ రంగంలో చోటు చేసుకున్నాయి. ఇక్కడ నుంచి యుద్ధ స్వభావం మారిపోయింది.

"....తుపాకుల పెళపెళలు పెట్లు గ్రోవుల పెట పెటలు జబురు జంగుల ఫిరంగుల ఢిమఢిమలు ఢమామీల ఢమఢమలు. బాణపు జివ్వల జిఱజిఱలు–" (కృ.వి, 3-25) యుద్ధాలలో వినిపించాయి.

"రటిత దిక్తటనటత్పెట పెటార్భటులతో
ఘోరమైన తుపాకి గుండ్ల చేత

దవ్వు దవ్వున హెచ్చి రివ్వు రివ్వున వచ్చి
ప్రసరించు రాచూరి బాణములను...." (కృ.వి. 3-5)

సమర భూమిలో వాడారు.

"ఏ దారి జూచిగన నా దారిన తుపాకి
బలులైన జబురు జంగులు ఫిరంగి...." (కృ.వి. 3-5)

మొదలైనవి కనిపించేవి.

ఇంకా కొన్ని కావ్యాల్లో వీటి ప్రసక్తి వుంది.

కు.వ.చ. 3-3, 5, 15, 19, 20 కళా 8-73 కృ.వి. 3-5, 29, 55) బీదరు కోటలో లభించిన ఇనుప ముళ్లు కూడా యుద్ధ పరికరమే."[10]

బ్రహ్మాస్త్రం :— ఇది శక్తివంతమైన అస్త్రం. భాస్కర రామాయణంలో అతికాయుని లక్ష్మణుడు బ్రహ్మాస్త్రంతోనే వధించాడు. ఈ అస్త్రాన్ని ప్రయోగించగానే అది భయంకరమైన శక్తితో శత్రువుల ఆయుధాల్ని కాల్చివేసి, శత్రువు కంఠాన్ని తెగవేస్తుంది. (భాస్క.యుద్ధ -1061)

ఈ అస్త్రం బారి నుంచి తప్పించుకోవడానికి బ్రహ్మాస్త్ర మంత్రాన్ని పఠించాలి. ఇంద్రజిత్తు రెండవసారి యుద్ధానికి వచ్చి బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. వానర సైన్యం ఆ అస్త్ర దాటికి నిలవవేకపోయింది. విభీషణుడు మాత్రం బ్రహ్మాస్త్ర మంత్రాన్ని జపించడం వల్ల ఆ అస్త్రం అతనిని వదిలి పెట్టింది. భాస్క. యుద్ధ. -1083)

లక్ష్మణుడు ప్రయోగించిన బ్రహ్మాస్త్రమే కుంభకర్ణుని చంపింది.

"ఈ బ్రహ్మాస్త్రము తాకుట
కే బలియుడు బ్రతుక" నోపడు (మొ.రా.సుం, 192)

బ్రహ్మాస్త్రం యొక్క శక్తి సామర్థ్యాలిలాంటివి. బ్రహ్మాస్త్ర ప్రయోగాన్ని గురించి విక్రమార్కునితో భట్టి ఇలా చెప్పాడు.

"చరణాబ్జంబులు యోగపాదుకలతో సంధించి, యకాశ సం
చరణా రంభ విజృంభ మాణ రణ దీక్షాదక్షతన్మించి, వా
విరి బ్రహ్మాస్త్రము నిన్నరేశ్వరుని పయిన్ వేగం బ్రయోగింపు సు
స్థిర లీలన్ సమకూడు నీకు జయలక్ష్మీ నిత్య సాంగత్యముల్"
(విక్ర.చరి. 4-123)

:- ఇది అగ్నిదేవుని ఆయుధం. దీన్ని ప్రయోగిస్తే ఇది మెరు
లు, నిప్పులు వెదజల్లుతూ శత్రువుపై పడుతుంది. రాముడు, రావ
ణాస్త్రాన్ని మంత్రించి ప్రయోగించాడు.

"తలుచుగా గిఱిగొన్న మెఱుపులు నెఱపుచు
దోరంపు ధూమ కేతువులు బోలె
నుగ్ర తేజముతోడి యుల్కల నీనుచు
బెల్లుగా బిడుగులు వెల్లి గొల్పి
బహుభేద భాస్వర గృహములఁ బోలుచు
వితతో గ్రతాణ కాతతుల మీఱి
భాను మండల కోటి భాసురాననములై, వి
లయాగ్ని ముఖములై కలయ బర్వి
జానకీ జానియాగ్నేయ సాయకములు
పొదలి రావణు శరముల బొలియజేసె
వైదికాగమ పరిశుద్ధ వాక్యతతుల
నోజ దక్కిన సౌగతయుక్తులనగ" (భాస్క.యుద్ధ. 1542)

సామర్థ్యాలు.

లేదా వారుణాస్త్రం :- ఇది ఆగ్నేయాస్త్రానికి, తత్సంబంధులకు
ఇది జడివానల్ని కురుస్తూ శత్రువులను చీకాకు పరుస్తుంది. అర్జునుడు
యుద్ధం చేస్తూ ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. విరుగుడుగా
గత కల్పాంబుర, చ్ఛాయ విభ్రమ గర్భితంబయిన పర్జన్యాస్త్రాన్ని"

"మెఱుపులు దఱచుగ బెళపెళ
నుఱుముచు వడగండ్లతో బయోధారలు పె
న్వఱ దలుగా నెల్లడ జి
చ్చఱ పిడుగుల తోడ వాన జదిగొని కురియన్" (జై.భారి. 5-28

"జల్లెడెలును బక్కెరలును
బల్లెంబులు జోళ్లు నాత పత్త్రాదులు న
వ్వెల్లి బడి కలిసి మిఱును
బల్లము నొక్కటిగ బొరలి పాఱగదొడగెన్" (జై.భార. 5-29)

ణుడు రామునిపై ప్రయోగించాడు (భాస్క.యుద్ధ. 2051)

అహిశరం (పన్నగాస్త్రం) :– భీషణ విషాగ్నులు చిమ్ముతూ శత్రువులను వధించే పాము రూపంలో ఉండే అస్త్రం. రామునిపైకి రావణుడు ఈ ఆయుధాన్ని ప్రయోగించాడు.

అది విపరీతంగా పొగతో కూడిన విషాన్ని కక్కుతూ, బుసకొట్టుతూ, నేత్రాల నుంచి మంటల్ని చిమ్ముతూ, నిశితమైన కోరల్ని కోపంగా బయటపెడుతూ గరుత్మంతుని కూడా వధించే శక్తి వున్నట్లు, ఆకాశమంతా తెలుపి లేకుండా ఆక్ర మించి భుజాలతోనే రాముని గెలవడానికి వచ్చింది (భాస్క-యుద్ధ. -2045)

ఈ అస్త్రానికి విరుగుడు గరుడాస్త్రం.

గరుడాస్త్రం :– పన్నగాస్త్రాన్ని ఎదుర్కోవడానికి రాముడు గరుడాస్త్రాన్ని వేశాడు. (భాస్క- యుద్ధ. -2046)

"చటుల పక్షానిల చలిత మహాశైల
విపులాంగములు వెనువెంట బర్వ
గులి శోగ్రపటు చంచుకోటి పుటంబుల
ఘన భుజంగంబుల గఱచి త్రుంచి
చలన ఖరోదగ్రచరణ తాడనముల
విరిసి మేఘంబుల దొరగి పొలియ
భుజగ కులంబుల బొడిచి చంపగ బూని
భూకంప మొదవించి ప్రాకటముగ"

"గారుడాస్త్రజనిత గరుడ గణంబులు
మింట సిద్ధసురులు మెచ్చి చూడ
రావణ ప్రయుక్తమై వచ్చు నస్త్రంబు
పొలుపు నిమిష మాత్ర బొలియ జేసి" (భాస్క యుద్ధ. -2047)

ఇలాంటి దివ్యాస్త్రాలు చాలా ఉన్నాయి. ఇవే కాకుండా, శివజ్వరం, వైష్ణవ జ్వరం మొదలైన జ్వర ప్రయోగాలు కూడా ఉన్నాయి.

ప్రయోగించే ఆయుధాలు వాటి విరుగుళ్ళు ఇలా ఉన్నాయి.

"మెలుగులు గ్రమ్మెడు మేఘాస్త్ర మేసిన
బవన బాణంబున బరి హరించె

విషములు మియు క్షుద్ర వేయాస్త్ర మేసిన
గరుడ బాణంబున గర్వమణచె
సమధికోన్నతమైన శైలాస్త్ర మేసిన
నింద్ర బాణంబున నేపు మాపె
దృష్టినిరోధం బైన తిమిరాస్త్ర మేసిన
వరుణ బాణంబున విరియ జేసె...." (విక్ర.చరి. 4-117)

పతాకాల ప్రాముఖ్యం ;- యుద్ధాలలో వాడే పతాకాలు కేవలం వ్యక్తిగత చిహ్నాలే. ఇవి గాలికి రెపరెపలాడుతూ, వీరుల్ని ఉత్తేజపరుస్తూ వాళ్ళకీర్తి కాంక్షలకు ప్రతీకలుగా వుండేవి. పేరుపొందిన వీరులు మాత్రమే వీటివి వుపయోగించేవాళ్లు. వీళ్ళే సేనా రక్షకులు. పతాకం, కేతనం, ధ్వజం, సిడము అనేవి పర్యాయ పదాలు.

యుద్ధ రంగంలో వీరుల్ని గుర్తించడానికి ఈ పతాకాలు తోడ్పడేవి. రావణుని వెంట వున్న వీరులను విభీషణుడు రామునికి చూపుతూ,

"ఉరుతర హేమ దండరుచి నొప్పుచూ సింహ పతాకమింటితో...." భాస్క. యుద్ధ. -797) వచ్చేవాడు ఇంద్రజిత్తుడని,

"ఉరగ రాజ కేతనోజ్జ్వలమ్మై వచ్చే అతను కుంభకర్ణుని పెద్ద కొడుకైన కుంభుడని. (802) "ధూమ ధ్వజ లాంచన మగు, భీమ ధ్వజ మొప్పదేర బృథు పరిఘముతో...." (803) వస్తున్న అతను నికుంభుడని.

"కనక దండప్రచండ కేతనము గ్రాల గాల నిభ మూర్తులయిన రక్కసుల నడుమ వాడి తేజంబుతో... " (807) వచ్చేవాడు రావణుడని చెప్పాడు.

ఇక రాముడు "గరుడధ్వజుడు'' (భాస్క.యుద్ధ -2164)

యుద్ధంలో శక్తివంతమైన ఆయుధాలతో శత్రువుల రథంతో పాటు ఈ పతాకాల్ని నాశనం చేసేవాళ్లు. ధ్వజం విరగడం అపశకునంగా భావించేవాళ్లు. (స.నీ.స. 3-807) అందువల్లే అది విరక్కుండా చూసుకోవడానికి శత విధాల ప్రయత్నించే వాళ్లు.

యుద్ధ నీతి :- ప్రాచీన భారతీయ యుద్ధ నీతి చివరి వరకు కొనసాగింది ఆంధ్ర దేశంలోనే అని చెప్పవచ్చు. కాకతీయుల తరువాత మహమ్మదీయుల ప్రాబల్యం

యుద్ధ రంగంతో కనిపిస్తోంది. అయినప్పటికీ ఆంధ్ర రాజులు సాధ్యమైనంత వరకు యుద్ధ నీతిని పాటించారు. యుద్ధ నియమాలను గౌరవించారు. కాలాను గుణంగా యుద్ధనీతిని మార్చు చేసుకోకపోవడం మన పాలకులు చేసినతప్పిదం. పరాయి పాలకుల చేతిలో ఆంధ్రదేశం ధ్వంసం కావడానికి కారణమైంది. మన రాజులు అనుసరించిన యుద్ధ నీతి ఎలాంటిదో చూద్దాం.

''చంప దగిన యట్టి శత్రువు తన చేత
జిక్కెనేని కీడు సేయరాదు,
పొసగ మేలు చేసి పొమ్మనుటేచాలు...." అంటాడు వేమన.

"వైరి నిరాయుధుండగుచు వచ్చిన గామట కంటె బుణ్యముల్ చేరునె?..." (ఆం.వి.పు. 8-408)

శత్రువుని ఏలాగైనా మట్టుపెట్టి అతని రాజ్యాన్ని కబళించాలనే మనస్తత్వం నానాటికి పెరుగుతున్న పరిస్థితుల్లో ఇలాంటి యుద్ధ నీతిని పాటించడం అపూర్వ మైన విషయం. శత్రు రాజు ఊళ్లో లేనప్పుడు దండెత్తడం యుద్ధ నీతికి విరుద్ధం.

"అధిపతి వీటలేని సమయంబున సంగర కాంక్షతోడని
ట్లధిక బలంబులంగొని వృథా తిశయంబుగనేగుదెంచి యి
వ్విధమున బన్ని నీవన్నృత విక్రయముం బ్రకటించు కంటెనం
బుధినడమైన నీపురికి బోయి యొదుంగుము చాల మేలగున్"
(ని రా. 7-21)

''....రాజు లేని యట్టి రాష్ట్రంబు పై జని
జయముగొనుట యేమి శౌర్యమనుచు" (కళా. 8-161)

"....వైరుల జీవన్మృతులగు
వారల నెవ్వారు జంపవలదు నరేంద్రా!" (ఆం.వి పు. 5-241)

ఇలాంటి నీతుల్ని ఆచరించడం వల్ల శత్రువు సమూలంగా నాశనం కావడా నికి అవకాశం లేక పోయింది. సమఉజ్జితోనే యుద్ధం చేయాలి. "కయ్యానికైనా నెయ్యానికైనా, వియ్యానికైనా సమానత్వము ఉండాలి. అలా లేనిచో కయ్యము గెలువదు నెయ్యము నిలువదు. వియ్యం పొసగదట! (బ్రై.వే పం.తం. 2-47)

యుద్ధంలో సమఉజ్జిని ఎదుర్కోవాలి అనేది ఆనాటి యుద్ధనీతి.

''ఒకరితో నిందరర మొనర పోటాట'' తగవుకాదు అనేది (ప.వీ.చ.పుట 159)

యుద్ధ నీతి.

దూరంగా వున్న శత్రువును చూచి రాజు భయపడి రణ విముఖుడు కారాదు. ...వున్న శత్రువు పరాక్రమం వల్లనే లొంగుతాడు కాని మరొక విధంగా ...షు. పరిగెత్తితే వెంటబడుతుంది. నిలిచి అదలించినప్పుడే కుక్క పక్కకు ...టుంది. కాబట్టి రణరంగంలో వెనుకంజ వేయకుండా సాహసంతో శత్రు ...జయించాలి. (రిక్మ చ. 3-49, 50) శత్రు రాజు లేనప్పుడు అతని ...న్న చంపరాదు. సైంధవుడు పలాయన మంత్రం పఠించిన తర్వాత కూడా ...నల్ని చంపడంలో నిమగ్నమై వున్న భీమునితో అరుజుడు,

"వీతలజ్జుడై పఱచె సౌవీరవిభుడు
బొనుగు ప్రజనేల యాఱడి దునితువైవ
నదురాత్ముని వెనుకొని యసువు లిపుడు
గొనగ వలయు లేలెమ్ము నద్వినుత శౌర్య" (భార.అర. 6-238)

...ంటాడు.

రాజు తాను జయించాలనుకున్న రాజ్యంలోని ప్రజలకు నష్టం కలిగించ... రాజు అనుసరించే నియమాలలో ఇది ప్రధాన స్థానాన్ని వహించాలని ...వి మతం.[11]

"రాయచూరు యుద్ధములో ముసల్మాను లోడిపోగా వారిని పూర్తిగా తుడిచి ...లెనని సేనానులొత్తి చెప్పినను శ్రీకృష్ణదేవరాయలు వినక, పారెడి వారిని ...ంచుట ధర్మము కాదని వాదించెనని విదేశీయుడగు నూనిజ్ చకితుడై వ్రాసి ...ను" [12]

ఈ నీతి పాటించడం వల్ల కలిగిన ఫలితం తెలిసిందే.

"....పార్థివ పుత్ర యొకండు నేసినం
బలువుర మీద నింత దలపందగ దట్టులు గాక నిద్యమై
నొలసియు దమ్ము నేమఱియు మన్నెడ వధ్యులై శస్త్ర పాణులై
నిలువని వారిని జంపదగునె రణ ధర్మము నీ వెఱుంగవే."
(భాస్క. యుద్ధ. -561)

...రణ ధర్మం కంఠోక్తిగా చెప్పబడింది.

"కలనబడిన వారి గయికొని పోయి
పుండ్లసోమి మగుడ బుచ్చు టొప్పు

బంత మడిగి మగుడ బవర మిచ్చుట యొప్పు
నించునేని దాన మేలు టొప్పు" (ఉ.హరి 5-266)

ఇది ఇంకొక ధర్మం.

<u>రణ క్షేత్రం</u> :— రాజు తన వ్యూహానికి అనుగుణంగా యుద్ధ భూమిని నిర్ణయించుకోవాలి. పదాతి దళాలు, గుర్రాలు, రథాలు, ఏనుగులు యుద్ధం చేయడానికి వీలైన ప్రదేశాల్ని ఎన్నుకోవాలి.

"గట్టును జెట్టును మిట్టయు బల్లంబు
గలిగిన చోటు కాల్బలము నేల
వినుము నీళ్ళను రొంపియును లేక సమ విశా
లములైన చోటు గుఱ్ఱముల నేల
క్రమ్మి గుంగక గదగద వంపులు గలు
గమి నొప్పు చోట రదముల నేల
యెడనెడ మ్రాకులు మడువులు గల చోటు
కురునాథ యెఱుగుము కరుల నేల

యే బలంబు దనకు నెక్కుడు గలుగు న
బ్బలము నేల పోరుగలను గాగ
వినుడు శశియు గాలి వెనుకగా మొనపడ
పించి పొదువ సంభవించు జయము" (స.నీ.స. 3-923)

చతురంగ బలాలకు అనుకూలమైన ప్రదేశాల్ని యుద్ధక్షేత్రంగా ఎన్నుకోవాలి. కౌటిల్యుడు చతురంగ బలాలకు అనువైన ప్రదేశాలు ఎలా వుండాలో పేర్కొన్నాడు.[13] రాయబారిగా వచ్చిన జనార్ధనునితో కృష్ణుడు ఇలా అంటాడు.

"పరపగు మోహర మేర్పను
నెరవగుచో నెల్లి నేడు విడిసెద మధురా
పురమున బ్రయాగమున బు
ష్కరమున దారేర్చి కొన్న కలనగు మాకున్" (ఉ.హరి. 4-168)

మధుర, ప్రయోగ, పుష్కరాలలో పుష్కర క్షేత్రాన్ని హంస డిభకులు యుద్ధ క్షేత్రంగా ఎన్నుకున్నారు. ఆ ప్రాంతానికి కృష్ణుడు చతురంగ బలాలతో దండెత్తి వచ్చి యుద్ధం చేశాడు. (ఉ.హరి. 4-206)

యుద్ధాలు

ప్రాచీన భారతీయ రాజులు చేసిన యుద్ధాల్ని నాలుగు విభాగాలుగా చేయవచ్చును.

1) ధర్మయుద్ధం :- ఈ యుద్ధాన్ని ప్రకాశ యుద్ధం అని కూడ అంటారు. "[శత్రువు కంటె] అధిక సైన్యమున్నప్పుడు [శత్రు శిబిరంలో] కుట్రలు పన్నగలిగినప్పుడు, యాత్రా కాలమును గురించి అవసర చర్యలు తీసుకొనగలిగినప్పుడు, అనుకూలమగు ప్రదేశమందున్నప్పుడు [విజిగీషువు] ప్రకాశయుద్ధం చేయవలెను"[14]

రామ రావణ యుద్ధం. కురుక్షేత్ర యుద్ధం మొదలైనవి ధర్మ యుద్ధాలైనప్పటికీ రణ భూమిలో కుటిలత్వం ప్రదర్శింపడం జరిగింది.

కూట యుద్ధం :- ధర్మయుద్ధం చేయడానికి పరిస్థితులు విరుద్ధంగా ఉంటే కూట యుద్ధం చేయాలి. మోసపూరితంగా కుటిలత్వం, ఎత్తులు, జిత్తులు మొదలైన పద్ధతుల వల్ల శత్రువును జయించడం కూట యుద్ధం. వివిధ కూట యుద్ధ పద్ధతుల గురించి కౌటిల్యుడు వివరించాడు.[15]

"అపజయము కంటె గష్టము
నవమింపగ జయము కంటె నొప్పును వసుధా
ధిపులకు లేదట్లగుటన్
గపటోపాయముననైన గార్యము వలయున్" (స.నీ.స. 3-798)

అధర్మాన్ని అధర్మంతో జయించాలనీ, వజ్రాన్ని వజ్రంతోనే ఛేదించాలనీ చెప్పే స్వభావం కలవాడు అపకారికి ఉపకారం చేయమనడు అలా చేస్తే రాజ్యాలు నిలబడవు, రాజ్యం కోసం ఏది చేసినా తప్పు కాదనే నీతి మార్గమిది. దండయాత్రల సమయంలో శత్రువులు వచ్చే దారిలో, చెరువులలో నూతులలో విషం కలపాలని కూడా ఇది బోధిస్తుంది.

రాముని జయించాలంటే అతనిని మానసికంగా దెబ్బ తీయాలని ఇంద్రజిత్తు ఆలోచించాడు. మాయ సీతను సృష్టించి రాముని సమక్షంలో ఆమెను చంపాడు. ఇంద్రజిత్తు ఆశించినట్లే రాముడు శోకార్తుడయినాడు. కాని అంతలోనే ధైర్యం తెచ్చుకొని యుద్ధం చేశాడు. (భాస్క.యుద్ధ. -1281 -1286)

కృష్ణుడు కంసుని వధించాడని తెలిసి జరాసంధుడు హఠాత్తుగా మధురపై

దండెత్తి వచ్చే బలరామకృష్ణుల దగ్గరికి దూతను పంపాడు యుద్ధానికి సిద్ధంగా లేని బలరామకృష్ణులు జననష్టాన్ని జరగకుండ, రాష్ట్రం చెడకుండా ఉండడానికి ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించారు.

జరాసంధుడు చూస్తుండగా బలరామకృష్ణులు నిరాయుధులుగా జరాసంధుని దగ్గరికి వెళ్లి అతన్ని రెచ్చగొట్టారు. అతడు తరుముకొని రాగా దక్షిణ దిక్కుగా వెళ్లసాగారు. రాష్ట్రాలను, పురాలను దాటి వింధ్యాటవిలోకి వెళ్లారు. అక్కడ వున్న కొండలు, అడవులలోకి వెళ్లి పరశురాముని చూసి అతనితో తమ వృత్తాంతాన్ని చెప్పారు. జరాసంధునితో యుద్ధం తప్పదు. ఇక్కడ వుండడం మంచిది కాదు. అతనిని జయించడానికి అనువైన స్థలాన్ని చూపిస్తాను అని పరశురాముడు వారిని గోమంత పర్వతంపై వదిలాడు. జరాసంధుడు సైన్యంతో వచ్చి ఆ పర్వతాన్ని చుట్టుముట్టి నిప్పు పెట్టాడు. వెంటనే బలరామకృష్ణులు జరాసంధుని సైన్యంపై దూకి యుద్ధం చేశారు (హరి.ఉ.భా. 1-19 నుంచి 103)

ఆకస్మికంగా దాడి చేసిన శత్రువును అనువైన స్థలానికి మళ్లించడానికి భయపడినట్లు నటించి పరగెత్తాలి. శత్రువు తరుముకుంటూ వెంటపడతాడు. ఆ స్థలం చేరగానే శత్రువును ఎదుర్కొని చంపాలి. ఇది కూట యుద్ధంలో ఒక పద్ధతి.

<u>మంత్ర యుద్ధం</u>:- దూతను పంపి శత్రువును బుజ్జగించి, హెచ్చరించి లేదా బెదరించి అతని యాన ప్రయత్నాలను భంగపరచాలి. అప్పటికీ వినకపోతే అతని రాజ్యంలో అంతర్గత కలహాలను సృష్టించి విష ప్రయోగాలను జరిపించాలి. సైనికులు, సేనానాయకులు మొదలైన వాళ్లని విభజించాలి. ప్రజల్ని భయపెట్టాలి. ఇంకా కొంత మంది ముఖ్యమైన వాళ్లని చంపించాలి. ఇలాంటి పనులకు గూఢచారులను, వేశ్యలను ఉపయోగించాలి. రాజుపై తిరుగుబాటు చేయడానికి మంత్రులను ప్రోత్సహించాలి. ఇంకా వివిధ పద్ధతుల ద్వారా ఆ రాజును లొంగదీయాలి దీన్నే మంత్ర యుద్ధం అంటారు. గజపతిని గెలవడానికి మంత్రి తిమ్మరుసు భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి రాయలకు విజయాన్ని చేకూర్చాడు. (కృ.వి. 3-100 -112)

<u>అసుర యుద్ధం</u> :- స్వార్థం, లోభం మొదలైనవి ఈ యుద్ధానికి ప్రధాన కారణాలుగా ఉంటాయి. ఇంద్రజాల విద్యలు, వశీకరణ క్రియలు ఈ యుద్ధంలో ప్రయోగించబడ్డాయి. రాక్షసుల యుద్ధాలన్నీ ఇలాంటివే కాబట్టి దీన్ని అసుర యుద్ధం అంటారు.

ఇంద్రజిత్తు చేసిన మాయా యుద్ధం (భాస్క.యుద్ధ. 547-555) అసుర యుద్ధంగా చెప్పవచ్చును.

"కని మాయా విద్యా బల
మున నీరంధ్రముగా మేఘములు నీహారం
బున నొనరిచి ముసు గవిసిన
పెను జీకటి దళము నేపి భీకరలీలన్" (భాస్క.యుద్ధ. -547)

యుద్ధాలు మూడు విధాలు (స.నీ.స: 3-035)అవి,

1) సంకుల సమరం:- ఇది ఏనుగు, కోట, చతురంగబలాల యుద్ధాల నివిభజించారు. కేవలం ఏనుగు బలంతో చొచ్చుకొనిపోయి యుద్ధం చేయడం ఏనుగు యుద్ధం. దుర్గంపై విడసి యుద్ధం చేయడం కోట యుద్ధం. బయలు ప్రదేశంలో రథ, గజ, తురగ పదాతులు అనే చతురంగ బలాలతో యుద్ధం చేయడం చతురంగ సమరం అని అంటారు.

2) ద్వంద్వైకాకి యుద్ధం:- ఇది రాజులు చేసేదికాదు. మత్సరగ్రస్తులైన వీర భటులు చేసే యుద్ధం.

3) భేద యుద్ధం:- సామదాన భేద దండోపాయాలను ప్రయోగించి చేసే యుద్ధాన్ని భేద యుద్ధం అని అంటారు.

మల్ల యుద్ధం:- ఇద్దరు వ్యక్తులు పరస్పర చేసే యుద్ధాన్ని ద్వంద్వ యుద్ధం. మల్ల యుద్ధం, అంక యుద్ధం, ఎక్కటికయ్యం అని అంటారు. ఈ యుద్ధాల్ని ఆయుధాలు ఉపయోగించి, ఆయుధాలు లేకుండా చేసేవాళు. ఆయుధ రహితంగా జరిగే ఎక్కటి కయ్యాన్ని మల్ల యుద్ధం అంటారు. సమూహల మధ్య ఆయుధాలతో జరిగే యుద్ధాన్ని అంక యుద్ధం అంటారు.

అనవసర రక్తపాతాన్ని అరికట్టడానికి ఇలాంటి యుద్ధాలు సమ ఉజ్జీలైన వీరుల మధ్య జరిగేవి. అంక యుద్ధం చేయదలచిన యోధులను ప్రతి శనివారం రాజు తన సముఖానికి రప్పించి, వాళ్ల పంతాలు విన్న అనంతరం, ఆప్రతిజ్ఞలను లిఖింప చేసి, వారికి బహుమానాలు ఇచ్చి పంపేవాడు. మరుసటి దినం ఆదివారం అంక యుద్ధం జరిగేది.

"మాయన్న బిక్షదన్న మహిత శూరుండు
నువ్వుల పొడిచి గానుగనాడు భంగి
చీరలో పోసియు చేర్చి పిండంగ" (ప్ర.వీ.చ. పుట -101)

నూనె కారిందట! ఇదీ ఆనాటి మల్లుల శక్తి. ఇలాంటి మల్లుల యుద్ధాల్ని గురించి విస్తృతంగా పేర్కొనబడింది.

రావణుడు సుగ్రీవుడు (భాస్క.యుద్ధ. -477-483) నలకూబరులు (కళా. 3-278) కళాపూర్ణుడు- కేరళ రాజు (కళా. 8-100 నుంచి 107) ఇక్ష్వాకుడు- రాక్షసుడు (కకుత్స్థ 2-137) కృష్ణుడు-చాణూరుడు, బలరాముడు-ముష్టికుడు (అం.వి.పు. 7-403), కిరాతుడు, అర్జునుడు (శ్రీకాళ. 4-191, హర. 7-85) చేసిన మల్లయుద్ధాలు వీరావేశాన్ని కలిగించేవి.

ఏకాంగ వీరుడు, కలహ కంటకుడు తమ పంతాల్ని రాజుతో చెప్పే సమయంలో వాళ్ల చేసే అంక యుద్ధాన్ని గురించి ఇలా చెప్పారు.

"పుల్లతి వేట్టిన భూమికి గొసరిన
నెదిరి పోటునకు జేయొదగు చున్న
దండకై దప్పిన దప్పు గ్రేళ్లరికిన
బంతంబు గొన్న జౌబళము గొన్న
దాణికి జొచ్చిన దాచిన మానిన
వరువ నొడ్డిన బయలాస పడిన
జాగ బొడువకున్న లాగంబునకు గొన్న
మడమ గెంటిన వ్రేళ్ళ మగుడబడిన

దాలు మాలులైన దలవంచి పొడిచిన
వారుగా దలంచు పంతమిది యె,
బొడుచు వాడ దేవరడుగు లావ" (సిం.ద్వా. 7-60)

అవి ఏకాంగ వీరుడు అంటే,

"మతిగాక దృష్టినే మఱక రక్షించుచు
సూకర దృష్టియై ఢాక గొలిపి
గర్జన సేయక మార్జాల దృష్టియై
దర లక పరుజించి తాకబూని
భల్లూక దృష్టిన పొంగ సంగతి గని
కపిదృష్టి వంచించి కాపుసూపి
చేష్ట దప్పక గృధ్ర దృష్టి గనుంగొని
యొయ్యన ఫణదృష్టి నోడియ జూచి

మనసు దేఱ జూచియును జూడకున్నట్లు
దృఢముగాగ జోరదృష్టి నడిగి
జంకి మీద నొడిసి శార్దూల దృష్టి బై
బడుట సురియ కాండ్ర పంత మిదియ" (సిం.ద్వా. 7-62)

"తొమ్మిది దృష్టులలో నా
యిమ్మగు పులిదృష్టి జొచ్చి యెదుఱొమ్ము కరా
రమ్మున నడితొలు పోటు గ
గ్రుమ్మెద నే నొండు లేక కుంభిని గూలన్" (సిం.ద్వా. 7-63)

ంహాకంటకుడు అంటాడు.

కృష్ణుడు, బాణాసురుడు మల్లయుద్ధం ఇలా చేశారు.

"తిగుచుట త్రోచుట క్రుంగుట
నెగయుట యొదుగుట తొలంగి నిలుచుట సరిగా
నగధరుడును బాణాసురుడు
దగిలి తిరుగు విధములద్భుతములై యొప్పెన్"
(హరి.పూ.భా. 9-126)

వచ్చే విధంగా ఒకదానితో ఒకటి భుజాల్ని తాకిస్తూ, పిడికిళ్లతో గుద్దుకుంటూ
ంతో తొడలు చరుస్తూ, భయంకరంగా యుద్ధం చేస్తున్నారు.

తఱిమి మెడలంటి బట్టుట తమకి మొప్ప
దంత నఖర విదారణ దారుణముగ
గడక గల్గుట దొడగాళ్ల లడచి త్రోచు
టిరువు రందును నుగ్రమై యెసగె జూడ"
(హరి.పూ.భా. 9-129)

ుడు, అర్జునుడు చేసిన మల్లయుద్ధం ఇలా వుంది.

"తాచుచు బొడుచుచు బడుచును
నేచుచు నడుకుచును బిట్టునెగయుచు గూలం
దోచుచు దూలుచు బెనగిరి
ప్రాచీపతి సుతుడు హరుడు బాహాబాహిన్" (హర. 7-85)

ద్ధ వ్యూహాలు :- నిర్మాణాత్మకమైన వ్యూహం లేకుండా ముఖాముఖి
మ్మకి దిగడం వల్ల జయాపజయాల మాట ఎలా వున్నా అధిక జననష్టం జరుగు

ంది. భుక్తి కోసం సామాన్య ప్రజలు సైన్యంలో చేరి వుంటారు. సరైన వ్యూహం పన్నకుండా రాజు వాళ్లందర్ని యుద్ధంలో బలిచేయరాదు. ఇరుపక్షా లో ఏ రాజు పారిపోయినా, లొంగిపోయినా, లేక చంపబడినా అతని సైన్యం యించిన రాజు వశం అవుతుంది. అలాకాని పక్షంలో యుద్ధభూమి నుంచి ల్లా చెదురుగా పారిపోవడం జరుగుతుంది.

వ్యూహ నిర్మాణం అనేది శత్రువుపై దాడిచేయడానికి, శత్రువుల దాడి ంచి రక్షణ పొందడానికి అవసరమవుతుంది.

వ్యూహం అంటే విశిష్టమైన సైన్య రచనా పద్ధతి 'వ్యూహస్తు బలవిన్యాసః' ని అమరం "వ్యూహ్యతే రచ్యతే ఇతివ్యూహః" -రచించబడేది. బల విన్యాసం ంటే సేనను ఒడ్డడం. మరొక వ్యుత్పత్తి కూడా వుంది. "విశేషేణ ఊహ్యతే తి వ్యూహః ఊహవితర్కే" అంటే విశేషంగా ఆలోచించబడేది. విశేష చింతన కసిగాని నిపుణుడైన సేనా నాయకుడు చతురంగ బలాలను యథా స్థానంలో వుం డు. దీర్ఘంగా లోతుగా ఆలోచించాలి. కాబట్టి దీన్ని విశేషమైన ఊహా ఫలి ంగా చెప్పారు. ఈ వ్యూహరచనను పాశ్చాత్యులు "మిలిటరి టాక్టిక్స్" అంటారు ంగ్ల విజ్ఞాన సర్వస్వం ఇలా పేర్కొంది,

"Tactics of smaller units, or of a single combat arm, s called minor tactics. Tactics of large force is termed grand tactics. Tactical mobility is the ability to more rapidly from ne part of a battle field to another....In any particular miliary operation the choice of tactics will be influenced by a umber of factors, These include the commandeis mission, he forces and weapons avoilable to him, the terrain over which he must operate, the enemy's strength and dispositions, nd the wether."[16]

"సైన్యం పొదుపుగాను శక్తివంతంగాను ప్రయోగించడానికే వ్యూహాలు ఏర్పడ్డాయి"[17]

క్రౌంచ, గరుడ, మకర, కూర్మ, శకట సూచీ ముఖం, శ్యేన, శృంగాటక, చల, వజ్ర, మండలార్థ, సర్వతో భద్ర మొదలైన వ్యూహాలు అనాడు అచర లో వుండేవి. వ్యూహాల పేర్ల గురించి మాత్రం భారతీయ సాహిత్యం పేర్కొంది. టి స్వరూప స్వభావాల్ని వివరించలేదు అయితే సయాం దేశంలోని కొన్ని ముద్రిత గ్రంధాల ఆధారంగా పాశ్చాత్య యుద్ధ శాస్త్రవేత్తలు పన్నెండు

యుద్ధ వ్యూహాలను చిత్రించాడు. వాటిని డాక్టరు క్వారిట్జ్ వేల్సు సౌత్ ఈస్ట్ ఏషియన్ వార్‌ఫేర్" అనే పుస్తక రూపంలో ప్రకటిం లో కొన్ని వ్యూహాలను ఆరుద్ర గారు పేర్కొన్నారు.[18]

ప్రయాణించే దారిలో నదులు, పర్వతాలు, అడవులు, దుర్గాలు, ఆపదలు కలిగితే సేనాపతి వ్యూహ రచన చేసి తన సేనను నడి పద ముందు భాగంలో ఏర్పడితే గొప్పదైన మకర వ్యూహాన్ని పన్ని రెండువైపుల నుంచి విషమ స్థితి ఏర్పడితే శ్యేన వ్యూహాన్ని ోవాలి. వెనుక భాగంలో ప్రమాదం ఏర్పడితే శకట వ్యూహం, చి ప్రమాదం ఎదురైతే సర్వతోభద్రం (octagonal), లేదా l), లేదా వ్యాళం (snake) గాని మోహరించి ఎదుర్కోవాలి అని ంది.[19]

ఇంకా ఇలా వుంది.

"మకర వ్యూహం బొండెను
వికటాస్యం బైన యట్టి వీరానన సూ
చికయైన బన్ని చనునది
ప్రకటిత శౌర్యమున నెదుర భయ మొదవునెడన్"

"వెనుక భయమైన శకటము
దనరగ బార్శ్వముల నైనదగ వజ్రముగా
మొన వేసి నడచునది యెం
దును భీతి దనర్ప సర్వతో భద్రమగున్"

(స.నీ.స. 3–857, 858)

ఇలా పట్టిక ద్వారా చెప్పవచ్చు.

దలు	వ్యూహాలు
భాగం నుంచి	మకర (Crocdile)
	గరుడు (Bird)
	సూచి (Needle)
ుంచి	శకట (Cart)
నుంచి	వజ్ర (Thunder)
క్కల నుంచి	సర్వతోభద్ర (Octogonal)
	చక్ర (Wheel)
	వ్యాళ (Snake)

ప్రత్యేక గుణాల్ని కలిగి విశిష్టమైన వాటిని దృష్టిలో వుంచుకొని వ్యూహాల్ని నిర్మించారు. పద్మవ్యూహం అంటే పద్మం ఆకారంలో సేనను నిలబెట్టడమని, గరుడ వ్యూహం అంటే గరుడ పక్షి ఆకారంలో సేనను నిలబెట్టడమని చాలమంది అనుకోవడం వుంది. ఇది కొంత వరకు వాస్తవమే అయినప్పటికీ వాటిలో వుండే ప్రత్యేమైన 'కదలిక' వ్యూహ రచనకు తోడ్పడిందని చెప్పవచ్చు

గ్రద్దలో వుండె 'సూక్ష్మదృష్టి', వేగం, శత్రువుని (ఆహారాన్ని) చెంచువులతో పొడవడంలో వుండే 'నేర్పు' మొదలైన ప్రత్యేక గుణాల్ని దృష్టిలో వుంచుకొని గ్రద్ద వ్యూహం రచించి వుండవచ్చు. కన్నులు, రెక్కలు, కాళ్లు, చెంచువు ఈ వ్యూహంలో వుండే విశిష్టమైన అంశాలు. గజ, తురగ, రథ, పదాతిదళాల్ని ఆయా స్థావాల్లో వుంచే వాళ్లని వూహించవచ్చు.

మొగ్గగా వున్న పద్మం వికసించు కోవడం సహజమే కీటకాలు మకరందం కోసం అందులో వాలుతుంటాయి. అలాంటి సమయంలో వికసించిన పద్మం ముడుచుకుంటే ఆ కీటకాలు అందులో బందీలవుతాయి.

> "ఒక భృంగంబు పరాళినీ మదన తంత్రోన్మాది ప్రాణేశ్వరిన్
> మకరందాసవ మత్త నబ్జ గ్రహసీమం బెట్టి తాబోయి సం
> ఒకడన్వచ్చి తదానమమ్మకుళమే జాడం జొరన్రాక యా
> మికుడో నాదిరిగెం; గొలంకు రమకున్మే లెంత హీనంబొ కో"
>
> (పా.ప. 2 33)

అని వికసించిన పద్మం ముడుచుకోవడం కవి సమయంగా చెప్పడం వుంది. ఇలాంటి ఆలోచనే పద్మవ్యూహ నిర్మాణానికి ఆధారమని చెప్పవచ్చు. ఇలాగే మిగతా వ్యూహాలు కూడా వాటి పేర్లనుబట్టి, వాటిలో వుండే గుణాల్ని బట్టి రచించబడి వుంటాయి.

అనుసాళ్వుడు గృధ్ర వ్యూహాన్ని (3-89), హంస ధ్వజుడు పద్మవ్యూహాన్ని (5-4), ప్రవీరుడు విశిఖ వ్యూహాన్ని (4 18) పన్ని యుద్ధం చేయడాన్ని జైమిని భారతం పేర్కొంది. రామాయణంలో యుద్ధ వ్యూహాలు చాలా కనబడతాయి. ఇవన్నీ శత్రువును జయించడానికి ఇరుపక్షాల వాళ్లు వేసిన ఎత్తుగడలని చెప్పవచ్చు.

శత్రు సేనల్ని అంచనా వేయడం వ్యూహంలో ఒక భాగం. రాముని తరపున హనుమంతుడు, సుగ్రీవుడు అంగదుడు, విభీషణుడు, రావణుని తరపున శక

రణులు, శార్దూలాది చారులు ఈ కార్యానికి నియమించబడ్డారు. (భాస్క.యుద్ధ. .5 నుంచి 19, 311, 371, 441-446).

రాముడు గరుడ వ్యూహంలో తన సైన్యాన్ని అమర్చుకొని రణక్రీడకు సిద్ధమైనాడట! (భాస్క.యుద్ధ -375) కోట రక్షణకు రావణుడు, కోట ముట్టడికి రాముడు తమ సేనల్ని నియమించి వ్యూహం పన్నడం ఇలా వుంది.

	రావణ వ్యూహం (కోట రక్షణ)		రాముని వ్యూహం (కోట ముట్టడి)
తూర్పు గవని	ప్రహస్తుడు	—	నీలుడు
దక్షిణ గవని	మహా పార్శ్వుడు	—	అంగదుడు
పశ్చిమ గవని	ఇంద్రజిత్తు	—	హనుమంతుడు
ఉత్తరపు గవని	శుకసారణులు, రావణుడు	—	అనుజుడు రాముడు
కోట చుట్టు	—	—	జాంబవంతుడు విభీషణుడు గొప్పదొరలు, సకల సైన్యం
కోట మధ్యలో	విరూపాక్షుడు	—	—

ఇదీ రావణ వ్యూహం, దానికి రాముని ప్రతివ్యూహం (భాస్క.యుద్ధ. -449)

ఇంద్రజిత్తు యుద్ధ భూమిలో రాముని ఎదురుగా మాయ సీతను చంపి, అనసికంగా రాముని దెబ్బతీయడానికి ప్రయత్నించడం మొదలైన ఎత్తులన్నీ యుద్ధ వ్యూహాలుగా చెప్పవచ్చు. దాదాపు ప్రతివ్యూహం శత్రువును దెబ్బతీయడానికో, రక్షణ పొందడానికో పన్నడం జరిగేది.

చతుర్విధోపాయాలు

రాజు శత్రు రాజులతో చాలా తెలివిగా ప్రవర్తించాలి. గోటితోపోయే దానికి గొడ్డలి ఉపయోగించరాదు ఏదో ఒక ఉపాయంతో కార్యం సాధించబడేటప్పుడు వినాశహేతువైన సమరాన్ని కోరుకోవడం మూర్ఖత్వం. శతకోటి అపాయాలకు అనంతకోటి ఉపాయాలుంటాయి. శత్రువు అంటూనే యుద్ధం చేయాలనే ఆలోచన వదలి వేయాలి. యుద్ధేతర మార్గాల ద్వారా శత్రువును వశపరచుకోవ

తానికి ప్రయత్నించాలి. శత్రు రాజుతో ప్రవర్తించాల్సిన విధానాన్ని "ఉపాయా లంటారు" సామ, దాన, భేద, దండాలని ఇవి నాలుగు విధాలు. "మిత్రుల విషయ ములోను, శత్రువుల విషయములోను, ఉపాయములను కలిపి ప్రయోగించవలెను. ఏలయన ఉపాయములు పరస్పర సాధనకములు "[20]

"ఆపదలగురుత్వ లఘుత్వముల బట్టి ఉపాయములను నియోగముగగాని, "వైకల్పికంగాగాని, సముచ్చయంగా గాని ఉపయోగించవలెను. ఈ ఉపాయము చేతనే గాని మరి యొక ఉపాయము చేతగాదు," ఇది నియోగము. ఈ ఉపా యము చేతగాని, మరియొక ఉపాయము చేతగాని "ఇది వైకల్పికము" దీని చేతను, ఇతరముల చేతను 'ఇది సముచ్చయము'.[21]

"గోరబోవు పనికి గొడ్డలియును దాన
సలుపు పనికి గోరుబలె నృపాల
గురు లఘు వ్యవస్థ యరయని చతురుపా
య ప్రయోగ కరణమనుచితంబు!" (కళా, 7-264)

రామునితో యుద్ధం తగదని మండోదరి రావణునికి చెబుతూ,

"సమరము నందు శత్రువులె చత్తురనంజనదాత్మ హానియున్
సమకొను గెల్పు సందియము సన్నుతికెక్కిన సామ భేద దా
నములవి యుండగా మొదల నాలవ వెంట సమస్త బంధునా
శమునకు నోర్చి రాజులిటు సాహస వృత్తి దొడంగు టొప్పునే?"
(భాస్క. యుద్ధ. -776)

అని సామదాన భేదాలకు దండోపాయానికి వుండే తారతమ్యాన్ని గురించి వివరిం చింది. ఈ ఉపాయాలలో దేనిదేని ఎవరెవరిపట్ల ప్రయోగించాలో చెప్పబడింది

"తన సదృశుడైన సాయం
బును, నల్పుండైన దండమును, మత్తుండై
నను భేద, మధికుడైనను
బనివడి దానమ్ము సేయబరగు ధరిత్రిన్" (భాన.పం.తం. 3-12

ఈ విషయాన్ని మార్పుచేర్పులతో ఇంకా కొన్ని కావ్యాలు పేర్కొన్నాయి (కళా. 7-265, దిక్కా.చ. 3-40)

"మును కొని దేశకాల బలముందగు దైవబలంబు గల్గగా
మొనసి విశేషమూల బలమున్నిజ బహు బలంబు నచ్చి పై

జని రిపులన్ జయింతురని, శత్రులు కిన్నియు గల్గి యున్నచో
జెనయక సామదానముల జేసి జయింతురు నీతి విత్తముల్"
(కుమా. 10-189)

శత్రువు బలవంతుడైతే సామ దాన ప్రయోగంతో జయించాలన్నది సారాంశం.

సామోపాయం :— చతుర్విధోపాయాలలో సామోపాయం ఉత్తమమైంది. సామోపాయం అంటే మంచి మాటలతో శత్రువును లోబరచుకోవడం. ఇవి అయిదు విధాలు. 1) పరస్పరోపకారాన్ని ప్రదర్శించడం 2) మంచి చేయడం 3) గుణాల్ని కొనియాడడం 4) చుట్టరికాన్ని గుర్తుచేయడం 5) నేను నీవాడినే అని మంచి మాటలు చెప్పడం. బలవంతుడైన శత్రువుపైన ఈ ఉపాయం ప్రయోగించబడేది. సామంతో పని చక్కబడితే అస్తి నష్టం, ప్రాణనష్టం ఉండదు. కాబట్టి ఈ ఉపాయం శ్రేష్టమైంది.

"సామము నందు గార్యము నిజంబుగ బూని కొనంగ బోలు నా
సామ విధాన దండము బ్రశస్తి యొనర్తురు నీతికోవిదుల్
సామము నందె కాదె సుర సంఘము ద్రచ్చె మహాసముద్రమున్
సామ విరోధులై చెడరె సంగర భూమిని ధార్త రాష్ట్రులున్"
(స.నీ.స. 2-575)

పై పై నమృతము చిలికెడు
రూపున జిత్తముల నలరు రూపున జవులం
దాపోవకాను విధమున
తపుగ గనుగొంచు బలుకు తెఱ గొప్పలరున్" (స.నీ స. 2-573)

అని సామోపాయాన్ని ఇలా సాధించాలి

"పుత్రుడు, సోదరుడు, బంధువువల్ల సంభవించే ఆపదులను సామ, దానాల ద్వారా ఎదుర్కోవడం తగింది,[22]

దానం :— సామంతో కాని పనిని దానంతో నెరవేర్చుకోవాలి. ధనవంతులు. బలవంతులైన రాజులు చిన్నచిన్న రాజులకు ధన, సైన్య సహాయాలు చేయడం ద్వారా వాళ్లను తమ అదుపులో ఉంచుకుంటారు. వాళ్లను మిత్రులుగా ప్రకటిస్తారు.

"జయం గోరునృపతి శత్రుసముద్ధత వాంచ
దివిరి దానమునన తీర్పవలయు
జడధి నీరు పేర్మి బడబానలము వాంఛ
పొసగ దీర్చి జయము పొందినట్లు" (స.నీ.స. 2-598)

శత్రువు తన కంటే అధికుడైతే అతనికి అన్ని విధాలైన ధనాన్ని ఇచ్చి ప్రాణాలు దక్కించుకోవాలి. "బతికుంటె బలుసాకు తిని బతక వచ్చు"

"తనదు శాత్ర వుండు తన కంటె ఘనుడైన
నఖిలమైన ధనము నతని కిచ్చి
తన్ను గావికొనగ దగు నీతిపరుడు దా
గలిగెనేని ధనము గలదు గాన (స.నీ.స. 2-597)

"శరీర మాద్యం ఖలు ధర్మ సాధనం"

"పౌరుల నాయకులు, జానపదుల నాయకులు, దండ నాయకులు" వీళ్ల విషయంలో దానోపాయాన్ని ఉపయోగించాలి.[23]

ఇదే విషయం ఇంకా ఇలా ఉంది.

"పౌరులను జానపదులను
సారము గల దండనాథు జనులను నృపుడిం.
పారగ సాధింపగ నగు
బారు క్రీన్ సామదాన సంస్కారములన్" (స.నీ.స. 2-602)

శత్రువును తన గుప్పిట్లో పెట్టుకోవడానికి రాజు తన రాజ్యంలో సగ భాగాన్ని ధారపోయడానికైన వెనుకాడ రాదు.

అహితుడు వేడిన నేలెడు
మహిసగమేనిచ్చి. తెగని మైత్రి గొని, విభుం
డహి భయము మాన్చికోదగు
నహిభయ మహిభయము కంటె నధికముగాదే." (ఆము 4-249)
అని చెబుతుంది.

<u>భేదోపాయము</u> : బలవంతుడైన శత్రువును జయించడానికి భేదోపాయం ప్రయోగించాలి, మిత్ర రాజుల కూటమిని, భేదోపాయం ద్వారా విచ్ఛిన్నము చేయవచ్చు. రాజు-మంత్రులు సామంతులు-ఇతర అధికారులు - మిత్రరాజులు-మొదలైన వాళ్ల మధ్య భేదాలను సృష్టించడం ద్వారా శత్రురాజును జయించవచ్చు. వాళ్లలోవాళ్లకి భేదాభిప్రాయాలు కలుగజేయాలి. ఇలా చేయడానికి గూఢచారులు బాగాఉపయోగపడతారు. అందరికీ తెలిసే విధంగా రాజు తన అధికారులను ఏదో ఒక నెపంతో

పదవీ భ్రష్టుల్ని చేసి వాళ్ళను తన శత్రు రాజ్యంలోకి పంపి శత్రురాజుతో స్నేహం చేసుకొవడానికి వీలు కల్పించాలి. వాళ్లు అక్కడి పరిస్థితులను బట్టి రాజు అధికారుల మధ్య భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి ఆ శత్రు రాజును నిర్వీర్యము చేయాలి.

"సామ దానముల ప్రశాంతి బొందని శత్రు
నందు వలయు భేద మొందఁ జేయ
భేదమునన యెట్టి పృథుసత్త్వుడైనను
బొల్లయై నశించి పోవు గాన" (స.నీ.స.2-614)

సామ, దానం తరువాతనే భేదాన్ని ప్రయోగించాలి.

"మంత్ర్యమాత్య పురోహిత మండలికిని
దివిరి యువరాజునకు నైన తేట పడగ
భేద మొనరింప వలయునభేద్య వృత్తి
నట్టిదగునేని మఱియ సాధ్యంబు గలదె"(స.నీ.స. 2-604)

ఇది భేదోపాయ ప్రయోజనం.

"సామంతులు, ఆటవికులు-వీళ్ళ విషయంలో భేద దండోపాయాలు ఉపయోగించడం తగినది.[24]

రాయలు గజపతిని జయించడానికి మంత్రి తిమ్మరుసు ప్రయోగించిన భేదోపాయం ప్రముఖపాత్ర వహించినట్లు తెలుస్తోంది. రాయలు గజపతి పై దండెత్తి వచ్చాడు. పదహారు మంది రాజులతో మైత్రి కలిగివున్న అతన్ని జయించటం రాయలకు కష్టం. ఆ విషయాన్ని మంత్రితో చెప్పాడు. అంతేకాదు,

"దలప నీవుఁవంటి మంత్రి యిద్ధాత్రి గలడె
చూడు యందుల కొక యుక్తి సూక్ష్మ మతిని" (కృ.వి. 3-100)

అని ప్రార్థించాడు. తిమ్మరుసు ఆలోచించాడు.

"ఘనతర భేదోపాయం
బునకుం దగినట్టియుక్తి బుట్టించిరయం
బొనరగ రాయల పేరిటి
దినసరు లాక్షత్త్రియులకు దేటపడంగన్"(కృ.వి 3-104)

రాయించాడు. రాయలు ధరించే ఆభరణాలు, ఇతర సంపదలు పెట్టెలలో ఉంచి

భటులతో పంపాడు. వారు వంచనతో దుర్గంలోపలకు వెళ్ళడానికి ప్రయత్నించగా కోటకావలివారు ఆ భటులను బంధించి రాజు దగ్గరికి తెచ్చారు. రాజు ఆ పెట్టెల లోని లేఖలను ఆభరణాలను చూశాడు. ఆ కాగితాలలో ఉన్న దస్తూరిని చూచి చదివాడు. ఆ లేఖలో ఇలా వుంది.

"శ్రీమతు కర్ణాట సింహాసనాధ్యక్షు
డగు కృష్ణరాయ ధరాధినాథు
డలపదారుగురు పాత్రులకు సంప్రీతి బం
పిన సులేఖంబులు మిమ్ము మునుపు
గజపతి రాష్ట్రదుర్గ విశేషముల నుండి
మెలపుగా పలికిన పలుకుబడుల
తీరు వ్రాసితిరి మీకోరి నట్లనే ఘనా
భరణదుకూలముల్ బంపి నార

మట్లనే రేపు జగడానికడుగు దెంచి
నట్లు జనుదెంచి మాజేతి కతని మీరు
పట్టి యిచ్చిన యపుడె మీపట్లమేము
కొదువపడకుండ నడిపించు కొనెదమెప్పుడు" (కృ వి. 3-108)

అని ఉంది. గజపతి తానునమ్మిన వారే మోసం జేశారు. ఎవర్ని నమ్మరాదంటూ కృష్ణరాయలకు భయపడి కోట వదలి దూరంగా పారిపోయాడు. ఆ విషయం తెలిసిన రాయలు దొరలేని రాజ్యాన్ని ఆక్రమించాడు. తన కీర్తి ప్రకాశించే విధంగా ఒక జయస్తంభం ఉంచాడు.

ఇలా రాయలు గజపతిని ఓడించడానికి తిమ్మరుసు పన్నిన భేదోపాయం కారణమైంది.

దండోపాయం :-

"సామభేద దాన సంప్రయోగముగడు
విఫలమైన యెడ వివేకి యగుచు
దండ మార్గ మెఱిగి దండ్యుల దండింప
వలయునెపుడు భూమి వల్లభుండు." (స.సీ.స. 2-624)

"దండనీతి లేక తక్కిన విద్యలు
గలిగెనేని లేనిగతిన పొందు

రాజు దండనీతిరతుడైన దక్కిన
విద్యలెల్ల నతవి వెదకి పొందు" (స.నీ.స. 2-630)

ండనీతి ఎంత విలువైందో చెప్పక చెబుతున్నాయి ఈ వాక్యాలు.

"పెనుబొందగా సామ భేద దానముల
గొనరాని కార్యంబు గొనకొనెనేని
మఱి గదా దండంబు మాయల బెనచి
నెఱపుట మున్నె దుర్నీతి యేమిటికి" (రం రా. పుట. 251)

రామునితో యుద్ధము తగదని విభీషణుడు రావణునితో అంటాడు. సామ భేదోపాయాలు ఫలించలేదు కాబట్టి రావణునిపై దండోపాయం ప్రయోగించి యం సాధించమని అంగదుడు రామునికి చెప్పాడు. (రం.రా.పుట. -303)

ర్విదోపాయాలే కాక, మాయోపాయం, ఉపేక్షోపాయాలు కూడా శత్రువును లో చు కోవడానికి రాజుకు ఉపయోగపడేవి.

మా యో పా య ం

మారువేషాలు ధరించి శత్రువును నమ్మించి వధించడం మాయోపాయంగా ్రవచ్చు.

"మఱిదేవతా ప్రతిమాస్తంభసుషిరసం
పిహితుల చేత జపించుటయును
స్త్రీవేషధారియై చేరి చంపుటయును
రాత్రిమై ఘోరదర్శనము సేత
ఉగ్రబేతాళ మహా లాంకపిశాచకి
వారూప దారుణ వర్తనంబు
ఇవ్విధములనునేకవిచిత్ర సం
పాదనము మనుజ మాయమయ్యె.

కామరుపధరత్వంబుగడగి శస్త్ర
వహ్ని పాషాణ శరజల వర్షణంబు
తగదయోమేఘశైల సందర్శనంబు
మార్తురలుక నమానుషమాయమయ్యె." (స.నీ.స. 2-632)

సింహబలుడైన కీచకుని స్త్రీ రూపంలో వెళ్ళి భీముడు వధించడాన్ని మాయోపాయముగా చెప్పవచ్చు.

ఉపేక్షోపాయం :- శత్రురాజుపట్ల ఉపయోగించాల్సిన ఉపాయాలలో ఉపేక్షకూడ ఒకటి. ఇద్దరు బలవంతులు యుద్ధానికి దిగినపుడు బలహీనుడైన రాజు ఎవరి పక్షాన చేరకుండా ఉండటాన్ని ఉపేక్షోపాయం అంటారు.

"వ్యసనమునన్యాయంబును
మసలక యుద్ధమున జేయమాన్పమియదిదా
బొసగు ద్వివిద స్వరూపత
నెసగునుపాయముల యందుపేక్షయనంగన్" (స.నీ.స 2-635)

భీముడు కీచకుని వధించినపుడు విరాటుడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంభించినట్లు పేర్కొనవచ్చు.

బలరాముడు కౌరవపాండవ సమరంలో ఎవరి పక్షాన చేరకుండా తీర్థయాత్రకు వెళుతూ,

"వారు వీరునాకు బాంధవమున నొక్క రూపయె
వ్వారి గూడ నొల్లబంధు వర్గముల్చలంబున
న్నోర జాడజాల దీర్థములకు బోయెద...." (మా.పు. 1-130)
అనడంలో బలరాముడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంభించాడని చెప్పవచ్చు.

ఉపాయాలు నాలుగు కాకుండా ఉపాయాలు ఏడున్నట్లు తెలుస్తోంది.

"అయుత యతి నుత సప్తో
పాయంబులు నెఱుగ వలయు నతి సాయముభే
దాయతి దానము దండము
మాయోపేక్షేంద్రజాల మార్గములోలిన్" (కు.మా.10-182)

సామదాన భేద, దండోపాయాలతో పాటు మాయ, ఉపేక్ష, ఇంద్రజాలాలను కూడ రాజు శత్రువు పై ప్రయోగించవచ్చు.

ఇలాంటి ఉపాయాలు నిష్ప్రయోజనాలైతే సంధి విగ్రహాదులైన షాడ్గుణ్యాలను ప్రయోగించాలి. హిరణ్యకశిపుడు రాజ్యం చేస్తూ, దేవేంద్రునికి కొరకరాని కొయ్య అయ్యాడు. ఇంద్రాది దేవతలతో బృహస్పతి చతుర్విధోపాయాదుల ప్రయోగం గురించి ఆలోచించాడు. ఖలుడు అసహాయ సాహసుడు, అజేయుడు, ఘనుడు దుర్గముడైన హిరణ్యకశిపుని ముందు చతుర్విధోపాయాలు, సంధి విగ్రహాదులైన షాడ్గుణ్యాలు, అప్రయోజనాలని బృహస్పతి నిర్ణయం. (నృ. పు 2-136)

రాజు దండనీతిరతుడైన దక్కిన
విద్యలెల్ల నతని వెదకి పొందు"   (స.నీ.స. 2-630)

దండనీతి ఎంత విలువైందో చెప్పక చెబుతున్నాయి ఈ వాక్యాలు.

"పెనుబొందగా సామ భేద దానముల
గొనరాని కార్యంబు గొనకొనెనేని
మఱి గదా దండంబు మాయల బెనచి
నెఱపుట మున్నె దుర్నీతి యేమిటికి"   (రం రా. పుట.251)

రామునితో యుద్ధము తగదని విభీషణుడు రావణునితో అంటాడు. సామ దానభేతోపాయాలు ఫలించలేదు కాబట్టి రావణునిపై దండోపాయం ప్రయోగించి విజయం సాధించమని అంగదుడు రామునికి చెప్పాడు.   (రం.రా.పుట, -303)

చతుర్విధోపాయాలే కాక, మాయోపాయం, ఉపేక్షోపాయాలు కూడా శత్రువును లోబరచు కోవడానికి రాజుకు ఉపయోగపడేవి.

మాయోపాయం

మారువేషాలు ధరించి శత్రువును నమ్మించి వధించడం మాయోపాయంగా చెప్పవచ్చు.

"మఱిదేవతా ప్రతిమాస్తంభసుషిరసం
పిహితుల చేత జపించుటయును
స్త్రీవేషధారియై చేరి చంపుటయును
రాత్రిమై ఘోరదర్శనము సేత
ఉగ్రబేతాళ మహోల్కాపిశాచశి
వారూప దారుణ వర్తనంబు
ఇవ్విధములననేకవిచిత్ర సం
పాదనము మనుజ మాయమయ్యె.

కామరుపధరత్వంబుగడగి శస్త్ర
వహ్ని పాషాణ శరజల వర్షణంబు
తగదయోమేఘశైల సందర్శనంబు
మార్తురలుక నమానుషమాయమయ్యె."   (స.నీ.స. 2-632)

సింహబలుడైన కీచకుని స్త్రీ రూపంలో వెళ్ళి భీముడు వధించడాన్ని మాయోపాయ ముగా చెప్పవచ్చు.

ఉపేక్షోపాయం :- శత్రురాజుపట్ల ఉపయోగించాల్సిన ఉపాయాలలో ఉపేక్షకూడ ఒకటి. ఇద్దరు బలవంతులు యుద్ధానికి దిగినపుడు బలహీనుడైన రాజు ఎవరి పక్షాన చేరకుండా ఉండటాన్ని ఉపేక్షోపాయం అంటారు.

"వ్యసనమునన్యాయంబును
మసలక యుద్ధమున జేయమాన్పమియదిదా
బొసగు ద్వివిధ స్వరూపత
నెసగునుపాయముల యందుపేక్షయనంగన్" (స.నీ.స 2-635)

భీముడు కీచకుని వధించినపుడు విరాటుడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంభించి నట్లు పేర్కొనవచ్చు.

బలరాముడు కౌరవపాండవ సమరంలో ఎవరి పక్షాన చేరకుండా తీర్థయాత్ర కు వెళతూ,

"వారు వీరునాకు బాంధవమున నొక్క రూపయె
వ్వారి గూడ నొల్లబంధు వర్గముల్చలంబున
న్పోర జాడజాల దీర్థములకు బోయెద...." (మా.పు. 1-130)
అనడంలో బలరాముడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంభించాడని చెప్పవచ్చు.

ఉపాయాలు నాలుగు కాకుండా ఉపాయాలు ఏడున్నట్లు తెలుస్తోంది.

"అయుత యతి నుత సప్తో
పాయంబులు నెఱుగ వలయు బతి సామము భే
దాయతి దానము దండము
మాయోపేక్షేంద్రజాల మార్గములొలిన్" (కు.మా. 10-182)

సామదాన భేద, దండోపాయాలతో పాటు మాయ, ఉపేక్ష, ఇంద్రజాలాలను కూడ రాజు శత్రువు పై ప్రయోగించవచ్చు.

ఇలాంటి ఉపాయాలు నిష్ప్రయోజనాలైతే సంధి విగ్రహాదులైన షాడ్గుణ్యాలను ప్రయోగించాలి. హిరణ్యకశిపుడు రాజ్యం చేస్తూ, దేవేంద్రునికి కొరకరాని కొయ్య అయ్యాడు. ఇంద్రాది దేవతలతో బృహస్పతి చతుర్విధోపాయాముల ప్రయోగం గురించి ఆలోచించాడు. ఖలుడు అసహాయ సాహసుడు, అజేయుడు, ఘనుడు ధూర్త ముడైన హిరణ్యకశిపుని ముందు చతుర్విధోపాయాలు, సంధి విగ్రహాదులైన షాడ్గుణ్యాలు, అప్రయోజనాలని బృహస్పతి నిర్ణయం. (నృ. పు 2-136)

యుద్ధ వర్ణనలు

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలలో పేర్కొనబడిన యుద్ధాలు వీరరసంతో సరసమనోజ్ఞంగావున్నాయి. యుద్ధ దారుణ రూపాన్ని అక్షర రూపంలో చిత్రించడానికి కవులు నేర్పును ప్రదర్శించారు. యుద్ధ భీభత్సానికి వారత కల్పించి, పఠిత మనస్సుకి హాయిని చేకూర్చడానికి ఎన్నో ఉపమానాలు ప్రయోగించారు.

ఆనాటి యుద్ధాలలో రథ, గజ, తురగ పదాతి దళాలు అనే చతురంగబలాలు పాల్గొనేవి.

"శరపరంపరలచే సైన్యంబు గ్రమ్మంగ
రథముల పఱపించు రథికవరులు
రథికులపై గుంజరములు దీకొల్పి గ
ర్వమున దాకెడు గజవాహకులును
గజవాహకులమీద గంఖాణముల దోలి
తత్తుల నఱకు రాహుత్తగములు
రాహుత్తులను బరాక్రమ లీల శోభిల్ల
జేరి యీటెల గ్రుమ్ము వీరభటులు
నగచు బోరాడె రోషంబులతిశయిల్ల
నుభయ చతురంగ బలములు నుక్కుమిగిలి...." (అని.చరి.5-11)

ఇదీ మనముందు కదులాడుతున్న ఆనాటి చతురంగ బలాల యుద్ధదృశ్యం. కొమ్మరాజు చేసిన యుద్ధం ఇలావుంది.

"....చయ్యన కుంతంబు జళిపించి యార్చి
ఘోటకపటు వీరకోటుల బొడిచి
కాల్బలంబుల చిదిమి గజములదునిమి
మోట పలకలద్రుంచి మొనలు ఖండించి
నలుగురినేగురి నలినలి చేసి" నట్లు పేర్కొనడమే కాదు ఇంకా

ఇలా తనప్రతాపాన్ని చూపాడు.

"....మావటీలను గొట్టి మన్నీల నరికి
రాజుల పడగొట్టి రణవీథిద్రోచి
ఘన వీరవరులను ఖండించి వారి
కుతికెలు వెసద్రుంచి గుండెలు పెరికి

కడగిమొనలను బొవకట్టుగా గూల్చ
అపుడు రక్తంబేరులై పారుచుండె
గజకళేబరములు కలనిమధ్యమున
తెప్పలైనెత్తుట తేలాడు చుండె," నట (ప.వీ.చ, పుట 516)

ఆనాటి యుద్ధాల దారుణ దృశ్యం ఇది. ఇలాంటి ఘట్టాలు ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాల్లో కోకొల్లలు.

"చదిసెందేదులు, పాఱెవారణము లశ్వమ్ముల్ధరం గూలె, గం
జెదరెన్ సైన్యము, వ్రాలెబాహువులు, త్రెస్సెన్ మాంసముల్ రాలెనం
గదముల్, తీలెగిరీటముల్, ప్రజచ్ఛేణి కయ్యంబుంజొ
త్కదనర్చన్ భుజదర్పమొప్పనిరువాగుంజేరి పోరాడగన్"
(కువ.చ, 2-147)

ఇలా యుద్ధ తీవ్రతను ఆవేశంతో పేర్కొనడం కనబడుతుంది.

<u>కోటపై దాడి :-</u> రాజ్యరక్షణకు కోట గుండెవంటిది కోటల్ని ఆక్రమించడంతో యుద్ధానికి ముగింపు పలికేవాళ్లు. అందువల్ల కోటల్ని నాశనం చేయడానికి వాటిపై దాడిచేసే వాళ్లు. ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి పూర్తిసమాచారం లభిస్తోంది.

"ప్రాకారములు ద్రవ్వి, పరిఖలుపూడిచి
కోటకొమ్మలు నేలగూలద్రోచి
వప్రంబుల గలించి, వాకిళ్ల వెకలించి
తలుపులు విఱిచి, యంత్రములు నెఱచి
ఘనవిటంకంబులు ఖండించి పడవైచి
గోపురంబులునేల గూలదన్ని
మకరతోరణములు మహిమ గూల్చి, కేతనం
బులుపించి, సోపానములు గదల్చి
గృహములెల్ల ద్రవ్వి గృహరాజముల గ్రొచ్చి
ధర్మకుంభచయము పాఱవైచి
కరులు కొలనుసొచ్చి కలచినకైవడి
గపులు లంకజొచ్చి కలచిరపుడు." (భాగ.9-290)

కోటలపై ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి అనిరుద్ధ చరిత్రం (4-40), ఉత్తర హరివంశం (3-34.35) పేర్కొన్నాయి.

యుద్ధ వర్ణనలు

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలలో పేర్కొనబడిన యుద్ధాలు వీరరసంతో సరసమనోజ్ఞంగావున్నాయి. యుద్ధ దారుణ రూపాన్ని అక్షర రూపంలో చిత్రించడానికి కవులు నేర్పును ప్రదర్శించారు. యుద్ధ భీభత్సానికి చారుత కల్పించి, పఠిత మనస్సుకి హాయిని చేకూర్చడానికి ఎన్నో ఉపమానాలు ప్రయోగించారు.

అనాటి యుద్ధాలలో రథ, గజ, తురగ పదాతి దళాలు అనే చతురంగబలాలు పాల్గొనేవి.

"శరపరంపరలచే సైన్యంబు క్రమ్మంగ
రథముల పఱపించు రథికవరులు
రధికులపై గుంజరములు దీకొల్పి గ
ర్వమున దాకెడు గజవాహకులును
గజవాహకులమీద గంఖాణముల దోలి
తత్తుల నఱకు రాహుత్తగములు
రాహుత్తులను బరాక్రమ లీల శోభిల్ల
జేరి యీటెల గ్రుమ్ము వీరభటులు
నగమ బోరాడె రోషంబులతిశయిల్ల
నుభయ చతురంగ బలములు నుక్కుమిగిలి...." (అని.చరి.5-11)

ఇదీ మనముందు కదులాడుతున్న అనాటి చతురంగ బలాల యుద్ధదృశ్యం. కొమ్మరాజు వేసిన యుద్ధం ఇలావుంది.

"....చయ్యన కుంతంబు జళిపించి యార్చి
ఘోటకపటు వీరకోటుల బొడిచి
కాల్బలంబుల చిదిమి గజములదునిమి
మోట పలకల్ద్రుంచి మొనలు ఖండించి
నలుగురినేగురి నలినలి చేసి" నట్లు పేర్కొనడమే కాదు ఇంకా

ఇలా తనప్రతాపాన్ని చూపాడు.

"....మావటీలను గొట్టి మన్నీల నరికి
రాజుల పడగొట్టి రణవీథిద్రోచి
ఘన వీరవరులను ఖండించి వారి
కుతికెలు వెసద్రుంచి గుండెలు పెరికి

కడగిమొనలను చావకట్టుగా గూల్చ
అపుడు రక్తంపేరులై పారుచుండె
గజకళేబరములు కలనిమధ్యమున
తెప్పలైనెత్తుట తేలాడు చుండె," నట (ప.వీ.చ, పుట 516)

ఆనాటి యుద్ధాల దారుణ దృశ్యం ఇది. ఇలాంటి ఘట్టాలు ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాల్లో కోకొల్లలు.

"చదిసెందేడులు, పాతెవారణము లశ్వమ్ముల్ ధరం గూలె, గం
జెదరెన్ సైన్యము, వ్రాలెబాహువులు, త్రెస్సెన్ మాంసముల్ రాలెనం
గదముల్, తీలెగిరీటముల్, వ్రలచేశ్రేణి కయ్యపుంజా
కుకదనర్చన్ భుజదర్పమొప్పనిరువాగుంజేరి పోరాడగన్"
(కువ.చ, 2-147)

ఇలా యుద్ధ తీవ్రతను ఆవేశంతో పేర్కొనడం కనబడుతుంది.

<u>కోటపై దాడి :-</u> రాజ్యరక్షణకు కోట గుండెవంటిది కోటల్ని ఆక్రమించడంతో యుద్ధానికి ముగింపు పలికేవాళ్లు. అందువల్ల కోటల్ని నాశనం చేయడానికి వాటిపై దాడిచేసే వాళ్లు, ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి పూర్తిసమాచారం లభిస్తోంది.

"ప్రాకారములు ద్రవ్వి, పరిఖలుపూడిచి
కోటకొమ్మలు నేలగూలద్రోచి
వప్రంబుల గలించి, వాకిళ్లు వెకలించి
తలుపులు విఱిచి, యంత్రములు నెఱచి
ఘనవిటంకంబులు ఖండించి పడవైచి
గోపురంబులునేల గూలదన్ని
మకరతోరణములు మహిమ గూల్చి. కేతనం
బులుపించి, సోపానములు గదల్చి
గృహములెల్ల వ్రచ్చి గృహరాజముల గ్రొచ్చి
భర్మకుంభచయము పాఱవైచి
కరులు కొలనుసొచ్చి కలచినకైవడి
గపులు లంకజొచ్చి కలచిరపుడు."(భాగ.9-290)

కోటలపై ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి అనిరుద్ధ చరిత్రం (4–40), ఉత్తర హరివంశం (3-34,35) పేర్కొన్నాయి.

రణగొణధ్వనులు :-

"పొడు పొడుడన్మాట పొకుడన్మాట
విడు విడుడన్మాట వ్రేయుడన్మాట
చలముడింపక చంపుచంపు డన్మాట
తొలగక తలద్రుంచు త్రుంచుడన్మాట
యిందు రాలేదేడి యేడి యన్మాట
యిందు రానిమ్ము రానిమ్మను మాట (రం.రా.యుద్ధ పుట-311)

ఇలాంటి భీకర ధ్వనుల మధ్య వీరులు తమ పక్షం వాళ్లని, వైరిపక్షం వాళ్లని గుర్తు పట్టడానికి కేకలు వేస్తుంటారు.

"పోకు పోక నుచు, ఇక్కడ నేనుండ తెరుగవా, ఏనుండ నెక్కడకీవు పోవంగ" (ప.వీ.చ పుట 156) "కోపంబు మించగా 'కో' యని...." అరవడం, (పుట. 349) రణగొణ ధ్వనులుగా చెప్పవచ్చు.

"రాకు రాకు మనెడి రట్టడితనములు
పోకు పోకు మనెడి పొగరువగలు
పొడవు పొడవు మనెడి బెదిదంపు బీరముల్
విడువు విడువు మనెడి వీక లెసగ" (విజ వి. 3-150)

ఇలాంటి శబ్దాలు ఆనాటి యుద్ధ భూముల్లో మారుమోగేవి.

యుద్ధానంతరం – యుద్ధభూమి :-

సూర్యాస్తమయంతో యుద్ధం అగుతుంది. ఇరుపక్షాల సైనికులు తమతమ డేరాలలోకి చేరుకుంటారు. తమ వాళ్లు ఎంతమంది చనిపోయారో, మరెంత మంది క్షతగాత్రులైనారో, ఎంత ప్రాణ నష్టం జరిగిందో తెలుసుకోవడానికి, ఇరు పక్షాల అగ్రనాయకులు యుద్ధ భూమికి రాత్రివేళ వచ్చేవాళ్లు.

హనుమంతుడు, విభీషణుడు ఇలాగే వచ్చారు.

"....తమలో నెవ్వరు నచ్చిరో నొచ్చిన వారెవ్వరో విచారింపదగుదని మహాంధకారంబు నడుమ నింగలపు గొటివులు పట్టుకొని రణరంగంబు గలయ శోధింపుచు వచ్చి శరతల్పంబున నున్న జాంబవంతుని .... చూశారట (మొ.రా.యుద్ధ. 1-60).

రాముని చేతిలో రావణుడు మరణించాడు. మండోదరి మొదలైన రావణుని భార్యలు శోకంతో రంగభూమి మధ్యలోకి వచ్చారు. అక్కడ దృశ్యం బీభత్సంగా వుంది, విరిగిన రథాలు, పగిలిన కపాల కుంభాలు. తెగిన చేతులు, ముక్కలై పడి

వున్న దేహాలు, మంచి ఏనుగు దంతాలు, చదిసిన తలలు, పగిలిపోయిన గదలు, కవచాలు, తెగిపడివున్న గుండెలు, తలలు, తునిగిపోయిన కత్తులు, నాశనమైన శస్త్రాలు. ముక్కలైన ప్రేవులు, విడిచిన ఏనుగులు గుర్రాలు. చిన్న చిన్న కొండల శిలల కింద అడ్డదిడ్డంగా గుడ్లు బయటికి పెట్టి పడిపోయిన భటులు, ఆ శవాల్ని చుట్టు ముట్టిన కాకులు. గద్దలు, రాబందులు ఆ యుద్ధ భూమిలో కనబడతాయి. (రం.రా.పుట-469) భీభత్సంగా వుండే ఇలాంటి యుద్ధ క్షేత్రాలు భాస్కర రామాయణం (యుద్ధ. 2220), విక్రమార్క చరిత్రం (4-97), కువలయాశ్వ చరిత్రం (2-148) మొదలైన కావ్యాలలో సాక్షాత్కరిస్తాయి.

ప్రతి జాతి యుద్ధం చేయకూడదనీ దానివల్ల చాలా నష్టాలు వున్నాయనీ అనుకుంటూనే వుంటుంది కాని తప్పని పరిస్థితులలో ప్రపంచంలోని ప్రతిప్రాణి యుద్ధరంగానికి నడచి తీరవలసిన దుస్థితిలోనే వుంది. ఇలాంటి స్థితిలో తాటస్థ్యం అనేది అసంభవం.

<u>యుద్ధ - లక్ష్యం :-</u> ప్రతి యుద్ధానికి ఒక లక్ష్యం వుంటుంది. రాజకీయాది కారణాల వల్ల యుద్ధాలు జరుగుతుంటాయి ఈ యుద్ధ లక్ష్యాలేమిటో ముందుగానే నిర్ణయించుకుంటాము.

శత్రువును అశక్తునిగా చేయడం, ఆయుధ రహితునిగా, సహకార విహీతునిగా చేయడం, అతని కీర్తిని కలిగించే ప్రతి దానిని నాశనం చేయడం, అతనికి విధించడం. అతని రాజ్యాన్ని ఆక్రమించడం, సంపదలు కొల్లగొట్టడం యుద్ధం వల్ల ప్రయోజనాలు. యుద్ధం వల్ల కలిగే దుష్ఫలితాలిలా వుంటాయి

"పోరు మంచిది గాదు భూమి నెక్కడను
పాడౌను దేశంబు పగమించెనేని
ప్రజలెల్ల నశియించి పారిపోవుదురు
బండారమునకు పైకంబులేమి
రాణువ యంతయు రహిచెడి యుండు
చేజీతగాండ్రెల్ల చెలగి కోపించి
ఈయ గల జీతంబు లిమ్మందురపుడు
పతిబంటు మేరలు పరిహార్యమగును
పంపిన పనిజేయ పాలుమాలుదురు
పగవారి వార్తలు పరికింపలేరు
తెలిసిన శాత్రవుల్ ధీరతవచ్చి
భూమెల్ల గొనుటకు బుద్ధిపెట్టుదురు...." (ప వీ.చ, పుట 323)

అంతేకాదు కీర్తి ప్రతిష్టలు దెబ్బతింటాయి కాబట్టి యుద్ధం చేయడం మం)దికాదు. యుద్ధ సమయాల్లోనూ, యుద్ధానంతరం ప్రజల ఇబ్బందులు వర్ణనాతీతం

బ్రహ్మనాయుడు గురజాలపై దండెత్తి రాగా అక్కడి ప్రజల భయాందోళన లెంత హృదయ విదారకంగా వున్నాయో గమనించవచ్చు

"ఇండ్ల లోపలి సొమ్ము లెడలించి తెచ్చి
పదిలంబు కాదని భావింప లేక
పెంటబూడిదలోన పెట్టెడు వారు" (ప.వీ.చ, పుట - 173)

"పెట్టిన తావున పెకలించి ధనము
బలువుగా మూటలు బంధించికట్టి
నూతులలోపల నూకెడు వారు" (ప.వీ.చ పుట – 173)

"హయముల చయ్యన నట్టులు విడిచి
కుక్కలం కట్టిన గొలుసులు విడిచి
ఇండ్ల లోపల సరుకులెల్ల వెళ్ళించి" (ప.వీ.చ. పుట. 174)

"ఆడువారల నెల్ల నతి వేగనంపి
ఇండ్లు వదలి పోవుటెట్లకో మనము
ఓ దైవమా" యని యుండెడివారు" (,, ,,)

"ఈ పసి బాలురనీ యోడు వారి
సెటు కించి పోవంగనెట్లు కాళ్ళాడు" (,, ,,)

అని బాధ పడేవాళ్ళు దైవాన్ని నిందించేవాళ్లు. భయంతో మెదడు మొద్దుబారగా నిర్లిప్తంగా ఉండేవాళ్ళు, ఇంకా ఎన్నో విధాల ప్రజలు మానసికమైన ఇబ్బందులకు గురి అయ్యారు. (ప వీ.చ, పుట. 174) యుద్ధానంతరం కోశాగారాన్ని నింప డానికి పాలకులు ప్రజలపై అధికంగా పన్నులు విధించి కట్టకపోతే హింసించడం జరిగింది. ప్రజాసౌకర్యాలు అనేవి వట్టి బూటకపు మాటలే. నిరంతరం రణభూమి లో నిద్రించే పాలకులు ప్రజలగురించి, ప్రజాజీవన సరళిని గురించి ఆలోచించ డానికి అవకాశమే లేదు. రాజ పదవి ఎందుకుందో అనే ఆలోచనకు తావులేదు.

రణముకుడుపు :- ఈవీరాచారం భయంకరమైంది. జుగుప్సను కలిగించేది. ఇలాంటి అచారాలు మన రాజరికవ్యవస్థలో చోటు చేసుకోవడం దురదృష్టకరం.

రణము కుడపడం అంటే "శత్రువులు నిహతులైన చోట వారి రక్తముతో

కలిపిన అన్నము వారి తలపుసు కలలో పెట్టుకొని యొడలికి భస్మమలదికొః నొంటిగా దిగంబరులై భూతబలి మంత్రములు చదువుచు డాకిన్యాదులకు బలి పెట్టుట."[25]

శత్రువును వధించినా కక్ష తీరక పోవడంతో వీరావేశులైన రాజులుఇలాంటి అచారాన్ని పాటించారని చెప్పవచ్చు. మట్ల ఎల్లరాజు తన శత్రువైన కొండ్రాజు తిరుమల రాజును యుద్ధంలో చంపాడు, అక్కడికీ కక్ష తీరక ఆరాత్రి రణము కుడిపించాడు, ఈ వీరాచారాన్ని మట్ల అనంతరాజు ఇలా వర్ణించాడు.

"ఫాల దృగగ్ని దృగ్జ్వలన భాపరి భావిభుజాసిదర్శనో
న్మీలిత సాధ్యసస్థగిత నిష్ఠురలోచన వైరి వీర భూ
పాలక ఫాల రక్త రసపానపలాశన తుష్ట భూత భే
తాళ పరిత భైరవపత్రదణ మార్గ నటద్భట వ్రజా (కాకుత్స్థ3-166)
అని పేర్కొన్నాడు.

రణబలి:- యుద్ధంలో విజయం కలగడానికి, యుద్ధభూమిలోని దుష్ట శక్తులను తృప్తిపరచడానికి మనిషిని బలిఇవ్వడాన్ని రణబలి అని చెప్పవచ్చు.

"ఏమి విచారించి యిటు వచ్చినారో
బవరం బొసర్చిన పట్టిబంధించి
రణబలిపెట్టించు రణ భూమికెల్ల." (ప.వీ.చ, పుట-326)

అని రణ బలి గురించి శ్రీనాధుడు పేర్కొన్నాడు.

బొమ్మవెట్టడం :- యుద్ధంలో శత్రురాజులను జయిస్తే వాళ్ళ బిరుదాలను విజయుడైన రాజు గ్రహిస్తాడు, వాళ్ళ బొమ్మల్ని వేయించి తనకాలి అందెకు పొదిగించు కుంటాడు. దీన్నే 'బొమ్మవెట్టడం', 'బొమ్మకట్టడం' అంటారు, ఇది ప్రాచీన వీర సాంప్రదాయం.

"....అకాలి గండ పెండారంబు దాపున
బొమ్మలైవైరి భూభుజులు వ్రేల...." (కాశీ. 1-45)

ఇట్టే అచ్చు:- యుద్ధంలో గెలిచిన రాజు ఓడిన రాజుపై తమ ముద్ర అచ్చొత్తించడం

తారకుడు యుద్ధంలో పారి పోతున్న చంద్రుని పిరికి వాళ్ళందరికి పరాకాష్ఠగా నిరూపించడానికి జీడితో జింక ముద్రను కొమ్ముపై ఒత్తి విడిచాడు.

"పోరదన కోడి పాలుసీహారరోచి
బట్టుకొని పోయి దానవప్రభుడు పిడికి
వారికెల్లను నోగులవాని గాగ
సురముపై జీడినిట్టి యప్పొత్తి విడిచె." (కుమా. 4-16)

యుద్ధవీరునికి స్వాగతం :- యుద్ధంలో శత్రువును వధించి విజయుడై తిరిగివచ్చే రునికి పురప్రజలు ఘనస్వాగతాన్ని పలికేవారు. వృషకేతుని, కపికేతుని వధించి జయుడై వస్తున్న బభ్రువాహనునికి పురప్రజలు ఇలా స్వాగతం పలికారు.

"కొలదిగా బన్నీరు చిలికించి కప్పురం
బున గృహాంగణముల ముగ్గుదీర్చి
సమకట్టు చీనాంబరములతో బెరయ జి
త్రములుగా మకరతోరణము లెత్తి
యెడనెడ వారమృగేక్షణానృత్య యో
గ్యములైన వివిధ యంత్రములమర్చి
సాంబ్రాణి ధూప వాసన గదంబించు వీ
థుల మంగళ ద్రవ్యములు ఘటించి
భూరి జయ వాద్యఘోషముల్ బోరుకలగ
బౌరజనులెదుర్కొనెడు సంభ్రమము......." (జై.భార.7-49)

జరాసందుని జయించి పురప్రవేశం చేస్తున్న బలరామకృష్ణులను చూడాలని

".... .... యున్నత సౌధములెక్కి వారిపై
బల్లవపుష్ప లాజములు పౌరపురంధ్రులు సల్లి రెల్లెడన్."
(భాగ. 10 పూ,భా-1579)

విదేశాంగనీతి

ప్రాచీన కాలంలో హిందూదేశం చిన్న చిన్న స్వతంత్ర రాజ్యాలుగా వుండేది. ప్రతి రాజ్యం శత్రురాజ్యాల బారినుంచి రక్షించుకునేందుకు బలమైన సైన్యాన్ని పోషించేది. ఆర్థికాభివృద్ధిని సాధించడానికి దండయాత్రలు, పొరుగురాజ్యాలపై దురాక్రమణలు జరిపేది. శత్రురాజులను జయించడానికి చతుర్విధోపాయాల్ని, వివిధ పద్ధతులను, వ్యూహాల్ని అవలంబించే, వాళ్లు దీనివల్ల మిత్రులు శత్రువులు ఏర్పడతారు. వీటన్నిటినీ సక్రమంగా చూడడానికి మంత్రులు, గూఢాచారులు మొదలైన ఉద్యోగులు అవసరమయ్యేవాళ్లు. తన రాజ్యం సుఖంగా వుండాలంటే పరిస్థితులన్ని బట్టిరాజు మిత్ర, శత్రురాజులతో సత్సంబంధాల్ని ఏర్పరచుకోవాలి. ఏరాజు శాశ్వత మిత్రుడుగాని, శత్రువుగాని కాదు. తనరాజ్య ప్రయోజనాల్ని ఆశించి

మిత్రత్వం శత్రుత్వం పాటించాలి. ఇది విదేశాంగనీతిలో ప్రధానాంశం.

మండల సిద్ధాంతం :

మండల సిద్ధాంతానికి ఆధారం షాడ్గుణ్యానికి మూలాధారమైన రాజమండలం ప్రకృతి సంపదలు, శమవ్యాయామికం అనేవి ఈ సిద్ధాంతంలో చర్చింపబడ్డాయి.

రాజ్యం సప్తాంగ నిర్మితమని ప్రాచీన రాజనీతి చెబుతోంది. ఈ సప్తాంగాల స్వరూప స్వభావాలను కౌటిల్యుడు వివరించాడు.

శమం అంటే శాంతి. ఇతర రాజులతో శాంతి సంబంధాలను కలిగివుండడం వ్యాయామం అంటే పని. రాయబార కార్యకలాపాలు, యుద్ధాలు మొదలైనవి వ్యాయమంలో చేరతాయి.

"భౌగోళిక కారణాల చేత, పరస్పర ప్రయోజనాలదృష్ట్యాఏర్పడ్డమిత్ర దేశాలకు, మిగిలిన రాజ్యాలు సృష్టించిన శత్రు కూటాలకు మధ్య అధికార సమతుల్యతను [Balance of Power] సాధించడమే మండల సిద్ధాంత లక్ష్యం.[26]

"శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు" అనేనీతిని పాటించడం, శత్రు రాజుయొక్క మిత్రుల మధ్య విభేధాలు సృష్టించి, వాళ్ళ మనసు మార్చడం ఈ మండల సిద్ధాంతంలో ముఖ్యాంశాలు.

శత్రు రాజుకు శత్రువులైన వాళ్లని ఒక కూటమిగా చేసి, శత్రురాజ్యంపై దండెత్తడం, పొరుగు రాజులే చక్రవర్తికి బలమైన శత్రువులుగా మారడం,ఈమండల సిద్ధాంతం ప్రకారం జరిగేవి.

శత్రురాజులతో యుద్ధాలు చేసినా, సంధి చేసుకున్నా ఆప్రభావం ఇతర రాజ్యాలపై కూడ వుంటుంది. విజిగీషువైన రాజు ఇరుగు పొరుగు రాజ్యాలతో ప్రవర్తించే విధానాన్ని ఈ రాజమండలం పరిశీలిస్తుంది. కాబట్టి ఈ మండల సిద్ధాంతం విదేశాంగ నీతిలో ప్రముఖ పాత్ర వహిస్తుంది

రాజమండలానికి కేంద్ర బిందువు విజిగీషువు. ఇతని చుట్టు పన్నెండు మంది రాజులు వుంటారు కౌటిల్యుడు దీన్ని గురించి కూలంకషంగా చర్చించాడు. ఈ మండలం లోని రాజుల గురించి వివరించాడు [27]

1. విజిగీషువు	:	జయేచ్ఛ కలిగిన రాజు
2. అరి	;	విజిగీషుని శత్రువు
3. మిత్రుడు	;	అరిసమీప రాజ్యంలోని వాడు విజిగీషుని మిత్రుడు.
4. అరిమిత్రుడు	:	మిత్రరాజ్యానికి దగ్గరివాడు విజిగీషుని శత్రువు.
5. మిత్రమిత్రుడు	:	అరి మిత్రుని రాజ్యానికి దగ్గర వాడు. విజిగీషువు మిత్రునికి మిత్రుడు
6. అరిమిత్ర మిత్రుడు	:	మిత్ర మిత్రుని రాజ్యానికి సమీపంలోని వాడు. అరి మిత్రుని మిత్రుడు.

పార్ష్ణిగ్రాహుడు : విజిగీషువుకి వెనక నుండే శత్రువు.
అక్రందుడు : పార్ష్ణిగ్రాహునికి వెనకనుండే శత్రువు పార్ష్ణిగ్రాహునికి శత్రువు
పార్ష్ణిగ్రాహాసారుడు ; అక్రందుని వెనక వుండే రాజు పార్ష్ణిగ్రాహాసారునికి మిత్రుడు.
, అక్రందాసారుడు : పార్ష్ణిగ్రాహునికి వెనుక నుండే రాజు అక్రందుని మిత్రుడు
. మధ్యముడు ; విజిగీషువుకి దగ్గరి రాజు. ఎవరికి మిత్రుడు కాని శత్రువు కాని కాదు.
, ఉదాసీనుడు ; అందరికి దూరంగా తటస్థంగా వుండేవాడు.

"ప్రకృతి మండలమునకు ఏకాంతరులగు రాజులను నేమిగను, అనంతరులగు జులను ఆకులుగను, నేతయగు (విజిగీషువు) తన్ను నాభిగను చేసుకొని నలు ్కల వ్యాపించవలెను." [28] అంటాడు కౌటిల్యుడు.

విష్ణుద్వేషులైన రాజులు జరా సంధునితో జత కట్టారు.

– – – పౌండ్ర కళింగ దంత వక్త్ర శిశుపాల సాల్వ రుక్మి యవన వేణుధారి ఏర గాంధార త్రిగర్త భగదత్తులను మఱియు వంగవంగ సుహ్మవిదేహ కాశ ాశ దశార్ణమత్స్య పాండ్య దేశాధీశులు – – – –" (హరి. ఉ. భా.2-9) •సంధునితో మైత్రి చేశారు.

కృష్ణునితో పరాభవించ బడిన జరాసంధుడు.
"దీనికి దగ మీరును మీ
సేనా సముదయముతో విశృంఖల లీలం
బూని నడచి పగతుపురం
బైన మధుర పొదలి వైరమడపగవలయున్" (హరి.ఉ.భా.2-7)

వాళ్ళను రెచ్చగొట్టి కృష్ణుని మీదికి దండ యాత్రకు తీసుకుపోవడం మండల ాంతానికి దృష్టాంతం.

విదేశ వ్యవహారాలలో అరి మిత్రులు అనే వాళ్ళు, ప్రముఖపాత్ర వహిస్తారు జకీయాలలో శత్రుత్వం, మిత్రత్వం అనేవి శాశ్వత వ్యవహారాలు కావు. కాబట్టి జుమిత్రులతో కూడా జాగ్రత్తగా ఉండాలి.

<u>డ్గుణ్యం</u> :- విదేశాంగనీతికి "షాడ్గుణ్యం" ప్రధానమైంది.

"చనవెఱిగి నడపవలయును
వినయోచితవృత్తి సంధి విగ్రహయానా

సన సంశ్రయణ ద్వైధము
లను షాడ్గుణ్యంబు పతి నిజామాత్యులతోన్ (కు.మా. 10-183)
సంధి, విగ్రహం, ఆసనం, యానం, సంశ్రయం, ద్వైధీభావం అనే ఆరుగుణాల్ని షాడ్గుణ్యం అంటాడు.

1. సంధి :- షరత్తులతో ఒప్పందం చేసుకోవడం. శత్రువు కంటె బలహీనుడైతే సంధి చేసుకోవాలి తనకు సమానుడైన రాజు దగ్గరికి గూఢచారులను పంపించి ఆ రాజును గురించి తెలుసుకోవాలి. అతనితో స్నేహం చేసుకోవడానికి లేఖలు పంపి, అతడు పంపిన లేఖలు చదవాలి. రాయబారుల చేత కానుకలు పంపాలి అతడు పంపిన కానుకలు స్వీకరించి, అనుభవిస్తూ, సంతోషంతో వియ్యం కలపడం, ఒకరితో మరొకరు స్నేహం చేయడం వల్ల సంధి ఏర్పడతుంది. (స.నీ.స 3-646)
2. విగ్రహం :- అపకారం లేక విరోధం. శత్రువు కంటె అధికుడైనపుడు విగ్రహాన్ని పాటించాలి.

"పరభూమి రాజు దుర్బలుడైన తఱిచిన
మన్నించు వారికి జెన్ను మిగుల
బసులు దెచ్చియు గడిపల్లెలు పొడిచియు
జిచ్చులు వైచియు జేలలు గొనియు
దెరవాటు లడిచియు దెక్కలి దాకియు
నూళ్లు గాల్చియుపైరి నొలిచి కొనియు
బందులు పట్టియు దొందడి చేసియు
గన్నగాండ్రను బంచి కలిమి గొవియు
కొలుచు చేలును త్రోటలు కొల్ల గొనుచు
బ్రతుకుడవి తాను జతురంగ బలము తోడ
బగఱపైజని దేశంబు పాడుచేసి
వెఱపు పుట్టించు చునికియు విగ్రహంబు" (స.నీ.స. 3-647)

3. ఆసనం :- ఆసనం అంటే ఉపేక్షించడం. "నాపై పడుటకు శత్రువునకు శక్తి లేదు. శత్రువుపై పడుటకు నాకు శక్తి లేదు" అని తోచినప్పుడు, ఆసనం పాటించాలంటాడు కౌటిల్యుడు [29]

"బలువగు దుర్గంబు పాటించుకొని యాప్త
చరుల చూపుల బరుసంబు చూచి
మతిమంతులనదగు మంత్రి వర్గము బంచి
యధికులతో నెయ్యమలర గూడి

తనయంత వానిని దళవాయిగా జేసి
చతురంగ బలముతో నతని గూర్చి
పగవారి భూములపై దండు పంపుచు
భవ్య వస్తువులు గప్పములు గొనుచు
నాత్మరక్ష మేరయన న్యాయవర్తుల
దనకు నెగ్గుసేయ దలచువారి
మదమడంచి యెందు గదలక యుండుట
యాసనం బనంగ నతిశయిల్లు." (స.నీ.స 3-649)

యానం :– యానం అంటే సైన్యంతో శత్రువు పైకివెళ్ళడం. "గుణాతిశయము గినప్పుడు యానము" పాటించాలంటాడు కౌటిల్యుడు.[30] ఇది పంచవిధాలు.

సంధాయ యానం	:	శత్రువును వశపరచుకొని దుర్గాదులను గ్రహించాలని కదలిపోవడం.
• ప్రసంగయానం	:	ఒకదిక్కుకనిపోయి, వీలుపడితే మరో దిక్కుకుకదలి పోవడం.
• విగృహ్యయానం	:	శత్రువును సంహరించాలని కదలి పోవడం,
• సంభూయ యానం	:	శత్రువును ఒంటరిగా గెలవడానికి సాధ్యం కాకుంటె ఇతర రాజులను సమకూర్చుకొని కదలిపోవడం.
5. ఉపేక్షయానం	:	శత్రువును సంహరించాలనే ఆలోచనతో దేశకాలాదులను చూడకుండా కదలి పోవడం.

"యానము చేత శత్రుకార్యములను భంగపరుచుట సాధ్యము, (యానకాలములో) నాకార్యములను రక్షించుకొనుటకు కావలసిన చర్యలను తీసుకొన గలను అని అనుకొని నప్పుడు యానము ద్వారా వృద్ధిని సాధించవలెను అని అంటాడు కౌటిల్యుడు.[31]

5. సంశ్రయం :– ఇతరులకు వశం కావడం. "నేను శత్రుకార్యములను భంగపరుప లేకున్నాను నాకార్యములకు కలిగిన భంగపాటును నివారించలేకున్నాను, అని అనుకొనినపుడు అతడు బలవంతు నాశ్రయించి తనకార్యములను చక్క బెట్టుకొని క్షయము నుండి స్థానమునకు స్థానము నుండి వృద్ధికిని చేరవలెను" అని కౌటిల్యుడు అంటాడు.[32]

"ఎల్లగుణంబుల నెక్కుడు నేర్పును
సాహసంబును లావుజలము గలుగు
పగరాజులిరువురు బలసమేతంబుగా
గడమిమైబెనెత్తి విడియుటయును

గలగక తొలగక కార్యంబు తోడవ
మదము బెరయ సేనకెదుర నడచి
...రు భేదముగ జేయ నొయ్య నవ్వలి వాని
నొకరునితో నెయ్య మొనరగూడి
...తము దాను నున్న యతడు దన్నేమఱి
...పోట వొడిచి యుక్కడంచి
...ముల నడచియును జాలు గొన్నటయు
...యంబు (నాగి జగతి బరగు)" (స.నీ.స. 3-650)

... ... :- ఒకనితో సంధి, మరొకనితో యుద్ధం "కార్యము సహాయ సాధ్య ... ద్వైధీభావము అనుసరించాలంటాడు కౌటిల్యుడు.[33] ఈ షాడ్గుణ్యంలో ... ...మైంది. రాజు, అభిమత నయశాస్త్రస్థ ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తి ... ...చేసే యానం చేయాలి. శౌర్యం, పౌరుషం మొదలైనని రాజకు ఉండ... ... ...హశక్తి కోశం, సేనలతో కూడి ఉండడం ప్రభుశక్తి మంత్రులు, దూ... ...లు ... ...లైన వాళ్ళ నుంచి లభించే శక్తి మంత్రశక్తి అని అంటారు.

...ధి విగ్రహముల వలన సమమగువృద్ధి కలుగ నున్నప్పుడు సంధి చేసు... ... ఏలయన యుద్ధము మూలమున క్షయము, వ్యయము, దూర ప్రాంత ... ...ము ప్రవాసము ఇతర ప్రయాసలు సంభవించును, దీనిని ... ... అసనమే వరించదగినదని తెలుసుకొనవలెను." యుద్ధానికంటె సంధి ... మంచిదని, కౌటిల్యుడు అభిప్రాయపడ్డాడు.[34]

... ...: విదేశాంగ వ్యవహారాలను పూర్తిస్థాయిలో ప్రభావితం చేసేవాటిలో ...కూడా ముఖ్య భూమికను నిర్వహించింది. పదహారో శతాబ్దం నుండి ...శతాబ్దం వరకు పాశ్చాత్య వాణిజ్య సంస్థలు ప్రభావం ... ...భావాన్ని చూపిందో అందరికి తెలిసిన విషయమే. ...కాలంలో వర్తకులు విదేశాంగ వ్యవహారాలను ప్రభావితం చేశారని ... ...ధారాలున్నాయి.

"సింధుర మహత్వముఖ్యముల్వేర్చు దొల
చేవి వణిజుల కూళ్ళు సద్గృహములు పురి
...లువు దేజంబు వెలమేలు గలుగ బ్రాత
వారిగా జేయు నరినవి చేరకుండు" (ఆము. 4-2?8)

...గులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటిని తీసుకొని వచ్చే దూర ద్వీపాంతర వర్తకులకు ... ...మాలు, మంచి నివాసాలు ఇచ్చి వాళ్ళని స్నేహితులుగా చేసుకోవడం... ... ...ఏనుగులు, గుర్రాలు శత్రువులకు చేరకుండా మేలు కలుగు తుందని రా... ...పాడు...న్నాడు.

-బాంధవ్యాలు :

విదేశాంగనీతిని ప్రభావితం చేసేవాటిలో రాజరిక బంధుత్వాలుకూడా ప్రధా నవి. శత్రువు తనకంటె బలవంతుడైన పక్షంలో అతనితో బంధుత్వాన్ని కలు పడం ప్రయోజనాన్ని చేకూరుస్తుంది.

రాయలు గజపతి కుమార్తెను వివాహం చేసుకోవడం విదేశాంగనీతిలో ఒక మే.

"....   .... రాయల బంధుత్వంబును
నీ యుక్తిం గలిగె గాదె నీతివిచారా" (కృ.వి. 4-20)

గజపతితో అనడం ఈ సందర్భంగా గమనించదగింది.

కృష్ణుని చేతిలో కంసుడు మరణించాడన్నవార్త విని అతని మామ జరాసం ధ21 అక్షౌహిణుల సైన్యంతో మధురపై దండెత్తి రావడం బంధుప్రీతికాక మరే ాదు.

ఇలా బంధుత్వాలు విదేశాంగ నీతిని నిర్ణయించడానికి కీలకమైన పాత్రవ న్నాయి.

శాంగనీతి - దూతపాత్ర :

విదేశవ్యవహారాలను సక్రమంగా చూడడానికి దూతలను నియమించేవాళ్లు. ళ్లనే రాయబారులని అంటారు. ప్రాచీన భారతదేశంలోని రాజ్యాల్లో రాయబారు ు తాత్కాలికంగా మాత్రమే నియమించారు. వీరుశాశ్వత ఉద్యోగులుకారు. ఈ రి రాయబారుల లాగా విదేశాలలో శాశ్వతంగా(పదవీకాలం ముగిసేవరకు) తిష్ట ే వాళ్ళుకారు. రెండు రాజ్యాల మధ్య ఒక నిర్దిష్టమైన పనిని సాధించడానికి దూ ను తాత్కాలికంగా నియమించేవాళ్లు ఒకరాజునుంచి ఇంకోదేశపు రాజుకుఎలాం విషయాన్నైనా చేరవేయడానికి దూత అవసరం చాలవుంది. సందర్భాన్ని బట్టి తలను నియమించేవాళ్లు. స్వభావాన్ని బట్టి దూతలను మూడు విధాలుగావిభజిం రు. నిసృష్టార్థుడు, మితార్థుడు, శాసనహారకుడు. వీళ్ళ లక్షణాలిలావుంటాయి

పతుల మాటకు బొందు పడమాట
గల్పించు నతడు నిసృష్టార్థుడనగజెల్లు
బతిచెప్పినంతయు జతురత బల్కునా
తడు మితార్థుండు నాదరణి బరగు
నటలేఖ గొని యేగినంతటనే యుండు,
నాతండు శాసనహారకుండు
ఈ మువ్వురును దూత లిందులో పచివుని సా
మర్థ్యమున కంటె సరవి నొక్క

పాలు నర్థంబు ముప్పాలు పరగు గొలత
యగుచు వర్తించు వారు వీరగుట జేసి
నీతి మార్గంబుచే వీరినెఱిగి యెఱిగి
వనుచుటెంతయు నొప్పు భూపతికి నెపుడు." (స నీ.స 2-348)

జాతి దేశాభ్యుదయం, సంధి, యుద్ధం మొదలైన అతిముఖ్య నిర్ణయాలను రాజులతో పునరాలోచించకుండా స్వతంత్రంగా నిర్ణయాలు తీసుకునే సర్వాధికారాన్ని కలిగివుండేరాజదూతలు ప్రథమశ్రేణి దూతలుగా పరిగణించబడేవాళ్లు ఇతనే నిసృష్టార్థుడు. కృష్ణుడు ఈ తరగతిలో చేరతాడు.

రాజు రాజ్యసంబంధికుల అనుమతితో పరరాజ్యాలతో వ్యవహారం చేయడానికి అధికారాన్నికలిగివుండే రాజదూతలు ద్వితీయశ్రేణికి చెందుతారు. ఇతనే మితార్థుడు. రాముని దూతఅయిన అంగదుడు ద్వితీయ శ్రేణికి ఉదాహరణం.

రాజ సందేశాన్ని యథాతథంగా పరరాజుకు చేరవేసే వాళ్ళు తృతీయ శ్రేణి దూతలు. ఇతనే శాసనహారకుడు. హంసడిభకుల దగ్గరికి వెళ్ళిన సాత్యకి ఈశ్రేణి వాడు. (ఉ. హరి)

ఈ త్రివిధాలైన దూతలను గురించి కౌటిల్యుడిలా వివరించాడు.

"అమాత్యుల కుండవలసిన అర్హతలుగల దూత సర్వాధికారము గలవాడు. (ఆ అర్హతలలో) నాల్గవ వంతులేని వాడు పరిమితాధికారముగల దూత. అర్థభాగములేనివాడు రాజాజ్ఞను అందించునాడు (అందుకు మాత్రమేఉపయోగించువాడు)[35]

"(తనప్రభువునకు) వార్తలను పంపుట, సంధిషరతులను పాలించుట (తన ప్రభువుయొక్క) ప్రతాపమును ప్రశంసించుట, మిత్రులను సంపాదించుట,కుట్రలు పన్నుట (శత్రువు యొక్క) మిత్రులలో భేదము కల్పించుట, గూఢచారులనుసైనికులను (శత్రురాజ్యములో) ప్రవేశ పెట్టుట, (శత్రువు యొక్క) బంధువులను, రత్నములను అపహరించుట, రహస్య సమాచారమును స్వీకరించుట, పరాక్రమ ప్రదర్శనము, హామీగా ఉంచబడినవారిని తప్పించు కొనునట్లు చెయుట, రహస్యచర్యల ప్రయోగము ఇవి దూత చేయ వలసిన పనులు," అని కౌటిల్యుడు అంటాడు.[36] ఈ మాటల్నిబట్టి దూతలు గూఢచారులుగా కూడా పనిచేసేవాళ్ళని తెలుస్తోంది.

శత్రువుల మధ్య సంధి చేకూర్చడంలో దూత పాత్ర కీలకమైంది. కాబట్టి ప్రత్యేకమైన లక్షణాలు కలిగివున్న వాళ్ళనే దూతలుగా నియమించాలి. రాజదూతకు వుండాల్సిన లక్షణాలివి :—

"నానాశాస్త్ర విచక్షణుండు నయనానందాంగుడున్ సత్కుల
స్థాన శ్రేష్ఠుడు నిస్పృహుండు పరిచిత్తజ్ఞుండు వాక్సిద్ధుడున్

శ్రీనిత్యుండును లోకమాన్యుడగు నిశ్చింతుండునై యుండినన్
వానిన్ మానుగ రాజదూతయని తల్పన్ వచ్చునుర్వీస్థలిన్."
(స.నీ.స. 2-339)

ధస్సు, వాక్పటుత్వం, ప్రజ్ఞ ఇంగితక్రియాబోధం, ధైర్యం, రాజుపట్లభక్తి, శ
త్రువు ధర్మగుణాల్ని వెతకడాన్ని వృత్తిగాగల పరిశుద్ధచరిత్రునికి పశుపక్షాదులనిచ్చి
రాయబారిగా పంపాలట! (స.నీ.స. 2-34) రాయబారికి ఇంకా ఇలాంటి
గుణాలుండాలి.

"పతిహితుగుల విప్రోత్తము
జతుకు పధాశుద్ధు గార్య సంవేది బరేం
గిత విదుధైర్యాన్వితు ని
ర్గతమతియుత రాయబారిగా బంపనగున్. (కుమా. 10-123)

శాపూర్ణుడు మాగధరాజుదగ్గరికి పంపిన రాయబారికి ఇలాంటి గుణాలున్నాయి
"అవరపాలు పాలికి షడంతర రాతి జయంబు కల్మియున్
మానగుణంబు నాప్తతయు మాటల నేరుపు ధైర్యముంబరా
స్థాన జనాను రంజన సుదక్షతయున్ వినయోద్ధతి స్థలా
నూన వివేకముంగల నయోన్నతునంపెను రాయబారిగాన్" (కళా.8-3)

దూతలను వధించరాదు :-

శత్రురాజుల దగ్గరకు వెళ్ళిన దూతలు ప్రియవచనాలతో పాటు అప్రియాలు కూడ పలకవలసి వుంటుంది. అప్రియ వచనాలకు మానధనులైన రాజులు దూతల పై కోపించవచ్చు. కోపం అధికమైతే వధించడానికి ప్రయత్నిస్తారు. ఇలా జరిగితే విదేశాంగనీతి పూర్తిగా విఫలమైనట్లే. అంటే దురదృష్టకరమైన వినాశనకరమైన యుద్ధం తప్పదన్నమాట. కాబట్టి దూతల్ని వధించడం తగదని మన ప్రాచీన రాజనీతి ఉద్ఘాటించింది.

"దూతపని బూని వచ్చిన
దూతలు తమనోరికేమి తోచిన నట్లా
నేతల నాడుదు రాడిన
దూతల జంపంగ దగదు దొరలకు నెందున్."
(మొ.రామ,సుం. -213)

హంసడిభకులు నియమించిన దూత జనార్ధనుడు, వాళ్ల ఎదుటనే వాళ్ల శత్రు వైన కృష్ణుని పొగిడితే వాళ్లు కోపించి ఇలా అంటారు.

"మాపట్టణమున నుండక
పో పో నిన్ను జంప రాదు పోత్తున వాడై
భూపాలకు సిరి మ్రింగితి
పాపాత్మ ! చుట్టమైతి పగవారలకున్." (ఉ హరి. 4-131)

దూతను చంప కూడదు కొబట్టి పట్టణం నుంచి బహిష్కరించారు.

తారకుడు దేవదూతను కోపంతో చంపడానికి ప్రయత్నించాడు. ప్రహ్లాదుడు అడ్డుపడి,

"గురులను మునులను సుకవుల
నరి దూతల బూతలగు వరాంగనల మహీ
సురులను మిత్రుల బాలుర
నిరతము సంపదగదెంత నేరక యున్నన్." (కుమా. 10-156)

అని దూతను చంపరాదని మంచిహిత బోధ చేశాడు.

రావణుడు హనుమంతునివధించమని ప్రహస్తుని పంపుతుంటే, విభీషణుడు ఇలాంటి హితబోధ చేసి, వారించే ప్రయత్నం చేశాడు. (రం. రా పుట 235). రెండవసారి రాముని దూతగావచ్చిన అంగదుని పై కూడా రావణుడు కోపించి తన భటులతో అతన్ని బంధింపించే ప్రయత్నం చేశాడు. (రం రా.పుట 303). ఇలా రెండుసార్లు రావణుడు దూతమర్యాదల్ని పక్కకు నెట్టాలని చూశాడు.

రాయబారుల ఎదురుగా వాళ్ల రాజును గురించి కఠినంగా మాట్లాడరాదు. ఎందుకంటే ఒకవేళ సంధి చేసుకొవలసి వుంటుందేమో. (ఆము. 4-267)

ప్రాచీన కావ్యాల్లోని రాయబారులు ఇతర ప్రయోజనాల్ని సాధించినప్పటికి అసలు విషయంలో అవి సఫలీకృతం కాకపోవడానికి కారణం రాజుల మూర్ఖత్వమే తప్ప రాయబారుల తప్పుకాదు.

భారతంలో కృష్ణుని రాయబారం దుర్యోధనుని మూర్ఖత్వంవల్ల, రామాయణం లో హనుమంతుని, అంగదుని రాయబారం రావణుని దురహంకారం వల్ల విఫలమైనాయి. అయితే ఇవి ఇతరప్రయోజనాల్ని సాధించాయి ఈ రాయబారుల ప్రధాన ఉద్దేశ్యం తమ రాజుల ధర్మవర్తనులని లోకానికి తెలియచేసి కనీసం ప్రజల మానసికమైన మద్దతును పొందడం, శత్రువు పక్షంలో వున్న సైనికబలాన్ని, తమకు అనుకూలంగా వున్న వీరుల్ని గుర్తించడం

రామాయణంలో హనుమంతుడు ఒకసారి, అంగదుడు ఇంకోసారి రావణుని దగ్గరికి దూతలుగా వెళ్లారు.

హనుమంతుడు రావణుని 'ఓరిరాక్షస వినరోరి నీ చాత్మ' అంటూ సంబోధిస్తూ సీతను రామునికి అప్పగించి శరణువేడమని అంటాడు. రావణుడు కోపించి హనుమంతుని బంధించి తోకకు బట్టలు చుట్టి నిప్పుపెట్టితో, అనిప్పుగా, లంకను కాల్చివచ్చాడు హనుమంతుడు.

సీతజాడ తెలుసుకోవడమే కాకుండా రావణుని బెదరగొట్టి రాముని దగ్గరికి చేరాడు హనుమంతుడు.

రావణుని దగ్గరకు అంగదుడు రెండవ సారి రాయబారిగా వచ్చాడు.

"ఎవ్వరి పని బూని యేగుదెంచితివి
వనచర చెప్పరా వచ్చిన కార్య" మని (ర.రా పుట. 298)

అంగదున్ని అదలించాడు రావణుడు.
దీనికి తగ్గట్టు అంగదుడు తాను వాలికొడుకునని, రామకార్యంపై దూతగావచ్చానని సమాధానమిచ్చి, రాముని పరాక్రమాన్ని వర్ణించాడు "వద్దురా రాక్షస వైదేహి నిమ్ము," రామునితోకయ్యానికి దిగవద్దని, సంధి చేసుకోమని హితబోధచేశాడు.

రావణుడు తన పరాక్రమాన్ని పొగడుకొని,

"పగవాడు దండెత్తి పైనచ్చినంత
మగటిమి చెడి సంధి మరి సేయునపుడె
జగతిరాజులు నన్ను సరకు సేయుదురె
తగదురా సంధి యిత్తరి ......" అనిఅనడం (రం.రా.పుట.300)

రావణుడి అహంకారాన్ని, మితిమీరిన ఆత్మవిశ్వాసాన్ని తెలియజేస్తోంది.
రావణునికి వున్న ఇలాంటి అహంకారమే అంగదరాయబారం విఫలంకావడానికి హేతువైంది

అంగదుడు రావణుడు ప్రయోగించిన భేదో ప్రాయానికి లొంగకుండా దూత కార్యం నెరవేర్చాడు.

కార్యం ఫలవంతం కాకపోయినా రాముని శక్తిని రావణునికి తెలియచేసి రావణుని అంతని అనుచరులను భయపెట్టాడు.

ఇలాంటి రాయబారాలు చాల కావ్యాలలో వున్నాయి. (కుమా, ఉ. హరి, ప.వీ.చ,).

కావ్యపరంగానే కాకుండా చారిత్రక దృష్టితో చూసినా విదేశరాయబారులవల్ల మనదేశానికి విదేశాలతో వున్న సంబంధాలు తెలుస్తున్నాయి.

మూడవ శతాబ్దంలో భారతచక్రవర్తి అయిన చంద్రగుప్తుని ఆస్థానానికి యవన ప్రభువు సెల్యూకస్ రాజదూత అయినమెగస్తనీసువచ్చాడు, రాజసభలలోపాల్గొని భారతదేశ సాంఘిక రాజకీయ పరిస్థితిని అధ్యయనం చేసి ఇండికా అనేగ్రంథాన్ని రచించి భరతజాతికి ఎంతో మేలు చేశాడు

అశోకచక్రవర్తి దేశవిదేశాలకు తన దూతల్ని పంపాడు వీళ్ళంతాభారతీయ సంస్కృతిని అభివృద్ధి చేశారు.

భారతగ్రీసు దేశాల మధ్య రాయబారాలు, వ్యాపార సంబంధాలు బాగా అభివృద్ధి చెందినట్లు తెలుస్తోంది. చైనా నేపాల మొదలైనదేశాలతో భారతదేశానికి సత్సంబంధాలు వుండేవి. శ. 517లో చైనాచక్రవర్తి "యుక" అనే ఆయన భారతదేశానికి "సంగయాన్" అనేదూతను పంపాడు. ఈదూత నిర్ణీతకాలం తరువాత భారతదేశం నుంచి 180 బౌద్ధగ్రంథాలను చైనాకు తీసుకువెళ్ళినట్లు తెలుస్తోంది.

చీనా రాజదూత వాంగ్-హ్యూ మూడుసార్లు భారతదేశాన్ని సందర్శించాడు. ఇత్సింగ్, హ్యూయాన్ సాంగ్, ఫాయిమన్ మొదలైన వాళ్ళంతా భారతదేశానికి దూతలుగా వచ్చి, భారతదేశంతో వాళ్ళరాజ్యాలకు సత్సంబంధాలు ఏర్పరచడానికి కృషి చేశారు,

క్రీ. పూ. 3వ శతాబ్దంలో రోము చక్రవర్తి సీజర్ ఆగస్టస్ నలుగురుభారతీయ రాజదూతల్ని గౌరవించాడు. చాలమంది రోముచక్రవర్తులు భారత రాజదూతలను గౌరవించే వాళ్ళని తెలుస్తుంది.

చాళుక్య చక్రవర్తి పులకేశి, పర్షియా పాదుషా అయిన ఖుస్రో రాజదూతకు ఘనంగా స్వాగతం చెబుతున్న రమ్యదృశ్యం అజంతాగుహలలో కళారూపంలో చిత్రించబడింది.

విజయనగర రాజుల కాలంలో న్యూనిజ్, పెరిస్టా, అబ్దుల్ రజాక్ వంటి విదేశీయులు రాయబారులుగా భారతదేశానికి వచ్చారు. వీళ్ళ రచనలవల్లఆనాటి రాజకీయ సాంఘిక పరిస్థితులు తెలుస్తున్నాయి.

అధస్సూచికలు

33	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	–	పుట	369
34	,,	–	పుట	373
35	,,	-	పుట	43
36	,,	-	పుట	45

ఉపయుక్త గ్రంథాలు
(BIBLIOGRAPHY)

రచయిత	గ్రంథం	ముద్రించబడిన కాలం
అనంతరామశాస్త్రి, నేతి,	కవిత్రయ భారతం రాజనీతి	1988
ఆరుద్ర	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర	1985
కొండయ్య, జి.సి.	ఆంధ్రుల ప్రాచీన చరిత్ర	1985
కోటిరెడ్డి, ఎ.	ఆధునిక ఆంధ్రప్రదేశ్ చరిత్ర	1986
కోటేశ్వరరావు, తుమ్మపూడి	ఆముక్త మాల్యద సౌందర్యం	1971
గోపాలకృష్ణమూర్తి, నందుల	ఆంధ్ర మహాభారతం ఔపదేశిక ప్రతిపత్తి	1982
గోపాలకృష్ణారావు, కె. (సం)	1) అధిక్షేప శతకములు	1982
	2) ఆంధ్ర శతక సాహిత్య వికాసం	1976
గోపాల్‌రెడ్డి, ముదిగంటి సుజాతారెడ్డి,	సంస్కృత సాహిత్య చరిత్ర	1986
గోపి, ఎన్ (వ్యా)	వేమన్నవారం	1984
వెంగారెడ్డి, డి. (డి.సి రెడ్డి)	శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం రాజనీతి	1989
నరసింహారెడ్డి, పి.	ఎఱ్ఱనజన జీవన చిత్రణ	1991
నాగభూషణశర్మ, గొల్లపల్లి	రాజనీతి	1986
నాగయ్య, జి	తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష	1984
ప్రభాకరశాస్త్రి వేటూరి,	ప్రబంధ రత్నావళి	1976
బలరామమూర్తి ఏటుకూరి	మన చరిత్ర	1983
బాలగోపాల్, కె	ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్ర (డి.డి. కోశాంబి పరిచయం)	1986
బాలేందు శేఖరం, ఖండవల్లి	నాగరికత అంటే ఏమిటి?	1967
రాధకృష్ణశర్మ చల్లా	తిరుక్కురళ్ [అనువాదం]	198
రామచంద్రరావు, సి వి.	దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర	198
రాయ్, ఎమ్.ఎన్.	రాజకీయాలు అధికారము, పార్టీలు	198
లక్ష్మీనారాయణ, గంగిశెట్టి	భీష్ముడు చెప్పిన రాజనీతి కథలు	198
వెంకటరంగయ్య, మామిడిపూడి.	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం	196
సత్యనారాయణ, కంభంపాటి	ఆంధ్రుల సంస్కృతి చరిత్ర 1వ భాగం	198
	2వ భాగం	198
సత్యనారాయణరాజు, పెనుమత్స	సూక్తి సుధాకరము	196
సాంకృత్యాయన్, రాహుల్	ఋగ్వేద ఆర్యులు	198

సుబ్బారెడ్డి మద్దూరి,	సాహిత్య వివేచన	197
సుభాష్ చంద్రరెడ్డి కె	రాజనీతితత్త్వ శాస్త్రము	198
గీత డి.		
సుశీల టి.	ఆంధ్ర ద్విపద సాహిత్య చరిత్ర	1974
సోమశేఖరశర్మ మల్లంపల్లి	విజ్ఞాన సర్వస్వము	1961

ENGLISH

Appa Dorai, A.	The Substance of Politics	1975
Banerjee, Pramathanath	Public Administration in Ancient India	1985
Beni Prasad	The Theory of Government in Ancient India	1927
Drekmeier, Charles	Kingship and community in early India	1987
Earnest Barker	Greek Political Theory	1980
Jayaswal, K.P.	Hindu Polity	1978
Khosla, Ramprasad & Manmohan	A History of India	1985
Krishna Murthy, K.	Social Cultural Life in ancient India	1982
Kumar Magumdar, A.	Early Hindu India	1981
Sabine, Gerorge H.	A History of Political Theory	-
Shanta Anand	Ksatriya in An ient India	1984

SANSKRIT BOOKS

Arthasastra of Koutilya (Tra)	Dr. R. Shyama Sastry	1967
Madhura vijayam	Gonga devi	1975
Manusmruthi	N.R. Acharya	1946
Matsya Mahapuranam	Forward by H.H. Wilson	1983
Sukraniti (Tra)	Prof. Benoy Kumar Sarkar	
Vidhura Niti	P.S R. Chandradu	1980
Yajnavalkya Smrti	Edited by N.R.A. Nirnaya	1949

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలు, తెలుగు నిఘంటువులు, ఆంధ్ర పత్రికలు, భారతి మాస పత్రికలు జయంతి మాస పత్రికలు, శ్రీశైల ప్రభ ఎన్‌సైక్లోపీడియాస్ ఈ గ్రంథ నిర్మాణానికి తోడ్పడినవి.

సంక్షిప్త పదసూచిక

అనిరుద్ధ చరిత్ర	—	అని.చ.
ఆంధ్ర విష్ణు పురాణం	—	ఆం.వి.పు.
ఆముక్త మాల్యద	—	ఆము.
ఉత్తర హరి వంశం	—	ఉ.హ.
ఉద్భటారాధ్య చరిత్ర	—	ఉ.చ.
కకుత్స్థ విజయం	—	కుకుత్స్థ
కుక్కుటేశ్వర శతకం	—	కుక్కు.శ
కాశీ ఖండం	—	కాశీ.
కాళహస్తి మాహాత్మ్యం	—	కాళ.
కళాపూర్ణోదయం	—	కళా.
కుమార సంభవం	—	కుమా.
కువలయాశ్వ చరిత్ర	—	కువ.చ
కృష్ణరాయ విజయం	—	కృ.వి
కేయూర బాహు చరిత్ర	—	కే.బా.చ.
క్రీడాభిరామం	—	క్రీ.రా.
చంద్ర భాను చరిత్రం	—	చ.భా
చారు చంద్రోదయం	—	చారు.
జైమిని భారతం	—	జై.భార.
తారాశశాంకం	—	తా.శ.
దూబగుంట నారాయణకవి పంచతంత్రం	—	దూ.నా.క.పం.తం
ద్విపద భారతం	—	ద్వి.భార.
ధనుర్వేదం	....	ధను.
నవనాథ చరిత్రం	....	నవ.చరి
నాసికేతోపాఖ్యానం	....	నాసి.
నిర్వచనోత్తర రామాయణం	....	నిరా.
నీతి శాస్త్ర ముక్తావళీ	....	నీ.ము.
నృసింహ పురాణం	....	నృ.పు
పరమయోగి విలాసం	...	పరమ
పల్నాటి వీరచరిత్రం	....	ప.వీ.చ
పారిజాతపహరణం	....	పా.ప.
ప్రబోధ చంద్రోదయం	....	ప్రబోధ

బద్ధినీతి	....	బద్ధి
బసవ పురాణం	....	బసవ
బైచరాజు వేంకటనాథుని పంచతంత్రం	....	బై.వేం.పం.తం
భగవద్గీత	....	భగ.
భర్తృహరి సుభాషితాలు	....	భ.సుభా
భాగవతం	....	భాగ
భానయ పంచతంత్రం	....	భా న.పం.తం
భారతం	....	భార
భాస్కర రామాయణం	....	భాస్క
భీమేశ్వర పురాణం	....	భీ.పు.
భోజ రాజీయం	....	భోజ.
మధురా విజయం	....	మ.విజ
మను చరిత్ర	....	మను
మార్కండేయ పురాణం	....	మా.పు.
ముకుంద విలాసం	....	ముకు
మూలంలో ఇలాగే వుంది	....	మూ
మొల్ల రామాయణం	—	మొ.రామా
యాజ్ఞా వల్క్య స్మృతి	....	యా.స్మృ
రంగనాథ రామాయణం	....	రం.రా
రఘు వంశం	....	రఘు
రాజశేఖర చరిత్రం	....	రాజ చరి
రామలింగేశ్వర శతకం	....	రా.లిం.శ
రాయ వాచకం	....	రా.వా.
రుక్మాంగద చరిత్రం	....	రుక్మాం.చ
వరాహ పురాణం	....	వరా.పు
వాసిష్ఠ రామాయణం	....	వా.రామా
విక్రమార్క చరిత్రం	....	వి.చరి
విక్రమార్జున విజయం	....	వి.మార్జు
విజయ విలాసం	....	విజ.వి
విజ్ఞానేశ్వరీయం	....	విజ్ఞా
వివరాలు తెలియవు	....	వి.తె.
వైజయంతీ విలాసం	....	వైజ వి
శశాంక విజయం	....	శ.వి.
శివరాత్రి మాహత్మ్యం	....	శివ.మహా.